

★ श्रीगणेशाय नमः ★
महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिविरचितः
कृत्यमहार्णवः



सम्पादकाः —

१. प० श्रीरामसेवक झा, दर्शनविभागाध्यक्षः
 २. प० श्रीप्रभुनारायण शर्मा, धर्मशास्त्रोपाचार्यः
 ३. प० श्रीधर्मनाथ झा
 ४. प० श्रीरामचन्द्र झा, ज्योतिषविभागाध्यक्षः
- का० सि० द० सं० वि० वि०, दरभङ्गा

प्रकाशकः —

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

शकाब्दः १९०६, १९८४ ई०,

मूल्यम्--३०.०० रु०.

ॐ म० वाचस्पतिग्रन्थावल्यां
पञ्चमं पुष्पम्
महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिविरचितः
कृत्यमहार्णवः

सम्पादकाः

१. प० रामसेवक झा, दर्शनविभागाध्यक्षः
 २. प० प्रभुनारायण शर्मा, धर्मशास्त्रोपाचार्यः
 ३. प० धर्मनाथ झा
 ४. प० रामचन्द्र झा, ज्योतिषविभागाध्यक्षः
- का० सि० द० सं० वि० वि०, दरभङ्गा

प्रकाशकः

कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः,
कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

गङ्गादशहरा
दि० ८।६।१९८४
शकाब्दः १९०६

मूल्यम्--३०=०० रु०
(त्रिशद्रूप्यकाणि)

सर्वाधिकारः प्रकाशकाधीनः

प्रथमसंस्करणम्---१०००

प्रकाशनवर्षम्—१९८४ ई०

सम्पादकाः—

१. प० रामसेवक झा, दर्शनविभागाध्यक्षः
२. प० प्रभुनारायण शर्मा, धर्मशास्त्रोपाचार्यः
३. प० धर्मनाथ झा
४. प० रामचन्द्र झा, ज्योतिषविभागाध्यक्षः
का० सि० द० सं० वि० वि०, दरभङ्गा

प्रकाशकः—

कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः

कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

मूल्यम्---३० = ०० रु० (त्रिशद्व्युपकाणि)

मुद्रकः—रमण प्रेस, बंगलागढ, दरभङ्गा ।

आमुखम्

अथायं प्रकाश्यते पदवाक्यप्रमाणपारावारीणेन मैथिलभूसुरवंशावतंसेन
महामहोपाध्यायपरमगुरुवाचस्पतिमिश्रेण विरचितो वर्षकृत्यप्रकाशकः कृत्यमहा-
र्णवाख्योऽवर्थनामा ग्रन्थः ।

मुविदितमेवैतद् लोकद्वयस धनीभूतभारतीयसंस्कृतिसमुपासकानां यत्-

“उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणो गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गतिः ॥”

“कर्मनिगो गच्छति जीव एषः ॥”

“कर्म कुर्वन् न सोदति ॥”

इत्यादिभिराप्युक्तवाक्यैः कर्मरहितं सर्वार्थसाधनमपि ज्ञानं न भवति
प्रशस्तमित्यालक्ष्य श्रुतिस्मृतिरहस्यविदां शिरोमणिना स्मार्त्तवाचस्पतिना
म० म० वाचस्पतिमिश्रेण कृत्यमहार्णवो निर्मितः ।

अत्र ग्रन्थे धर्मस्वरूप-व्रताधिमासक्षयमासतत्त्व-चैत्रादिद्वादशमासकृत्य-
सूर्य-शिव-गणेशदेवीव्रतैकादशीविधि-पुत्रजन्मदिनकृत्य-दानश्राद्धकाल-सक्रान्ति-
ग्रहणकृत्यप्रभृतिसर्वाङ्गसम्पन्नविषयास्तत्तत्प्रामाणिकनिबन्धानुसरता विचा-
रिता ग्रन्थकृता ।

विद्वद्वरसम्पादितस्यास्य ग्रन्थस्य महतीं समुपयोगितां समवलोक्य
प्रकाश्यतामानीय विपश्चितां पुरतः समुपस्थाप्यते ।

विद्वन्मूर्धन्यवाचस्पतिमिश्रविरचितं ग्रन्थरत्नमिदं जायतां जिज्ञासूनां
जिज्ञासासमाधानाय विवेकिनां विज्ञानाय जगन्मङ्गलाय चेति शम् ।

विदुषां वशंवदः

श्रीगङ्गादशहरा

डा० जयमन्त मिश्रः

दि० ८-६-१९८४ ई०

कुलपतिः

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः
कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

॥ नमो मङ्गलमूर्त्ये ॥

भूमिका

“अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्” --व्यासः ।

मानवानां द्वैविध्य-द्वन्द्व-वेदना-शोकादिभ्यो मोचनं मानसिकसन्तुलन-स्थापनं तदन्तःकरणेऽनिर्वचनीयशान्त्युत्पादनं कर्तव्यविषये समुत्पन्नविविध-सन्देहभ्रमनिराकरणञ्च सामान्यतो धर्मशास्त्रस्योद्देश्यमिति । धर्मस्तु यतोऽभ्युदयनि श्रेयसिद्धिः स एव ।

धर्मशास्त्रे कृत्यपदेन धर्मसाधनं शास्त्रविहितं कर्मैव बहुत्र प्रतिपादितम् । स्थलविशेषेषु च धर्मसमानार्थकत्वेनापि कृत्यपदस्य व्यवहारः । यथा—“आचारः परमो धर्मः” इत्यत्र आचारपदेन धर्म एवाभिहितः । आचाराणां व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य च समुन्नतो कियद् योगदानमिति न कैश्चिद विवेकिभिर-ज्ञातम् । भारतभूमौ समुत्पन्नेषु विकासङ्गतेषु च हिन्दुजैन-बौद्धादि सम्प्रदायेषु सदाचारा एव व्यावहारिकपारमार्थिकोभयविधानां धर्माणां मूलस्तम्भाय-माना दृश्यन्ते । एतदाचारस्वरूपमवलोक्यतां पुरः स्पष्टं प्रतीयते यदेकतोऽनेन मानवीयास्तादृश्यः कुवृत्तयो नियन्त्रिता याभिः समाजे मुख्यतया द्वेषविरोध-शत्रुत्वादयो भावाः समुत्पद्यन्तेऽपरतश्च रजस्तमःप्रधानानां जनानां धार्मिक-कृत्यनिर्वाहाय नियमपरिसंख्यादिविधयोऽपि प्रतिपादिताः ।

अवलोक्यते जगति, यत किमपि कार्यं केनापि स्वार्थप्रेरितेनैव क्रियते, अतस्तत्र किं साधु किमसाधु वेति निर्धारणाय शास्त्रकारैरुक्तं यद् येन जनानां हितं स्यात्तदेव साधु तद्भिन्नं तद्भिन्नमेव ।

हिंसाऽसत्यभाषणस्तेयकुशीलपरिग्रहाः समाजरोगाः सन्ति । एतैर्मुक्ता एव साधवो लोकहितैषिणश्च मन्यन्ते । यस्मिन् समाजे रोगैरेतैर्विमुक्तानां

जनानां संख्या गरीयसी स एव समाजः शुद्धः सुखी प्रगतिशीलश्च कथ्यते । अत-
एव कर्तव्यविषये बहुविधः सूक्ष्मतमः सुविस्तृतश्च विचारः शास्त्रकारैः कृतः
समुपलभ्यते ।

परमभागवतैर्महामहोपाध्यायमिश्रमहोदयैरपि स्वग्रन्थेऽस्मिन् कृत्यमहा-
र्णवे तान्येव कृत्यानि देशकालपात्रदृष्ट्या व्यवहारयोग्यानि विधाय प्रतिपादि-
तानि । स्वग्रन्थप्रतिपाद्यविषयविषयाः “धर्मश्च परिभाषा च” त्यादिना
ग्रन्थकारेण परिगणिताः । यद्यप्येषां विषयाणां प्रतिपादनमन्यत्रापि बहुभिर्म-
नीषिभिः कृतं परन्तु यथाऽत्र सामासिकशैल्या धर्मपरिभाषादिविषया महा-
महोपाध्यायवाचस्पतिना स्पष्टं प्रतिपादितास्तथाऽन्यत्र ते दृष्टिगोचरा न
भवन्ति । अस्य लघुकायग्रन्थस्याद्योपान्ताध्ययनेन नूनमेतत् प्रतीयते यदत्र
क्षीर-नीरविवेकिप्रतिभया ग्रन्थकारेण “घटे सागरः” इव सकला धर्मशास्त्री-
यविषयाः सन्निवेशिताः । सामाजिकानां वैयक्तिकानां वा धार्मिककृत्यानां
वर्णने न क्वापि ग्रन्थकारस्य लेखनी प्रतिहतगतिरभूत् । एषां महानुभावानां
स्वग्रन्थोद्धृतवचनजातेनेदं स्पष्टमवगम्यते यदेभिर्महानुभावैर्न क्वापि “अ-
हिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्” इति धर्मशास्त्रोद्देश्यप्रतिपादकं व्यास-
वचनं विस्मृतमिति । एषामृषिकल्पानां निर्णयः सर्वत्र “अहिंसा परमो धर्मः”
इति मूलमन्त्रमनुसरति । आर्षनिबन्धग्रन्थेऽस्मिन् सर्वत्र “मैत्रो ब्राह्मण उच्यते”
इति मनुहृदयं पाठकानालिङ्गति । एवञ्च मलमासनिरूपणावसरे मासचिह्ना-
दिकं लघुहारितोक्तं सम्यग्विचार्य मलमासं तत्कृत्यञ्च निरूप्य क्षयमासविचारः
सांघु प्रदर्शितः ।

वस्तुतस्तु ज्योतिषसिद्धान्तदृष्ट्या सूर्यसंक्रान्तिरहितचान्द्रमासस्यामान्ताद्य-
मान्तस्याधिमासत्वम्, द्विसंक्रान्तचान्द्रमासस्यामान्ताद्यमान्तस्य क्षयमासत्वञ्चेति
सर्वसम्मतमधिमासक्षयमासलक्षणम् । तत्र सूर्यमन्दोच्चासन्नपूर्वापरमासेष्व-
धिमासस्तन्नीचासन्नपूर्वापरमासेषु च क्षयमास इत्यपि सिद्धमेव । एवञ्च वर्षे
“द्वादशमासाः सम्बत्सरः, अस्ति त्रयोदशो मासः” इत्यादि श्रुतिवाक्यादिभिर-
धिमासघटितवर्षस्य त्रयोदशमासात्मकत्वं तदितरस्य द्वादशमासात्मकत्वापि
शास्त्रसिद्धमेव । अतएव क्षयमासघटितवर्षे पूर्वाधिमासस्याधिशेषरूपकालाधि-

क्याभात्वात् तावदधिमासत्वम् । अतः “स च क्षयः कर्माहं एव, अपवादका-
भावादित्युक्तं युक्तियुक्तम् परमगुरुमतम् । तेन कर्मानर्हत्वं तूक्तं स्याद्विशेषरूप-
कालाधिक्यवशाज्जायमानस्याधिमासस्यैवेति निर्गलितोऽर्थः । अतः क्षयमासे
तन्मासकृत्यव्रतैकोद्दिष्टं दितिथिकृत्यं विधीयत एवेति । एवञ्चात्रोभयत्राप्य-
धिमासलक्षणसमन्वयो धर्मशस्त्रसिद्धान्तविहितकृत्याकृत्यनिर्वाहश्चेति सक्षेपः ।
विशेषतस्त्वेतदर्थं म० म० गोकुलनाथकृतमासमीमांसा—म० म० राजनाथीयतिथि-
निर्णयपरिशिष्टस्थक्षयमासनिर्णयश्चावलोकनीयो जिज्ञासुभिः ।

एवमेव गजच्छाया-कृष्णाष्टमी-एकादशी-संक्रान्ति-ग्रहणप्रकरणादिषु चैत्रा-
दिमासकृत्येषु च वहवोऽभिनवविषयनिर्णयादिकं निबद्धं म० म० वाचस्पतिना ।

पदवाक्यप्रमाणादिनिखिलविद्यानिपुणस्त्रयो वाचस्पत्यो मिथिलायाम-
भूवन् । तेषु प्रथमो वाचस्पतिः द्वादशदर्शनटीकाकारो भामतीकर्ता वृद्धवाच-
स्पतिश्चेति नाम्ना प्रथितः । अस्य कालो नवमशताब्दी ।

द्वितीयो वाचस्पतिः नैयायिकः खण्डनोद्धारन्यायसूत्रोद्धारादिनिबन्धकृतः ।
अस्यावस्थितिकालस्त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्द्धचिचतुर्दशशताब्द्याः प्रथमचरणप-
र्यन्तम् ।

तृतीयस्तु वाचस्पतिः प्रकृतग्रन्थप्रणेता शङ्करपक्षधरसमकालिकः “पलि-
वार-समौल” मूलको मैथिलब्राह्मणः मदुपाध्याय-गिरिपतिमिश्रतनयः । पञ्जी-
प्रबन्धे गुरुपदेनायमलङ्कृतो महामहोपाध्याय-सन्मिश्र (मिश्र) वाचस्पतिः ।
एतदाश्रयो मिथिलाधिपतिर्महाराजो हरिनारायणेति विरुद्भागभैरवसिंह आ-
सीद्यस्य पितृवत्त्वेयास्य पत्नी बभूव । अयन्तु स्मार्त्तावाचस्पतिः, अभिनव-
वाचस्पतिः, धर्मशस्त्रकारवाचस्पतिश्चेति नाम्ना विश्रुतः । अस्य कालः
१४२० ई० तः १४६० ई० पर्यन्तम् ।

अनेन स्मार्त्तावाचस्पतिना-तीर्थचिन्तामणि-सम्बन्धचिन्तामणि-आचारचि-
न्तामणि-कृत्यचिन्तामणि शुद्धिचिन्तामणि-श्राद्धचिन्तामणि शूद्राचारचिन्तामणि-
प्रायश्चित्तचिन्तामणि-द्वैतचिन्तामणि - विवादचिन्तामणि-व्यवहारचिन्तामणि-

नीतिचिन्तामणि आह्लिकचिन्तामणि-प्रभृतिचिन्तामणिग्रन्थाः, द्वैतनिर्णय-तिथि-
निर्णय-विवादनिर्णय - महादाननिर्णयप्रभृतिनिर्णयग्रन्थाः, पितृभक्तिरङ्गिणी-
कृत्यप्रदीप-कृत्यमहार्णव-दत्तकविधि-कल्पलतोद्धार - पितृतीर्थसंघ-श्राद्धपद्धतिप्र-
भृतिनिबन्धाश्च विरचिताः ।

अनेन न्यायशास्त्रीया अनुमानखण्डटीकाचिन्तामणिप्रकाशादिदशग्रन्था
अपि निरमायिषत । यथोक्तं प्रकृतनिबन्धान्ते स्वयमेव ग्रन्थकारेण—

शास्त्रे दश स्मृतौ त्रिंशन्निबन्धा येन यौवने ।

निर्मितास्तेन चरमे वयस्येष विनिर्ममे ॥ इति ।

अस्यानुगमदुर्लभनिबन्धग्रन्थस्य प्रकाशनेन कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्व-
विद्यालयाधिकारिभिर्न केवलानां विदुषामेव कृते, अपि तु सर्वेषां समाजहित-
चिन्तकानां कृतेऽप्रकाशितं निर्णयग्रन्थं प्रकाश्य महत्पुण्यमुपाजितम् ।

आशासे अनेन प्रकाशनेन न केवलस्य मिथिलाक्षेत्रस्यैव, अपितु सम्पूर्ण-
भारतस्यापि धार्मिककृत्येषु समुत्पन्नानां विवादानामनायासेनैव समाधानं
स्यात् । विशेषतो जनक-याज्ञवल्क्यजन्मभूरियं मिथिला मैथिलीकृपया नूनमेव
धार्मिककृत्यानुरक्ता भवेदिति ।

अन्ते च करुणावरुणालयान् सुधीवरान् प्रकाशनाशेषदोषाणां क्षमां विनया-
वनतोऽभ्यर्च्य विरम्येते विस्तरादिति ।

ज्यैष्ठ्य पूर्णिमा

दि० १३-६-१९८४

सौरदि० ३१-२-१९०६

सादरं निवेदयतः

प० श्रीप्रभुनारायण शर्मा

प० श्रीरामचन्द्र भा

अथ कृत्यमहार्णवस्य विषयानुक्रमणिका

धर्मस्वरूपकथनम्	१
स्मृतिनामानि	२
पुराणनामानि	३
उपपुराणानि	४
स्नानजपयज्ञोपवीतवस्त्रकुशलक्षणादि	६
हविष्यपदार्थाः	१५
व्रतपरिभाषा	१५
मासनिरूपणम्	१६
मलमासनिरूपणम्	२०
क्षयमासकथनम्	२२
चैत्रशुक्लकृत्यम्	२९
वैशाखकृत्यम्	३२
ज्येष्ठकृत्यम्	३८
आषाढकृत्यम्	४१
श्रावणकृत्यम्	४६
भाद्रकृत्यम्	५६
आश्विनकृत्यम्	७२
कार्तिककृत्यम्	१००
मार्गकृत्यम्	११३
पौषकृत्यम्	११७
माघकृत्यम्	११६
फाल्गुनकृत्यम्	१२८
चैत्रकृष्णकृत्यम्	१३१
रविवारकृत्यम्	१३३
नक्तस्वरूपम्	१३६
गणेशव्रतम्	१३८
नानादेवव्रतानि	१३६
देवीव्रतानि	१४०

(६)

सामान्यव्रतानि	१४३
मांसादित्यागफलम्	१४७
शिवव्रतानि	१४९
विष्णुव्रतानि	१५२
काम्यान्येकादशीव्रतानि	१५५
मार्गशुक्लमत्स्यद्वादशीव्रतम्	१५९
पौषशुक्लकूर्मद्वादशीव्रतम्	१६२
माघसितवराहद्वादशीव्रतम्	१६३
फाल्गुनसितनृसिहद्वादशीव्रतम्	१६५
चैत्रसितवामनद्वादशीव्रतम्	१६५
वैशाखसितपरशुरामद्वादशीव्रतम्	१६७
ज्येष्ठसितराघवद्वादशीव्रतम्	१६९
आषाढसितकृष्णद्वादशीव्रतम्	१७०
श्रावणसितबुद्धद्वादशीव्रतम्	१७१
भाद्रसितकल्किद्वादशीव्रतम्	१७१
आश्विनसितपद्मनाभद्वादशीव्रतम्	१७२
कार्तिकसितयोगेश्वरद्वादशीव्रतम्	१७४
पुत्रजन्मदिनकृत्यम्	१७७
सोमवत्यमागङ्गास्नानगोविन्दद्वादशीवारुण्यादियोगाः	१७९
श्राद्धकालकथनम्	१८२
दानकालकथनम्	१८५
मनुयुगादियुगान्तादयः	१८५
तिथिभादौ तैलक्षौरादिनिषेधा	१८७
सर्वगन्धपञ्चरत्नसर्वरससर्वधातुगणनिरूपणम्	१८८
सर्वोषध्यष्टादशधान्यकथनम्	१८९
मासर्क्षतिथ्यादौ दानादिकथनम्	१८९
तिथिभेदव्यवस्थाकथनम्	१९५
संक्रान्तिनिर्णयः	२०१
ग्रहणनिरूपणम्	२०६

श्रीगणेशाय नमः

म० म० वाचस्पतिकृतः

कृत्यमहार्णव

‘आभीरदारकमुदञ्चितकिङ्किणीक—

माताम्रपाणिचरणं पुरुषं पुराणम् ।

मञ्जीरमञ्जुमरुणाधरमम्बुजाक्ष —

मद्वैतचिन्मयमनादिमनन्तमीडे ॥

द्विभीतं द्वैतचिन्तातुराणामेकीभूतं सारभूतं सुराणाम् ।

आत्मीभूतं गोपसीमन्तिनीनां श्यामीभूतं ब्रह्म निर्व्याजमीडे ॥

कृत्याचारविवादव्यवहारदानशुद्धिपितृयज्ञाः ।

सप्तभिरमी तरङ्गैः सप्तात्र महार्णवे निवद्ध्यन्ते ॥

“धर्मश्च परिभाषा च ततो मासपरिस्थितिः ।

मलमासव्यवस्था च कृत्यं चैत्रादिकस्य तु ॥

प्रकीर्णकं समन्वादि युगान्तादि ततः परम् ।

तिथिवेध - व्यवस्था च रविसंक्रान्तिनिर्णयः ॥

चन्द्रसूर्योपरागश्च सम्यगत्र निवद्ध्यते ॥”

तत्र स्वर्गापवर्गादिरूपपरमपुरुषार्थजनकत्वेनाभ्यहितत्वादादौ धर्मो निरूप्यते । तत्र देशनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यभियुक्तस्मृतैर्यद्यपूर्वविशेष एव धर्मस्तथापि तज्जनिकासु क्रियास्वपि शिष्टानां धर्मपदप्रयोग इति ता एव निरूप्यन्ते । तत्र तत्स्वरूपे मनुः—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥”

य एनं रूपः स धर्म इत्येको योगः । तं धर्मं निबोधतेति विपरिणतेः
नापरो योगः । विश्वामित्रः—

“यमार्याः क्रियमाणां हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥”

आर्याः—शिष्टाः । शंसन्ति-प्रशंसन्ति । फलतो धर्मनिरूपणे तत्तरीयश्रुतिः—
धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ते, धर्मेण पापमपनुदति,
धर्मो सर्वं प्रतिष्ठितम्, तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति ।

गौतमः—वर्णा आश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठाः प्रत्येकं कर्मफलमनुभूय ततः
शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते
विष्वञ्चो विपरीता विनश्यन्ति । शेषेण—कर्मशेषेण । देशो-भारतवर्षादिः ।
जातिः—ब्राह्मणादिः । कुल कठादिरूपम् । सौन्दर्यादि—तदाद्यसौदार्यादि
तद्वन्तः, मेधो-वीर्यम् । विष्वञ्चः—सर्वतो गामिनोऽप्रतिरुद्धाचाराः । अतएव
पूर्वोक्तविपरीतानि नश्यन्ति, उक्तविपरीतफलभाजो भवन्तीत्यर्थः । धर्म-
प्रमाणे मनुः—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”

वेदे पारस्करः—विधिर्विधेय तर्कश्च वेदः । विधि-देशना यजतेत्यादिः ।
विधेयो-मन्त्रादिः, आकृष्णेनेत्यादिः । तर्को-मीमांसादिः । एतत्त्रितयात्मको वेद
इत्यर्थः । सिद्धार्थास्तु ब्राह्मणान्तर्गतविध्युपकारतया विधिग्रहणेनैव गृहीताः ।
यद्यपि मीमांसा न वेदस्तथापि तद्विषयत्वेन तत्र वेदपदप्रयोग उपचारात् ।
तदुक्तं मट्टैः—

“मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः ।
स नो वेदोऽस्माप्राप्तकाष्ठादि लवणात्मवद् ॥”

इति अधीत्य स्नायादित्यनेनार्थज्ञानपर्यन्तस्याध्ययनस्य कर्माङ्गतयाग्नि-
होत्रादिकर्माधिकारावच्छेदकगार्हस्थ्यप्रवेशपूर्वकृत्यसिद्धेरिति भावार्थवाद इति
तकमतमपास्तमपदार्थत्वादिति । अर्थवादभागे शंखलिखितौ—

स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि मनुविष्णुयमाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युजाना - पस्तम्बकात्यायन-
पराशरसम्बर्त्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्रचेतसादयः । आदिपदग्राह्या देवल-

लोमशजमदग्निप्रजापतिविश्वामित्रपैठीनसिपितामहबौधायन छागलेयजाबालच्यवनमरी-
चिकश्यपनारददक्षा । एतेषामेवमतं षट्त्रिंशद्विहितम् । स्मृत्यन्तराणि तु
शुन-पुच्छकाष्णीजनिव्याघ्रकण्वजातुकर्णलोगाक्षि-व्याघ्रपादगर्गगार्ग्यनाडीजंघपुलस्त्यपुल-
हभृगुगौतमजैमिनिसुमन्तुऋष्यशृङ्गशौनकयज्ञपाशर्वकुशुमिवैजवापसैत्रायणीयगोभिलशाद्-
यायनाः ।

भविष्ये — “अष्टदशपुराणे तु यानि वाक्यानि पुत्रक ।

तान्यालोक्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्तिताः ।

तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते” ॥

अत्र च स्कन्दं प्रति शिववाक्ये मन्वादिस्मृतयः षट्त्रिंशत् प्रागुक्तास्ताश्च
याज्ञवल्क्यपरिगणिता ग्राह्याः । तन्मतमेतमेव षट्त्रिंशन्मतमाह । शेषाणि
स्मृत्यन्तराणि । पुराणे तु विष्णुपुराणम् —

“अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ॥

तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।

वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ॥

चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।

मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” ॥

कौर्मं — ब्राह्मं पुराणं प्रथमं पाद्मञ्चैवमनन्तरम् ।

शैवं भागवतं चैव भविष्यं नारदीयकम् ॥

“मार्कण्डेयमथाग्नेयं गारुडञ्च ततः परम् ।

लैङ्गं तथैव वाराहं स्कान्दं वामनमेव च ॥

कौर्म्यं मात्स्यञ्च वैवर्तं वायवीयमनन्तरम् ।

अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम्” ॥

अत्र विष्णुपुराणवायुपुराणयोः पुराणत्वे विकल्पः । नरसिंहपुराणादीनि-
त्वेतदन्तर्गतान्येव । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

“पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥
नन्दाया यत्र माहत्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते ।
नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यामिति कीर्त्यते ॥
यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥
एवमादित्यसंज्ञापि तत्रैव परिगण्यते” ।

कालिकापुराणादीनि तु एतदुत्थापितत्वादेव तद्ग्रहणेनैव गहीतानि ।
तथा च मत्स्यपुराणम्—

“अष्टादशेभ्यश्च पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ।
विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥

विनिर्गतम् चतुर्लक्षणरूपैः, तत्संख्यापूरकमित्यर्थः । कूर्मपुराणे—

“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः” ॥
“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ।
तृतीयं पाद्ममुद्दिष्टं कुमारेण सुभाषितम् ॥
चतुर्थं शिवघर्मख्यं साक्षान्नन्दिसुभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं कालिकासंज्ञमेव च ॥
कपिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डसंज्ञकञ्चैव कालिकासंज्ञमेव च ॥
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरधर्मार्थिसंश्रयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम्” ॥

आद्यमित्यादि गणितानि पुराणानि च श्रुत्वा इदमुच्यत इत्यन्वयः । इदन्तु
पञ्चदशमं पुराणं कूर्मोच्यत इति । एतानि तथान्यान्यपिशिष्टपरिगृहीतानि
धर्मशास्त्राणि ।

शीलं—महाभारते प्रवृत्तिलक्षणः प्राचां धर्म आचारस्तद्भिन्नश्च प्राचां धर्मः शीलम् ।

“अद्रोहः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानञ्च शीलमेतद्विदुर्बुधाः” ॥

आचारः— अलौकिकाविगीत आत्मनस्तुष्टिः । नानापत्यसम्भवे एकत्र परितोषः । अत्रैव भट्टाः—

“एतेन वैदिकानेकधर्मधी - संस्कृतात्मनाम् ।

आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं सिद्धिधर्मप्रसिद्धये” ॥

अथ सकलानुष्ठानोपकारकत्वात्परिभाषा निरूप्यते । तत्र जावालः—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत्सता” ॥

सताः— पण्डितेन । भविष्यपुराणे—

“स्मृत्यर्थोर्विरोधे त्वर्थशास्त्रस्य बाधनम् ।

परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥

स्मृतिधर्मशास्त्रम् । अर्थोऽर्थशास्त्रम् । तेन धर्मशास्त्रस्य विरोधेन दण्डनीत्यादिर्वाध्यते, तस्य धर्मोऽनभियोगात् । तदुक्तं जैमिनिनापि । तत्र तत्त्वमभियोगविशेषाभेदादिः । अर्थशास्त्रविरोधे निर्युक्तिकं बाध्यते । स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु व्यवस्थासम्भवे सति अदृष्टार्थे धर्मशास्त्रे भिन्नविषय-व्यवस्था सम्भवे सति । विकल्प शास्त्रार्थः । यथा—

“अग्नौकरणहोमस्तु कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः ॥

अपसव्येन वा कार्या दक्षिणाभिमुखेन तु ।

निरूप्य हविरयस्मादन्यस्मै नहि हूयते” ॥

इति कात्यायनवचनेनाग्नौकरणहोमे सव्यापसव्य विकल्पे सव्य उक्तः । सच शास्त्रभेदनियतः ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु आकांक्षापूरणे सति यथा सूत्रेति कर्तव्यतया कर्मानुष्ठाने इति । कर्तव्यतान्तरेण तदर्थकस्य सूत्रान्तरस्य न समुच्चयः । अधि-
कस्य तु तदुक्तस्य समुच्चय एव सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात् । मनुः—

“आर्षो धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राबिरोधिना ।

यस्तत्कर्णेणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥”

तथा च वेदविषयविवेचनायावश्यापेक्षणीयस्तवर्क इति सूचितम् ।

मात्स्ये—“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा ।

निष्कामेन सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन वा ॥

आचारयुक्तः श्रद्धावान् वेदज्ञोऽध्यात्मवित्तमः ।

कर्मणांफलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥”

अधिकारिणा समर्थेन विदुषेत्यर्थः । निष्कामेनेति नित्यपरं, मुमुक्षुपरं वा । न्यायेति - तत्क्रियानुष्ठानोपयोगिधनपस्म् । सामर्थ्यञ्च विहितकाले—
शुचिजीविनोऽनिषिद्धदेशस्थस्यानुष्ठानक्रमस्य । तत्र देशे याज्ञवल्क्यः—

“मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ।

यस्मिन्देसे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मन्निबोधत ॥”

मनुः—“कृष्णसारो विचरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेक्षदेशस्ततः परः ॥”

कालस्तु—पर्वदिः । विष्णु—

“स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राञ्च तथा जप्ये दाने च विधिदेशिते ॥”

पवित्राम्मन्त्राणाम् पवित्रं मन्त्र इति निरुक्तात् । भविष्ये—

“स्नानानामथ सर्वेषां वारुणेन च मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत् सर्वदा द्विजः ॥

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादयः प्रञ्च एक इच्छन्ति सूरयः ॥”

असामर्थ्यं—वारुणस्नानसम्बद्धं नीय-शरीरापाटवम् ।

“अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्जनं विदुः ॥”

मनुः--“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्जायते फलम् ॥”

साम्परायिकं--पारलौकिकम् । अग्निपुराणे--

“सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।
अग्नेर्विहरणञ्चैव क्रतुभावश्च लक्ष्यते ॥”

अत्र सूर्योदयशब्देनोषः कालो लक्ष्यते । तथा च तं विना रात्रौ स्नानं न प्रातः स्नाय्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुवचनात् । इदं मनुदितहोमान्तरपरम् । तथा -

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥”

सदेत्यनेन शिखाबन्धनोपवीतधारणयोः पुरुषार्थतोक्ता । ततश्चाधारणे प्रत्यवायकल्पनात् सदा धारणात् कर्मकालेऽपि धारणोपपत्तिः । तत्किं कर्मि-
ज्ज्ञता नास्त्येवेत्यत उक्तं विशिख इति न तत्कृतं विगुणत्वेन फलसाधकमित्यर्थः ।
केवलं पुरुषार्थत्वे ह्यधारणे कर्म साङ्गमेव स्यात् । पुरुषः परं प्रत्यवेयात् ।
नत्वेवमिति कमाङ्गतोपदेशप्रयोजनम् । एवञ्च क्रतुपुरुषार्थत्वमुभयोरुक्तम् ।
अतएव--

“पिवतो मेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामं त्रिकं षट्कं नक्तत्रययुतक्रमात् ॥”

इति प्रायश्चित्तमुक्तम् । यज्ञोपवीते गोमिलः--

“यज्ञोपवीतं कुस्ते सूत्रं वा रंज्जुमेव वा ॥”

अत्र एवकारेण वस्त्रकुशरज्ज्वोर्यज्ञोपवीतानुकल्पयोस्त्रिसरत्वादिव्य-
वच्छेदः । सूत्रं--सूत्रविशेषः । कात्यायनः--

“ऊर्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चीपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥”

वामावर्त्तविलितं त्रिगुणं कृत्वा तदेव त्रिगुणं सदक्षिणावर्त्तविलितं कार्यम् । तदेव
त्रिवृतं त्रिसरं सदेकमुपवीति कार्यम् । तस्य चैको ग्रन्थिरेकमेव कौटिल्यं भ्रमी
तु प्रवरानुसारेणैवेत्यर्थः । मनुः--

“कापसिमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् ॥

सूत्रनवकमित्यर्थः । श्रुतौ सूत्रस्य नवपदार्थविशेष्यत्वात् । “यज्ञोपवीतं
कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तुक” मिति छन्दोगपरिशिष्टटीकालिखितदेवलवचनाच्च ।

एवञ्च त्रितन्तु - त्रिरावृत्तोऽच्छिन्न एवोपनयनकाले विधीयत इति
दुराचारश्चेदस्यामङ्गल्यत्वभ्रममूलकमिति । “सावित्र्या त्रिगुणं कुर्या-
न्नवसूत्रन्तु तद्भावेदिति” स्मृतिसारलिखितवचनञ्चात्र मानम् । पंढरीनसिः-
“कापसिमुपवीतं स्यात् षट् तन्तु त्रिवृद् ब्राह्मणस्य, क्षौमेयं राजन्यस्य, शणं
वैश्यस्य” षडिति नवतन्तुकासम्भवे । क्षौमेय-क्षुमाऽतसी तदीय शणकृतम् ।
निगमपरिशिष्टम् - वाससा यज्ञोपवीतं कुस्ते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुशमुञ्ज-
बालप्रतिसररज्जुभिर्वा, तदभाव इति यद्वस्त्रताभावे सूत्रपरिधानं तत्रि-
तन्तुकमात्रपरमतो न गोमिलविरोधः । बालोऽत्र गोबालः ।

“कापसिक्षौमगोबालशणवल्कलतृणोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः” ॥

इति निगमात् । तृणमूलपादि प्रतिसरोऽप्ययमेव सम्भवत इत्यभिधानात्,
पूर्व - पूर्वाभावे उत्तरोत्तरविधिः । बोधायनः--

कौशं सूत्रं त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेः । कौशं-कृमिकेशोदभवम् पट्ट-
मयमित्यर्थः । आनाभेरिति चोत्तरीयपरम् तस्य तत्सूत्रकारत्वाद् वाज-
सनेयिनान्त्वन्यमेव । तदुक्तं कात्यायनेन-

“पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बां न चोच्छ्रितम् ॥”

इतीदञ्च वामस्कन्धे धृत्वा परिमेयम् । वस्त्रे गौतमः-वासांसि शाण-
क्षौमचीरकुतपाः । सर्वेषां कार्पासञ्चाविकृतं कार्यम् । वाक्षं ब्राह्मणमाञ्जिष्ठ
हारिद्रेतरयोः । शाणं-शणमयं । क्षौमं अतसीत्वक्कृतं, चीरम् भूर्जत्वमादि
निष्पन्नम् । कुतपः-पर्वतीयछागनिर्मितः । अविकृतं रञ्जनद्रव्यासंयुक्तम् ।
रञ्जनपक्षे तु ब्राह्मणस्य वृक्षकषायरक्तम् । क्षत्रियस्य-माञ्जिष्ठम् । वैश्यस्य-
हारिद्रम् । वशिष्ठः-शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य, कार्पासं माञ्जिष्ठम्
क्षत्रियस्य, पीतं कौशेयम् वैश्यस्य, सर्वेषां वा तान्तरमरक्तम् । तान्तरं-
कार्पासिकम् । शंखः-क्षौमदुकूलसौत्राणि वासांसि त्रयाणां वर्णानाम् । दुकूलं-
पवस्त्रम् । यमः-

“क्षौमकार्पासकुतपाश्चर्मकम्बल — वल्कलाः ।
सर्वेषान्तु भवेच्छुक्लं वासस्तत्परिधानिकम् ॥”

मार्कण्डेये-“न चापि रक्तवासः स्याच्चित्राम्बरधरोऽपि वा ।

नच कुर्याद्विपर्यासं वाससो न च भूषणे ॥”

विपर्यासम्-उत्तरीयादेरधरीयादित्वम् ।

“वर्ज्यञ्च विदसं वस्त्रमत्यन्तोपहतञ्च यत् ॥” अत्यन्तोपहतं-सुरादि-
लिप्तम् । नारसिंहे-

“न रक्तमुत्खणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥”

भारते-अन्यदेव भवेद्वासो शयनीये सदैव हि ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥”

बोधायनः-यत्किञ्चिदिज्या संयुक्तं स्यादरक्तं रेव वासोभिः कुर्यात् । आपस्तम्बः-

“नीली रक्तं यदा वासो ब्राह्मणाङ्गे निधापयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥”

भृगुः-स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्णेष्वेव विधारणम् ।
कम्बले पटसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति ॥”

नृपः-क्षत्रियः । बोधायनः-

“काषायवासा कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न देवगमम्भवति हव्यकव्येष्वथोहरिः ॥”

काषायवासा वक्षत्वक्कषादिना रक्तवासा इति कल्पतरुः । व्यासः-

“आर्द्रवासास्तु यः कुर्याद्यपहोमप्रतिग्रहान् ।
सर्वस्तद्राक्षसं विद्याद्वहिर्जानु च यत्कृतम् ॥”

वहिर्जानु-जानुवहिःस्थितहस्तो यथा स्यात् । बोधायनः-

“होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनिके जपे ॥”

द्विजवाचनिके-ब्राह्मणस्वस्तिवाचनादौ । द्विवस्त्रत्वेऽप्येकवस्त्रतामाह

शातातपः-“सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशं धृताम्बरम् ।
एकवस्त्रं विजानीयाद्द्वैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥”

सव्यस्कन्धादधः पतिते उत्तरीये द्विवस्त्रता न भवतीत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः-

“परिधानाद्वहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।
घर्मे कर्मणि विद्वद्भिर्बर्जनीया प्रयत्नातः ॥”

वहिःकक्षा-असम्बृतपरिधानोभयान्तकक्षाः । असम्बृत-पश्चादञ्चलमित्यन्ये ।

वशिष्ठः — “जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलङ्कृतः शुचिर्मनी श्राद्धादेर्विजितेन्द्रियः ॥”

शाट्यायनः—“दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥
आसनाखण्डपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोरपि ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”

कृतावसक्थिकः- कृतपर्यङ्कबन्धः । कात्यायनः—

“आसीन ऊर्ध्वप्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥”

प्रह्वोऽवनतकायः ।

“यत्र दिङ्मन्यमो नास्ति जपहोमादि कर्मसु ।
तिष्ठस्तत्र दिशो ज्ञेया ऐन्द्री सौम्यापराजिता ॥”

सौम्यापराजिता-ऐशानी ।

कर्म्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गत्र चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥”

लघुहारीतः—“जपे होमे तथा माने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः ॥”

सुवर्णरजतैरिति बहुवचनमेकस्य सुवर्णस्य रजतस्य चैकस्य धारणेऽप्यु-
पपद्यते । सुवर्णत्वादिजातेरवयवावयवि - वृत्तित्वात् । कुशैरिति बहुवचनं
कपिञ्जलन्यायात्स्त्रित्वपरम् । अशून्यमित्यादिना सुवर्णरजतकुशत्रयाणां
धारणविधानादर्थान् समुच्यते । तत्र-दक्षिणकरानामिकायां सुवर्ण-
धारणमनामिकायां तद्व्यायं दक्षिणस्य करस्य चेति हेमधारणप्रकरणस्थ - देवी-

पुराणवचनात् । रजतधारणमपि तत्रैव समभिव्याहारादिति कल्पतरुः ।
कुशधारणमप्यत्रैव तर्जन्यां रजतन्धार्यमिति पठन्तः केचित्तर्जन्यां रजतधार-
णमाहुः । कुशेषु कात्यायनः--

“हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कालमाषा वैश्वदेविकाः ॥

ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रतियुक्तमतः सन्ध्यादि कर्मसु ॥

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥”

यज्ञिया--दर्शदियज्ञार्थाः । पीतकाः--पीतवर्णाः । पञ्चयज्ञियाः--पञ्च-
यज्ञार्थाः । समूलाः साग्राश्च पितृकर्मदैवकर्मार्थाः । कुशाः साग्राः समूलका इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । कालमाषाश्चित्रवर्णाः । ते च विश्वदेवश्राद्धार्थाः ।
ह्रस्वाः--अरत्तिन्यूनपरिमाणा, गोकर्णपरिमाणा वा । “गोकर्णदीर्घा हरिताः
श्राद्धे साग्राः समूलका इति वायुपुराणात् । ते च प्रचरणीयाः । प्रचरणमनुष्ठानम् ।
तत्साधनीभूताः दीर्घा अवलाधिकप्रमाणा दर्भा इति । यतो यज्ञादौ हरिता-
दयो विशेष-विहिता अतः सन्ध्यादिषु दर्भमात्रं पवित्रं शुचि । नतु पवित्रलक्षण-
मेतत् अत इत्यस्यान्वयात् । न चात्रापीति पदानन्वयः इत्यत इत्यन्वयस्य विव-
क्षितत्वात् । अतएव पवित्रलक्षणमाह स एव--

“अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशेमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥”

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थन्तु तदप्येतावदेव तु” ॥

अनन्तर्गभिण इति गर्भोर्गभिः अन्तर्गभिः च त्रितयं त्यक्त्वा चतुर्थं पवित्रं
ग्राह्यम् । द्विदलमिति पत्रद्वयमित्यर्थः । तेनैतादृशपत्रद्वयात्मकं पवित्रं भवति ।
एवं पिञ्जल्यपि । एवं सर्वत्र बंधे कर्मणि वामपाणौ कुशत्रयम्, दक्षिणे च
यथोक्तं कुशपत्रद्वयं धार्यम् । जपहोमदानस्वाध्याय पितृतर्पणेषु तु दक्षिण-

कृत्यमहार्णवः

१३

करे कुशत्रयधारणमपि पूर्वलिखितलघुहारीतवचनादिति । याज्ञवल्क्यः ---

“कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” ॥

मनुः — “ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” ॥

उपस्पृशेदाचामेत् । मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानि दैवेन । पित्र्थी-
नपि - पित्र्येन । प्रतिग्रहमाग्नेयेन गृह्णीत । “आग्नेयं-करतल मध्ये आग्नेय-
मित्यतद्वचनात्’ । कात्यायनः —

“स्वक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

स्वक्रिया च परोक्ता च तृतीया च यथाक्रिया” ॥

स्वक्रिया-यथोक्तक्रियाविरहः । स तु त्रेधा, क्रियाविरहात् परोक्ताचर-
णात् स्वोत्क्रमविरहात् । तत्राद्ये स एवाह —

“प्रधानस्या क्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्या क्रियायान्तु नावृत्तिर्नापि तत्क्रिया” ॥

तत्क्रिया-तदङ्गमात्रक्रिया । सापि नास्ति किन्तु योगियाज्ञवल्क्योक्तं
विष्णुस्मरणमात्रम् । द्वितीये त्वाह स एव-

“स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयञ्च यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघन्तस्तस्य चेष्टितम् ॥”

इदं तत्तत्कर्मणः स्वशाखीयत्वे सति द्रष्टव्यम् । अन्यथा परशाखीयक-
मपि ग्राह्यम् । तदाह स एव--

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मवत् ॥”

यत्र तु स्वशाखायां स्तोकाभिधानं तत्राङ्गाकांक्षापूरकं पारक्यमपि ग्राह्य-
मेव । स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु आकांक्षापूरणे सतीति” वचनात् ।

यत्तु कर्मरसनसूत्रेण नवा सामान्यविधिना प्राप्तम् किन्तु परोक्तान्तत्र
कार्यमित्याह । स एव-

“बह्वलपं वा गृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥”

इति । तृतीये प्रकारे त्वाह स एव -

समाप्तौ यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् ।
तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥”

तावदेवेति अयथाकृतं यत्तन्मात्रमेव पुनः करणीयम् । नतु तदुत्तरपदार्थं
अपीत्यर्थः । इदमपि तदनुष्ठानस्य सुकरत्वे द्रष्टव्यम् । दुष्करत्वे तु विष्णु-
स्मरणमात्रमित्येतद्वीका । याज्ञवल्क्यः-

“विधिदृष्टस्तु यत्कर्म करोत्यविधिना नरः ।
फलन्न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
आसीनः प्राङ्मुखो दर्भपाणिः पत्नी तदुत्तरा ।
द्विराचान्तः बद्धशिखी सर्वकर्मस्वयं विधिः” ॥

वायुपुराणे — “क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

तथा -- “दानं प्रतिग्रहो होमं भोजनं वलिरेव च ।
साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥
एतान्येव तु कर्माणि दानादीनि विशेषतः ।
अन्तर्जानुविशेषेण तद्वदाचमनं नृप” ॥

अङ्गुली सहिताङ्गुष्ठेनान्तर्जानु जानुमध्ये हस्तौ यथा स्यातां तथा
कर्तव्यानीत्यर्थः । बोधायनः — कर्मयुक्तो नाभेरधः स्पर्शं विवर्जयेत् । कात्यायनः

“यथोक्त-वस्त्वसम्पत्ती ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ब्रीहिणामिव शालयः ॥

अथ हविष्यानि । तत्र वशिष्ठः —

हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायं कङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्ठिका कालशाकञ्च मूलकङ्केमुकेतरत् ।
लवणे सेन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली जीरकञ्चैव नागरङ्कञ्चु तित्तिली ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अलैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

अथ व्रतपरिभाषा

तत्र कर्त्तव्यतया सङ्कल्पितं व्रतम् । सङ्कल्पश्चात्राङ्गम् । अन्ये तु तादृ-
शार्थविषयकः सङ्कल्प एव व्रतं नागृहीतविशेषणन्यायादुभयथापि सङ्कल्पं
विना कार्यानुष्ठाने देशितफलानन्वयो विशिष्टकर्मासिद्धेः । सच काम्याद्य-
भिलापपूर्वकः कुशतिलजलत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः । एकादश्यादौ तु
सङ्कल्पं विनाऽप्युपोषणे कृते भोजनजन्यप्रत्यवायानुदयो हेतुत्वभावात् ।
तदिति कर्त्तव्यतायान्तु । देवलः ---

“अभूक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्” ॥

निवेद्येति कर्त्तव्यं सूर्यसोमादिभ्यो निवेद्येत्यर्थः । तेन भगवन् सूर्यं
भगवत्यः सोमादिदेवता अमुकव्रतमहमाचरिष्यामिति निवेदनस्वरूपं सिद्ध-
यति । अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदिति सम्बन्धः प्रधानपदार्थान्वयस्याभ्यहि-
तत्वात् । आहारमभुक्त्वा - अर्थात् पूर्वादिने । तेन सायं प्रातरिष्यादिना
प्राप्तस्याहारद्वयस्य मध्ये-आहारमित्येकवचनस्वरसादेकस्य निषेधे पूर्वोदरेक-

मुक्तमर्थादायाति । विशेषवचनात् व्रतस्थान्यदपि कारणम्, यथा प्रायश्चित्ते
व्रतं निशामुखे ग्राह्यम्, बहिस्तारकदर्शनमिति विष्णुवचनात् प्रायश्चित्त-
प्रकरणप्रवृत्तात् । व्रतग्रहणप्रकरणस्तु भारते —

“गृहीत्वौदम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासस्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः” ॥

अत्र पात्रग्रहणोदङ्मुखत्वे निवेदनान्तर्गते सङ्कल्पस्तु ओं अद्यामुक्का-
मोऽमुकव्रतमहं करिष्य इत्येवं रूप इति । औदम्बरम्-ताम्रम् । ताम्रपात्रा-
भावे तु सङ्कल्पमात्रमपि कुर्यादिति पारिजातः । यद्वेति नक्तादिपरमिति
कल्पतरुः । तन्मते उपवासादौ नक्तादौ च व्यवस्थितो विकल्प इति ।
नक्तव्रते देवीपुराणे —

“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्यमघःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्” ॥

अविष्ये -- “क्षमा सत्यं दया दानम् शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
देवपूजाग्निहवनम् सन्तोषस्तेयवर्जनम् ॥
सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः” ॥

तत्र नक्तव्रते पूर्वोक्ताः षडेव । तद्व्यतिरिक्तेषु तु सर्वव्रतेषु दशामी-
पदाहरणीयन्यायादिति केचित् । तन्न । सर्वपदस्वरसेन समुच्चयौचित्यात् ।
अत्रापि होमपूजादिकं यत्रैव विशिष्योक्तं तत्रैव वा चरन्ति ।
होमस्तु तत्तद्व्रतं देवताया एव प्रकृतत्वेनोपस्थितिलाघवात् ।

कात्यायनः — “हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयो मताः ।
माषकोद्रवगौरादन् सर्वांलाभेऽपि वर्जयेत्” ॥

अविष्ये — “नक्षत्रादर्शनान्नक्तं केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
मूहूर्त्तानि दिनं केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहम्मन्ये नराधिप” ॥

नारसिंहे— “आत्मद्विगुणच्छायायां यदा सन्तिष्ठते रविः ।
सौरनक्तं विजानीयान्न नक्तं निशिभोजनम् ॥

भविष्ये उपवासलक्षणम्—“उपावृत्तस्तु दोषेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविर्वर्जितः” ॥

दोषा—रागादयः । गुणैः—दशादिभिः । दया-भूतेषु क्षान्तिरनसूयाशौच-
मनायासो मङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति गुणाः । वास-उपवासोऽहोरात्रव्यापको
भोजनाभावः । सर्वभोगविर्वर्जितः—शास्त्राननुमतनृत्यगीतादि सुखरहितः ।
भोगविषये दोषाभावमाह शातातपः—

“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्” ॥

दन्तधावनमत्र पत्रतृणादिना ।

“उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्” ॥

इति गौड़लिखितवचनेन, तदा दन्तकाष्ठनिषेधादिति योगीश्वरः ।
अन्येतिवदं वचनं राज्याद्यलिखितत्वेनामूलकमिति वदन्तस्तदा काष्ठसंयोगमे-
वेच्छन्ति ।

देवलः — उपवासः प्रणश्येत दिवा स्वप्नाक्षमैथुनैः ।

अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति” ॥

अक्षैः—पाशकैः द्यूतेनेति यावत् । अत्यये-मरणे सम्भाव्यमाने ।
एवञ्चान्यदा जलपानमशास्त्रार्थः । उदवासस्तु साग्नेयब्रह्मचारिणस्तु
निषिद्धः ।

“अनङ्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्” ॥

इति देवलवचनात् । अत्रापि प्राणाहुतिमात्रम् । तदुक्तं तेनैव —

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नंश्च तपश्चरेत् ।
पूणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः” ॥

इतीदन्तु सामान्यमुखपूर्वतोपवासे । यस्तु साग्न्या तदुल्लेखेनैव
प्रायश्चित्तादिरूप उपवासो विहितस्तत्र पूणाहुतिलोपो न दोषाय, अनन्य-
गतिकत्वात् । यत्तु .

अग्नयस्तु ये विप्रास्तेषां श्रेयो विधीयते ।
व्रतोपवासनियमैर्नादानैस्तथा नृप” ॥

इति भविष्यपुराण - वचनादनग्नेरेवोपवासाद्यधिकार इति तन्न । अन-
ग्नेरेव श्रेयो न त्वग्निनापीति तदर्थत् । स्त्रीणान्तु सभर्तृकाणामुपवासो
निषिद्धः । तदाह विष्णुः -

“पत्यौ जीवति या नारी उषोष्य व्रतमाचरेत् ।
आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्” ॥

इति । भर्तृसाहित्ये तु न दोषः, भर्तुः समानव्रतचारित्वं स्त्रीधर्म
इति शङ्खवचनात् । वैश्यशूद्रयोस्तु त्रिरात्रपञ्चरात्रोपवासनिषेधः ।

‘वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥

इति वचनात् । पुष्टिर्व्रतफलम् । शातातपः—

“उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
कारयेत्तेन सप्तगुणमुपवासो हि जायते” ॥

द्विज इत्युपवास कर्तृमात्रोपलक्षणम्, लाघवानुग्रहात् । मात्स्ये -

‘तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनीयं पयस्तेन रूपधनं हि परं नृप” ॥

व्रतञ्च सङ्कल्पितं परिपालनीयम्, तदाह छागलेयः—

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते” ॥

इत्यत्र काममोहित इत्यभिधानादैच्छिकत्यागे दोषो नतु प्रमादादि-
नापि । तथा च देवलः —

“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कीर्त्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः” ॥

इति सर्वभूतभयं - व्याघ्रादिभयम् । व्याधिः-मूर्च्छादिः । प्रमादो-विस्म-
रणम् । गुरुशासनम् गुरोराज्ञा । इदमप्येकवारमेव, सकृदित्यभिधानात् ।

“अशीचेऽपि न व्रतं त्याज्यं न व्रतिनां व्रतेन सत्रिणां सत्र इत्यादि विष्णु
वचनेन, तत्राशीच पर्युदासात् । स्त्रिया त्वाबद्धे व्रतेऽन्तरा रजोयोगे व्रता-
न्तर्गतं पूजादिकं प्रवृत्तिरूपं कम पुत्रादिद्वारा निर्वाह्यम् ।

“अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत्” ।

इति मत्स्यपुराणीय-शेषोपदेशात् । पूजाशब्दस्य न्यायतोऽन्येन प्रवृ-
त्तिरूपकर्ममात्रपरत्वात्, आसाञ्च स्मृतीनां न्यायमूलकत्वात् । श्रुति-
मूलकत्वेऽसम्भवंमूलान्तरत्वस्योपाधित्वात् । कायिकन्तूपवासादि स्वयमेव
कर्तव्यम्, निवृत्तावशीचस्याकिञ्चित्करत्वादिति ।

अथ वर्षकृत्ये निरूपणीये वर्षस्य मासघटितत्वान्मासस्तावन्निरूप्यते । तत्र
मासश्चतुर्विधः । “सौरश्च सावनश्चैव चान्द्रो नाक्षत्र एव च” । इति ज्योतिः-
शास्त्रात् । तल्लक्षणन्तु तत्रैव -

“दर्शाद्दर्शश्चान्द्रश्चित्रशद्विसो सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिमुचिह्नः सौरोऽपि निगद्यते सदिभः” ॥

दर्शादित्यवधौ पञ्चमी । तथा च शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तः शुक्ला-
दिमासः, शुक्लादिदर्शान्त इति यमवचनात् । कृष्णादिरपि मासश्चान्द्र एव
चन्द्रकलाघटिततिथिघटितत्वात् । एवं सावनोऽपि, तदुक्तन्तत्रैव—

“एका तिथिः कापि तदादिभूता तिथिस्तृतीयेति तिथिप्रबन्धः ।

मासः स चान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्माच्चान्द्रीं कलामाप्य सदा प्रवृत्तः” ॥

तृतीया च तिथिरत्र मासवाह्येति केचित् । वस्तुतस्तु मूलतिथेरादिभूता तिथिर्यदि तृतीया तार्तीयिकी भवति तदा सावनो भवति । सावनो यज्ञ-
श्राद्धादौ । अशौचे तु त्रिंशदहोरात्रैर्मासः । ताक्षत्रस्तु ज्योतिःशास्त्र-
सिद्ध इहानुपयोगात्त्यक्तः । ज्योतिःशास्त्रम्—

“विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।
शेषे कर्मणि चान्द्रः स्यादेष मासविधिः स्मृतः” ॥

शेषे अनुल्लिखितविशेषे । तत्रापि कृत्ये कृष्णाद्याः, ब्रह्मपुराणे
तिथिकृत्ये कृष्णादिकथनात् । अन्यत्र शुक्लादिरिति व्यवस्था । सा च तत्र
दर्शयिष्यते ।

अथ माससामान्यनिरूपणानन्तरं तद्विशेषेषु निरूपणीयेषु सूचीकटाहन्त्या-
येनादौ मलमासो निरूप्यते । तत्र ज्योतिःशास्त्रम्—

“दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतो ततः ।
करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः ॥
एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामाधिमासकम्” ॥

दिवसस्याहोरात्रस्य तिथेर्वा षष्टिभागमंशमेकं सूर्यः प्रतिदिनं हरति
लङ्घयति । अतस्तौ षष्ट्यहोरात्रैः षष्टिनाड्याकर्षात्तिथेरेका सूर्येणाकृष्टा ।
एवमिन्दुनापि । तेन चन्द्रार्कभ्यामृतं प्रतिदिनद्वयाकर्षाद्वर्षेण द्वादशदिनानि लङ्-
घ्यन्ते । एवं सार्द्धं वर्षद्वयपर्यन्तेनाधिकमासो लभ्यते । इदन्तु गणनक्रमादौचित्य-
मात्रमुक्तम्, नतु नियतम् । यतः प्रतिमासमहोरात्रबृद्धिह्लासाभ्यां न्यूनाधिक-
मपि सम्भवति । इदन्तु नियतम् यदेकस्मादधिमासादनन्तरं तृतीयेन्दे भवतीति ।

तथा— “मध्ये विषुवतोर्भानुर्बद्धयेद्यान्यहानि तु ।
तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येष त्रयोदशः” ॥

विषुवतोर्मध्ये मेषसंक्रान्तिमुपक्रम्य तुलासंक्रान्तिपर्यन्तेन यान्यहानि
रविर्बद्धयति तैरधिमासो निर्णयते । तथा—

“माघवाद्येषु षट्स्वेषु मासि दर्शद्वयं भवेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते च श्रावणेऽच्युतः” ॥

श्रावणे—सौरश्रावणे । आषाढस्य चतुर्थपक्ष इति यावत् । तथा चाषाढाधिमासपक्षे सर्वदेवशयनं तच्चतुर्थपक्ष एव । तदुक्तं ज्योतिषे—

“व्रजति यदा मिथुनं विहाय कर्कं त्यक्त्वा राजविवर्जितां तिथिं सूर्यः ।
भवति तदा नियतं द्विराषाढः सुरशयनविधिद्वितीयमासि” ॥

यदा राजविवर्जितां तिथिममावास्यां तिथिं त्यक्त्वाऽतिक्रम्य मिथुनं विहाय सूर्यः कर्कं याति तदा कर्कटार्के सर्वदेवशयनम्, नतु मिथुनार्के इत्यर्थः । अत्र माघवाद्येषु षट्सु इत्युपलक्षणम् । अन्यदाऽपि मलमासो भवति । तदुक्तं ज्योतिषे—

“दशानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित् ।

नपुंसकत्वं भवति नतु पौषस्य च क्वचित्” ॥

नपुंसकत्वम् मलमासत्वम् । तल्लक्षणन्तु केचिदाहुः—

“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिर्वर्जितम् ।

मल्लिलुचः स विज्ञेयो गृह्णितः सर्वकर्मसु” ॥

इति तन्न, सर्वाधिमासाव्याप्तेः । तथाहि—यदैका संक्रान्तिश्चतुर्दश्यामुत्तरा च शुक्लप्रतिपदि तदैतल्लक्षणसत्वेऽपि यदैका संक्रान्तिरमावास्यायामपरा च प्रतिपदि तदा अमावास्याद्वयस्य रविसंक्रान्तिवर्जनाभावात् । तस्माल्लघुहारीतोक्तं तल्लक्षणं ग्राह्यम् । तद्यथा—

“इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आद्यो मल्लिलुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः” ॥

इन्द्राग्नीति—ऐन्द्रं दधिभवत्यमावास्यायामैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामग्नेयोष्ठाकपालो भवत्यमावास्यायामिति श्रुत्या इन्द्राग्निदेवताको दर्शयागो विहितः । सच दध्नो द्वयहसाध्यतया शुक्लप्रतिपदि क्रियते । तदुक्तम् प्रति-

पदि दर्शः प्रवर्तति इति । सा च प्रतिपन्मासादिः । तथा अग्निषोमीयं प्रायच्छत्
 पौर्णमास्यामिति श्रुतेर्दध्यनुरोधादेव कृष्णप्रतिपत् पौर्णमासकालः । सा च मास-
 स्य मध्यममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चरन्तीत्यादि श्रुतेः पितृसोमदेवताकः
 पिण्डपितृ-यज्ञाङ्गभूतोऽनौकरणहोमस्तदा भवति । सा चामावास्या मास-
 स्यान्तः । अयञ्च शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तश्चान्द्रो मासः तमतिक्रम्येति
 यदा शुक्लप्रतिपदः पूर्वमेका संक्रान्तिरमावास्यातः पश्चाच्चापरा संक्रान्ति-
 स्तदा यद्वाश्यवच्छिन्नसूर्यलङ्घितो यः शुक्लादिमसिः स मलमासः । तेन मेषा-
 दित्येनैव लङ्घने वैशाखो मलमासः । एवं मासान्तरेऽपि च । द्वितीय इति
 द्वितीयः शुक्लादिः कर्माहः । तथा च ज्योतिःशास्त्रम्—

“रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलम्लुचः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” ॥

तथा — “षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वाद्धिन्तु परित्यज्य उत्तरार्द्धे क्रिया भवेत्” ॥

या क्रिया यन्मासपुरस्कारेण विहिता श्रावणीकर्मनन्तव्रतादिरूपा,
 सा उत्तरार्द्धे कार्या । तेन एकादश्युपवासामावास्याश्राद्धादिकं यत्तदा वर्तते
 एव सर्वमाससाधारण्यादिति । नन्विदमपि लक्षणमव्यापकम् —

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिशत्तमे भवेत्” ॥

इति कठगृह्यदर्शनाद् द्विसंक्रान्त्यवच्छिन्नस्यापि मलमासत्वादिति । अत्र
 काश्मीराः—

असङ्क्रान्तमासोधिमासः स्फुटः स्याद्

द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्या-

त्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

इति ज्योतिःशास्त्रव्यवस्थाः माहुः । अयं क्षयनामा कदाचित् कार्तिकादौ
 पतति । तत्रापि वर्षे मासान्तरमसंक्रान्तं भवत्येवम् स एव मलमास

इति क्षयादौ मलमासप्रयोगो भाक्तः । भक्तबीजत्वम् विकृतमासत्वम् ।
सच क्षयः कर्माहं एवापवादकाभावात् । केचित्तु अयमपि कर्मानहं एव,

“यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहंस्पती मासावधिमासश्च निन्दितः” ॥

इति वचनादित्याहुः । ननु चैत्रादिषट्के आश्विनादिषट्के यथो-
क्तलक्षणपाते चैत्रादिषट्काम्यन्तर एव मलमासो न त्वाश्विनादिषट्के ।
तदुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्ते- चैत्रादयोप्यधिमासः परतो ह्यधिको भवेदिति ।

तथा--- “तुलाकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।

मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते” ॥

इति घटम्बुना । तथा च कन्यादिषट्के यथोक्तलक्षणमतिव्यापकमिति,
तत्र, अपवादं विना कृतस्य हारीतवाक्यार्थस्य लक्षणत्वात् । कन्यादि-
षट्केऽपवादस्य दर्शितत्वाच्च । अतएव चैत्रादिषट्के वाऽनेकेषां यदोक्तलक्षण-
न्तत्र पूर्वमासानान्तावन्मलमासत्वमस्ति, किन्तु चरमस्यैव यथोक्तलक्षणवतः ।
तदुक्तम् भोजराजेन भीमपराक्रमे--

“एकस्मिन्नप्यब्दे यत्रैतल्लक्ष्म मासयोरुभयोः ।

तत्रोत्तरोऽधिमासः स्फुटगत्या भवति चार्कन्द्वोः ॥

त्रयोदशन्तु श्रुतिराह मासं चतुर्दशः क्वापि न दृष्टपूर्वः ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यादब्देऽधिकन्तत्र परोधिमासः” ॥

श्रुतिः-- द्वादशमासाः सम्बत्सरस्त्रयोदशमासाः सम्बत्सर इत्येवं रूपा ।
हेमाद्रिरपि--

“मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः” ॥

इति । तथाच तत्र पूर्वेषु मासेषु हरीतलक्षणमतिव्यापकमित्यपास्तम् ।
हारीतलक्षणेऽपवादकं विना कृतत्वस्य विशेषणस्य विवक्षितत्वादिति ।

“यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव तिथ्या संक्रान्तिर्मेषं यावन्न गच्छति” ॥

इत्युत्सर्गस्तेन तुलादिषट्केष्यधिमाससम्भवः, किन्तु स निषिद्धः । तदुक्तं
ज्योतिषे--

“यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमण भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारां तदा पिवति मेदिनी” ॥

तदयं संक्षेपः । शुक्लप्रतिपदाद्यमावास्यान्तो रविणालङ्घितो मासो
मलमासः । सच माघवादावुत्सर्गः । कदाचित्कार्तिकादावपि । सचानिष्टकृत् ।
षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे चोत्तर एव मलमास इति । अथ तत्रानुष्ठाननिषेधः
गृह्यपरिशिष्टे--

“मलं वर्दन्ति कालस्य कालं कालविदो जनाः ।

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकाद्विधेः” ॥

तथा-- “मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।
गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत्” ॥

सर्वकर्मसु--विशेषविहिते तरेषु । पेंडीनसिः--

“श्रौतस्मात्क्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु ताः सर्वा निष्फला मुनिभिः स्मृताः ॥

तस्मात्त्रयोदशे मासि न कुर्यात्ताः कथञ्चन ।

अकुर्वन्नर्थमाप्नोति कुर्याच्चात्मविनाशनम्” ॥

एतदपि--विशेषविहिते तरेपरम् । ज्योतिःशास्त्रे--

“अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रत--वृषोत्सर्ग--चूडाकरण--मेखलाः ।

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्” ॥

अग्न्याधेयम्--अग्न्याधानम् । देवमुद्दिश्य व्रतरूपो वृषोत्सर्गो देवव्रतो-
त्सर्गः । तथा देवीपुराणे देव्याः क्रमपूजायाम्--

गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” ॥

इत्युक्तम् । मङ्गल्यमभिषेकम्--राज्याभिषेकम् ।

“वाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते ।

मलमासेषु चैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥
 अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभागवे ।
 मलिम्लुचेऽन्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥
 भगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिम्लुचे ।
 त्यजेद्दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम् ॥

महादानम्-तुलादिव्रतमपूर्वम् । पूर्वमपि निरवकाशमेव कर्त्तव्यम्, नतु सावकाशमपि, तस्य निषेधबाधाक्षमत्वात् । तेन दिनपुरस्कारविहितमेव-कार्यम्, नतु मासपुरस्कारविहितमब्दपुरस्कारविहितमेवेति । देवविलोकनम्-प्राथमिकम् । तथा—

“यदा शशी याति गभस्तिमण्डलम् दिवाकरः संक्रमणं करोत्यथ ।
 तदाधिमासः कथितो विरञ्चिना विवाह-यात्रोत्सव-यज्ञदूषकः” ॥

“वापीकृतडागादि प्रतिष्ठा यज्ञकर्म व ।
 न कुर्यान्मलमासे नु महादानव्रतानि च” ॥

यदेति—चन्द्रसूर्यमिलनानन्तरं शुक्लप्रतिपदि रविसञ्चारे तत्पूर्वे दर्शान्तो मासो मलमासः । अथ इति पठित्वा प्रतिपदीति कालविवेके व्याख्यातम् । प्रतिष्ठा व्रतद्युद्यापनं, क्षौरप्रतिष्ठेत्यादि दर्शनात् । तदपि मलमासे निषिद्धम् । तदुक्तम् शिवरम्भातृतीयाव्रते—

“मासे मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
 किन्तु नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवाञ्छिवः” ॥

हारीतः— “प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यमुक्त्वा तु वत्सरम्” ।

क्वचिदिति—यदा द्वितीयादिवर्षे मलमासो भवति तदा साम्बत्सरिकं त्रयोदशे मासि कार्यम् । यदा त्वाद्य एव वर्षे मलमासस्तदा मलमासेऽपि मासिकं सपिण्डनं साम्बत्सरिकं वा कर्त्तव्यम् । इदञ्च द्वादशमासस्य मलमास-त्वपक्षे एकादशमासाभ्यन्तरे त्वधिमासपाते त्रयोदशे मासि मासिकादि कार्यम्, “सम्बत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासपातो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धये-

दिति" विष्णु-चनस्वरसात् ।

मासिकार्थत्वेन दिनबृद्धौ मासिकबृद्धिरप्यावश्यकी । तथा च तद्बृद्ध्या
वत्सरान्तसपिण्डनपक्षे तस्य मासबृद्धिरप्यावश्यकीति । ऋष्यशृङ्गः—

“सम्बत्सरातिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।
तस्मात्त्रयोदशे मासि न दद्यान्नोपतिष्ठते ॥”

इदमपि प्रथमोन्वे द्वादशमासस्य मलमासत्वपक्षे द्रष्टव्यम् । अन्यथा वि-
ष्णुविशेषः स्यात् । नच विष्णुऋष्यशृङ्गवचनगोर्व्यवस्थितविकल्पः, विष्णु-
मशिष्टयोस्तुल्यवद्विकल्पानुपपत्तेः । किन्तु व्यवस्थितविकल्पस्तत्र व्यवस्थो-
क्तैव । ज्योतिषे—

“यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवा ।
तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥”

प्रथमोन्वे द्वादशे मास्यधिपासपातपक्ष एकनामकत्वान्मासद्वयस्य किं द्वादशे-
मासि श्राद्धं त्रयोदशे वेति सन्देहे मरणमासराश्यवच्छिन्नद्वादशमासि श्राद्धवो-
धकमिति निवन्धारः । आद्यमुक्त्वा तु वत्सरमिति विवृणोति--

“असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं बुधैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥”

असंक्रान्ते--संक्रान्तिशून्ये । शुक्लप्रतिपदाद्यमावास्यान्ते चान्द्रे मासि
मलमासे मासिकं सपिण्डनञ्च कार्यम् । तस्य त्वपकृष्टस्य करणपक्षे प्रथमा-
ब्दिकं मलमासेऽपि कार्यमित्यर्थः । अस्यान्यत्रादेशमाह--

“गर्भे वार्द्धं षिकृत्ये च मृतानां पिण्डकर्मसु ।
नित्यनैमित्तिके चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥”

गर्भे गर्भाधानकर्मणि । वार्द्धं षिकृत्ये—कुसीदग्रहणे । पिण्डकर्मसु
दाशाहिकेषु । मृतानामिति ग्रहणान्नवनीतघृतवदचिरत्वलाभात् । एवं नि-
त्येषु नैमित्तिकेषु च नाधिमासदोषो भवतीत्यर्थं ज्योतिःशास्त्रे--

“जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धन्तथैव च ।
प्रतिसम्बत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत्स्मृतम् ।
प्रतिसम्बत्सरश्राद्धमशौचात्पतितञ्च यत् ।
मलमासेपि तत्कार्यमिति भागुरिरब्रवीत् ॥”

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥”

प्रथमाब्दिकश्राद्धान्यधिकृत्याह--

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे ॥”

इष्टम् — वलिवैश्वादिः । पूर्त्तं — खातादिः । श्राद्धिकं-श्राद्धम् ।

“नेत्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धन्तथैव च ॥”

न चेदं नैमित्तिकमेकोद्दिष्टमात्रपरम्, प्रेतश्राद्धपदस्य पृथगनुपादानापत्तेः ।
अतएव प्रत्यब्दं द्वादशमासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैरिति द्वादशमासपूर्त्तौ प्रति-
साम्बत्सरिकं विधाय क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादित्यनेन द्वादशमासपूर्त्ताविव मल-
मासावच्छिन्नायान्तिथौ तन्निषिध्य प्रथमवर्षीये साम्बत्सरिके आद्यमुक्त्वा तु
वत्सरमित्यनेन प्रतिप्रसूतम्, समयप्रदीपोऽप्येवमेव । तीर्थस्नानमावृत्तम्, अना-
वृत्तानिषेधात् । गजच्छाया तु -

योगो मघात्रयोदश्योः कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥”

इति परिभाषितो निबन्धारः । हलायुधस्तु- मलमासे यथोक्ता गजच्छाया
न भवतीत्याहुस्तथाहि हस्तस्थे सूर्ये गजच्छाया । सच कन्यायां
दशांशादूर्ध्वं विंशतिकलाधिकत्रयोविंशंशकं यावत्तथा च कन्या-
यामधिमासे आश्विनप्रथमपक्षीया त्रयोदशी विंशतिकलाधिकत्रयोविंशंशान-
न्तरमेव भवति, तदग्निमप्रतिपद्येव तुलसंक्रमात् । तस्मात्—

“सैहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता श्राद्धन्तत्र प्रकल्पयेत् ॥”

इति वराहवचनादुपरागमत्र गजच्छायापदेनोक्तम् । अत्र च राहुर्वै हस्ती-
भूत्वा चन्द्रमसं ग्रसतीति श्रुतेमूलमिति च तैः परैरुक्तम् । सूर्यग्रासेऽपि तत्र-
स्थश्चन्द्र एव ग्रसनीयोऽतो न मूलमूलविरोधः । कालचिवेके तु—

“वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा ज्ञेया पितृणां दत्तमक्षयम् ॥”

इदन्तु चिन्त्यते । यत् क्वचिन्मलिम्लुच एव प्रैति, क्वचिदेकादशमासाभ्यन्तरे
मलिम्लुचः पतित, क्वचिद् द्वादशो मासो मलिम्लुचो भवति, तत्रान्ये मलिम्लुच
एव मासिकं सपिण्डीकरणमेकद्विष्टं वा “असक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यादि हारीत-
वचनात् । द्वितीये तु त्रयोदशमासपूर्तौ सम्बत्सराभ्यन्तरे षड्यधमासपातो
भवति तदा मासिकार्थेन्दिनमेकं वद्धयेदिति विष्णुवचनेन त्रयोदशमासिकवलात्
तदाद्युत्कर्षेण सपिण्डीकरणस्याप्युत्कर्षात् । आद्येऽपि चेत्प्रतिपदमारभ्य पूर्णि-
मापर्यन्तं मलमासप्रथमपक्षे प्रैति तदाग्रिमवर्षे त्रयोदशमासपूर्तौ चतुर्दशप्रादु-
र्भावि तन्मासतत्पक्षीयायां प्रायणतिथिसजातीयतिथौ निष्कम्पमेव सपिण्डनानु-
ष्ठानम् । यदा तु प्रतिपदाद्यमावास्यापर्यन्ते मलमासद्वितीयपक्षे प्रैति तदा
त्रयोदशमासिकरणपक्षे मलिम्लुचवैशाखकृष्णप्रतिपदादि मृतस्याग्रिमवर्षे ज्ये-
ष्ठकृष्णप्रतिपदादौ सपिण्डनं साम्बत्सरिकं वा । तथा च कृष्णादिक्रमेण मल-
मासोल्लेखासङ्गतिः । अथोल्लेखानुरोधाद् वैशाखकृष्णपक्ष एव तत्क्रियते तदा
सम्बत्सराभ्यन्तर इत्यादि विष्णुवचनविरोध इति उच्यते — शुक्लादिरीत्या
ज्येष्ठकृष्णपक्षस्यैव वैशाखकृष्णपक्षतयोल्लेखसङ्गतिः, श्राद्धादिकमणि विशेष-
वचनं विना शुक्लादेरेव समयप्रदीपादिभिरादरणात् । अतएव द्वादशस्य मास-
स्य मलमासत्वे द्वादशैव मासिकानि । तदन्यस्य तु कस्यापि तथात्वे त्रयोदशेऽ-
पीति समयप्रदीपः । यत्तुः वद्धयेत्-छेदयेत् तत्र, हारीतोक्तमासचिह्नभङ्गा-
पत्तेः । तदपि साम्बत्सरिकस्य मासचिह्नं शुक्लादिरीत्येति समयप्रदीप एव ।
नैमित्तिकेन त्रयोदशत्वेन नित्यस्य द्वादशत्वस्य बाधो न दोषाय, फलञ्चमसे-
नेव सोमस्य ।

किञ्च “मासविहन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव ही”त्यादिना पुष्ययुक्तपौर्ण-
मासीकस्य पौषत्वमभिधीयते ।

किन्तु कुत आरभ्य किं पर्यन्तं पौष इति निर्णीयत इति शङ्कित्वा धनु-
स्थादित्यावाच्छन्न-प्रथमप्रतिपत्कः पौष इति निबन्धार एकवाक्यतया वर्णयन्ति ।
सा च प्रथमा प्रतिपच्छक्ला कृष्णाया धनुरादित्यव्यभिचारात्तन्मासनिर्देशे
शुक्लाद्यादर इति वाक्यपर्यालोचनयाप्यायाति । अपि च वैशाखकृष्णप्रति-
पन्मृतस्याग्रिमचैत्रमलमासपक्षे चैत्रस्यैव तृतीयपक्षे कृष्णे चैत्रप्रतिपदमुल्लि-
ख्य श्राद्धं विधीयते । सच शुक्लादिरीत्या चैत्रकृष्णपक्ष उचित एव । मरण-
कृष्णपक्षोऽपि यदि शुक्लादिरीतिमाश्रित्य चैत्रकृष्णपक्षतया मन्यते तदोल्लेखः
सङ्गच्छते, अन्यथा तत्र मासोल्लेखो न स्यादेव, तत्रानन्यगतिकतयोल्लेख-
श्चेत्तुल्यं मल्लिम्बुचकृष्णपक्षमृतस्यापि । समयप्रदीपोप्येवम् । न त्वेवं
शुक्लादिरीत्योल्लेखे क्रियमाणे लोकविरोधः, कृष्णादिरीत्यैव सकललोक-
प्रयोगदर्शनादिति चेन्न । अनन्यथासिद्धशास्त्रबलेन लोकविरोधस्याकिञ्चि-
त्करत्वात्, शुक्लादिरीत्यैव प्रामाणिकोल्लेखदर्शनादित्यास्तां विस्तर । इति ।

अथ माससामान्यनिरूपणानन्तरं तद्विशेषेषु निरूपणीयेष्वधिमासनिरूपण-
जिज्ञासारूपप्रतिबन्धकानुपगमरूपाणामुत्तरोत्तरात्तत्सहितहेतुहेतुमदभावाद्वा त-
न्निरूपणप्राप्तौ तत्रापि ब्रह्मपुराणानुसारेण शुक्लादिचैत्रस्य प्राथम्यादादौ स एव
कृत्यद्वारा निरूप्यते । तत्र भारते—

“चैत्रन्तु नियतो मासमेकभुक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताद्ये कुले महति जायते” ॥

स्कान्दे— “यः क्षिपेदकभुक्तेन चैत्रमासं नरोत्तम ।

धनधान्यसमृद्धे तु कुले महति जायते” ॥

वामने— “चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयं नि ब्राह्मणेष्वथ” ।

अत्र देये ब्राह्मणे च बहुत्वं त्रित्वपर्यवसितम्, कपिञ्जलन्यायात् ।

मातृस्ये- “वर्जयेच्चैत्रमासन्तु यस्तु गन्धानुलेपनम् ।
 शुक्तिं गन्धभृतां दद्याद्विप्राय सीतवाससी ॥
 वारुणं पदमाप्नोति दृढं व्रतामिदं स्मृतम् ।
 व्रतान्ते गन्धपूणञ्च शुक्तिं दद्याद् विलक्षणाम् ॥
 चैत्रादि चतुरोमासान् जलं दद्यादयाचितम् ।
 व्रतान्ते मणिकं दद्यान्नववस्त्रसमन्वितम् ।
 तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते ॥
 कल्पान्ते भूपतिर्नृनमानन्दव्रतमुत्तमम् ।
 वर्जयित्वा मघौ यस्तु दधिक्षीरघृतेक्षुकान् ॥
 दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्माणि रसपात्रयुतानि च ॥
 सम्पूज्य विप्रमिथुनम् गौरी मे प्रियतामिति ॥
 एतद्गौरीव्रतन्नाम भवानीलोकदायकम्” ॥

अविष्ये - “मासे चैत्रे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यात्तित्तभोजनम् ।
 शाल्यन्नं पयसायुक्तम् भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥
 भानवे पाटलान्दद्याद्वैष्णवीं वारुणां नृप ।
 पद्मरागमयेर्यानेनानाहंसानु - यायिभिः ॥
 गच्छेत्सूर्यपुरं रम्यं दुःप्रापमकृतात्मभिः” ॥

नक्तभोजनमिदं मासव्यापि, व्रतान्ते च तरुण्यागोविष्णुदैवत्वेन दानम् ।

अग्निपुराणे - “समुपोष्यार्चयेत्लक्ष्मीं पञ्चम्यां वत्सरे गते ।
 चैत्रस्य कमलं दद्यात्तिलधेनुसमन्वितम् ॥
 हैमं विष्णुपुरं याति कल्पादेति पुनर्महीम् ।
 राजराजोभवेच्छ्रीमान् भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥
 एतल्लक्ष्मीव्रतन्नाम दुःखशोकविनाशनम्” ॥

चतुर्थ्यामुपोष्य चैत्रशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनव्रतं, वत्सरान्ते तिल-
 धेनुसमन्वित-हेमकमलस्य ब्राह्मणाय दानमुत्तराङ्गम्, विष्णुपुरगमन-कल्पान-
 स्तरपुनर्महीसमागम-तदधिकरणक-राजराजत्वभवन - दुःखशोकविनाशप्रति-
 जन्मभवनं फलम् ।

ब्रह्मपुराणे-- शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।
 श्रीधर्मलोकान्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाज्ञया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तां लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोकगतिप्रदा ॥
 अमावास्यासमुद्भूतः स्कन्दः पूर्वं हुताशनात् ।
 जातः पर्वणि षष्ठ्यान्तु शुक्लायां चैत्रनामनि ॥
 सेनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।
 जितवांस्तारकं दैत्यम् क्रीञ्च्यं शक्त्या विभेद च ॥
 तस्मात्स तत्र विधिना स्कन्दो माल्यैः सुगन्धिभिः ॥
 दीपालङ्कार-वस्त्राभ-कुक्कुटैः पूज्य एव हि ।
 अजैः क्रीडनकै रम्यैः घण्टाचामरदर्पणैः ॥
 सर्वासु शुक्लषष्ठीषु पूज्यो वै श्रद्धया नरैः ।
 आरोग्यकामैर्वालानां पुत्रवद्भिर्विशेषतः ॥

गौडा-- "मधुमासे सिताष्टम्यां ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।
 अशोककलिका ह्यष्टौ न ते शोकमवाप्नुयुः" ॥
 पानमन्त्रस्तु-- "त्वामशोककराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
 पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥

पिवन्तीति श्रवणात्तोययोगोप्यत्र ।

शैवाग्ने-- "मधुमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
 ह्याता दमनभञ्जीति सुरासुरमहोत्सवा ॥
 तत्र ये मूलमन्त्रेण समूलदमनोच्चयम् ।
 निवेदयन्ति गौरीशे तेषां चैत्रार्चनात्फलम् ॥
 ब्राह्मे— मन्दे चार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैत्रकी ।
 तत्राश्वमेधिकं पुण्यं स्नानस्य लभते नृप ॥"

चैत्रकी—चैत्रपूर्णिमा । तस्यां रविगुरुशनैश्चरान्यतमयुक्तायामकृत्रिम-
 जलमात्रे नैधस्नानस्याश्वमेधिकफलम् । चित्रायोगे महाचैत्री भवति । तदु-
 क्तन्तत्रैव -

‘माससंज्ञं यदा ऋक्षं पौर्णमास्यां भवेत्क्वचित् ।
महती सा तिथिः प्रोक्ता स्नानदानेषु चाक्षया ॥”

अक्षयत्वम्—कल्पान्तस्थायिषु सुफलजनकत्वमिति ।

अथ वैशाखकृत्यम्

स्कान्दे—वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभुक्तेन मानवः ।
स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥”

मात्स्ये—“वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः ।
स्थित्वा विष्णुपदे कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥”

विष्णुपदम्—विष्णुपुरम् । भविष्ये—

वैशाखमासे राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
दध्योदनञ्च भुञ्जानो जितक्रोधी जितेन्द्रियः ॥
गोष्ठे सायमधःशायी निशायामेकवस्त्रधृक् ।
नियमञ्च यथोद्दिष्टं सामान्यं सर्वमाचरेत् ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कुर्यात्स्नानं घृतादिभिः ।
सूर्यालङ्कृतां श्वेतां दद्याद्गां तरुणीं नृप ॥
शंखकुन्देन्दुवर्णाभैर्महायानैरलङ्कृतैः ।
श्वेतैर्गण्डसंयुक्तैर्गच्छेदकस्य मन्दिरम् ॥
सर्वातिशय - रूपाभिर्नारीभिः परिवारितः ।
नीलोत्पलसुगन्धाभिर्मोदते कालमक्षयम् ॥”

अत्रोपवासदिवसञ्च सप्तमीञ्च त्यक्त्वा मासं व्याप्य नक्तभोजनम् ।
मासान्ते—वैशाख्युत्तरकुहूदिने । श्वेतायास्तरुण्या गोदानं भानवे । भारते—

“निस्तरेदेकभुक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
आयुष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥”

निस्तरेत्—अतिवाहयेत् । ब्रह्मचर्यमत्राङ्गम् । आयुर्महापातकनाशञ्च
फलम् । विष्णुधर्मोतरे—

“अपूपानां प्रदानेन वैशाखे सुखमश्नुते ॥”

राजमातङ्गडे— “तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥”

एतच्छुक्लपक्षो यवपाकश्राद्धमावश्यकम् । व्रीहियवपाकौ चेति नित्य-
प्रकरणे विष्णुवचनात् । तत्र शरदि वसन्ते चैत्यनेन वसन्तनियमात् । तत्रापि—

“पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।
पितरस्तन्न गृह्णन्ति दाता च नरकं व्रजेत् ॥”

इत्यादिना कृष्णपक्षचैत्रयोर्निषेधे वीखाखशुक्लपक्षस्य परिशिष्टत्वादिति
उपरिष्ठत्वादित्यर्थः । वराहपुराणे—

“ये यजन्ति वरारोहे माधवे मासि संशिताः ।
अहं तत्प्रतिगृह्णामि माधवे यज्ञयाजिनाम् ॥
दत्त्वा निष्कसहस्राणि यत्फलञ्च वसुन्धरे ।
मासे च माधवे यष्ट्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

यागोऽत्र - पूजा । सा चात्र विष्णोरेव, तन्मात्रस्यैवोपस्थितत्वात् ।
फलञ्च बहुनिष्कसहस्रदानजन्यम् । संशिताः - नियमकृताः । वामने—

गन्धश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीनि च ॥
देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये” ॥

आग्नेये—“वैशाखे रुद्रनामानं पूजायित्वा वृषावितम् ।
धेनुं तिलमयीं दद्यात् सूर्योपस्करसंयुताम् ॥
एतद्रुद्रव्रतं नाम महापातकनाशनम् ।
कृत्वा रुद्रपुरं याति तस्मान्नावर्तते पुनः ॥

उपस्करः - तिलधेन्वक्तसुवर्णशृङ्गादिः । ब्रह्मपुराणे—

“वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दनः ।
 यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
 ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
 तस्यां कार्यो यन्नैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
 यवान्दद्याद्द्विजातिभ्यः स्वयञ्च प्राशयेद्यवान् ।
 पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलाशञ्च हिमालयम् ॥
 भागीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
 “स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्चरेत् ॥
 श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ।
 सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते” ॥

होम इति होमश्चायं विष्णवे, उपक्रमे तथा दर्शनात् । यवप्राशनञ्च
 तद्विकारद्वारेति बृद्धाः । वस्तुतोऽविकृतानामेवादृष्टार्थत्वात् । सिन्धुर्नदी,
 स चेह गङ्गा तथा प्रक्रमात् । भविष्ये—

“यत्किञ्चिद्दीयते दानम् स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 तत्सर्वमक्षयं हि स्यात्तेनासावक्षया स्मृता” ॥

विष्णुः—वैशाखशुक्ल तृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव दत्त्वा
 हुत्वा च पापेभ्यः पूतो भवति यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षयमा-
 प्नोतीति । अभ्यर्च्य तृतीयायामित्यन्वयः । उपोषितो द्वितीयायामित्यर्थात् ।
 अक्षतैर्यवैः ।

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।
 भृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घण्टा कण्डिक उच्यते ॥

इति कोषात् । यमः—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।
 सदा विशेषतः पुण्या वैशाखे मासि या भवेत् ॥
 वारिदानं प्रशस्तं स्यान्मोदकानां तथैव च ।
 वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयां चन्दनस्य च” ॥

तृतीयामिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । चन्दनस्य दानं प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।
 देवीपुराणे—“तृतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य च ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 कलघौतं तथान्नञ्च घृतञ्चापि विशेषतः ।
 दत्तमस्यामक्षयं स्यात्तेनेयं त्वक्षया स्मृता" ॥

प्रपूज्येति दुर्गादेवीमित्युपक्रमात् । तेन रोहिणीनक्षत्रयुतायामक्षय-
 तृतीयायां दुर्गापूजापूर्वकोदकुम्भदानस्य ब्रह्मलोकमहितत्वं फलमित्यर्थः । कल-
 घौतम् हिरण्यम् । दानान्तरस्याप्यन्नाक्षयफलत्वे कलघौतान्न-घृतदानमन्नात्य-
 न्तप्रशस्तमित्यर्थः ।

तथा-- "इत्येषा कथिता राजन् तृतीया तिथिरुत्तमा ।
 यामुपोष्य नरो राजन् बृद्धिमृद्धिं श्रियं लभेत्" ॥

विष्णुधर्म-- भक्ष्यभोज्यसमायुक्तां बद्धं नीं यः प्रयच्छति ।
 तृतीयायां स वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते" ॥

वद्धं नी-घटी । भक्ष्यम्-तण्डुलादिः । भोज्यम्-सक्तुकादिः । भविष्योत्तरे--

"वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम् ।

नारायणं पूजयेत्तु पुष्पघूपविलेपनैः ॥

वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यं विविधैस्तथा ।

ततस्तस्याग्रतो घेनुर्लवणस्याटकेन तु ॥

कायां कुरुकुलश्रेष्ठ चतुर्भगिन वत्सकः ।

रुचर्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः ॥

शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

"श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमानच्छ्रीशः सम्प्रीयतामिति ॥

अनेन विधिना दत्त्वा घेनुं विप्राय भारत ।

गोसहस्रं शतगुणं प्राप्नोतीह न संशयः" ॥

अत्र श्राद्धमप्यक्षयम्, युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते इति
 ब्रह्मपुराणात् । युगादिश्चेयं तृतीया । वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयायामिति तद्व-
 चनात् । अत्र चोदयगामिन्यां योग्यकालवत्यां स्नानदानादि दैवं कर्म पूर्वा-
 ह्ने कर्तव्यम्, सन्देहबीजाभावात् । उभयतिथिवेधे तृतीयाया उभयतत्का-
 ललाभे उत्तरदिने ।

“युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
सूर्योदयमपेक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ॥

इति देवीपुराणवचनात् । युगाद्या इति पुण्यकालत्वेन समत्वादिपौर्णमास्या-
देरप्युपलक्षणम् । वर्षवृद्धिर्जन्मदिनम् । पार्वतीप्रिया-पत्रिकाप्रवेश सप्तमी ।
श्राद्धे च तद्योग्यव्यापिनी तृतीया ग्राह्या । दिनद्वयेऽपि मध्याह्ने तल्लाभे
पूर्वदिन एव, कपालाधिकरणन्यायात् । एवमुदयद्वये दैवकर्मानुष्ठानयोग्य-
तृतीयालाभे दैवकर्म प्रथमोदयगामिन्यामेव तृतीयायां, कपालाधिकरणन्यायात् ।
नच—

“रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु गणयुक्ता प्रशस्यते”

इति देवीपुराण - ब्रह्मवैवर्तवचनादत्रापि चतुर्थीविद्धा ग्राह्या, तस्य वेधप्रक-
रणाभ्यातत्वेनाखण्डतिथ्यविषयत्वात् । ब्रह्मपुराणे—

वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ।
क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र गङ्गाङ्गनमेखलाम् ।
वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु सृष्टाः कमलयोनिना ॥
तिलाः कृष्णाश्च गौराश्च तृप्तये सर्वदेहिनाम् ।
तस्मात्कार्यं तिलैः स्नानन्तत्राग्नौ जुहुयात्तिलान् ॥
निवेदयेत्तु विधिवत्तिलपात्रन्तु विष्णवे ।
तिलतैलेन देयाश्च दीपा देवेभ्य एव च ॥
सोदकैश्च तिलैः स्नानं कर्तव्यं पितृतर्पणम् ।
तिलैः समधुभिर्नक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥
दातव्या दक्षिणा चापि तिलैर्मधुयुतैः सह ।
मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारम्पर्यक्रमागतम् ॥
तिलाश्च सोमदेवत्याः सुरैः सृष्टास्तु गोसवे ।
स्वर्गप्रदाः स्वतन्त्राश्च तेऽमी रक्षन्तु नित्यशः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण तिलपात्राणि तत्र च ।

सप्तभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तु कीर्त्तयेत् ।
 प्रीयतां धर्मराजस्तु देवाश्चाग्निमुखास्तथा ॥
 एवं कृते स मुक्तः स्यात् पापैर्जन्मशतार्जितैः ॥”

गौराः—श्वेताः । नित्यंकर्म देवार्चनानन्तरं कृत्वा शतजन्मार्जितपाप-
 क्षयकामनया कर्मरम्भः । तथा पिष्टतिलैः सोदकैः स्नात्वा ततः सतिलं पितृ-
 तर्पणं देवतादि तर्पणानन्तरं कृत्वा स्वसूत्रोक्तरीत्या महाव्याहृतिमन्त्रेण प्रजा-
 पतये तिलानग्नौ हुत्वा विष्णुं सम्पूज्य तिलतैलेन दीपं तिलपात्रं च दत्वा सतिल-
 मधुयुक्तभोजनं ब्राह्मणेभ्यो दत्वा समधुतिलयुतां भूरिदक्षिणां भोजितेभ्य एव
 ब्राह्मणेभ्यो दत्वा ततः सप्ततिलपात्राणि सप्तभ्यः पञ्च वा तिलपात्राणि पञ्च-
 भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । तत्र च द्विजपूजानन्तरम् —

“ओं तिलास्तु सोमदैवत्याः सुरैः सृष्टास्तु गोसवे ।
 स्वर्गप्रदाः स्वतन्त्राश्च ते मां रक्षन्तु नित्यशः ॥”

इति पठित्वा प्रतिग्रहं दक्षिणान्तं तेभ्यो दत्वा “ओं धर्मराजः प्रीयताम्,
 ओं वासुदेवः प्रीयतामिति” च वदेत् । अथ वैशाखीकृत्यं भारते—

वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान्दद्याद्द्विजातिषु ।
 तिला भक्षयितव्याश्च तथैवालम्भनन्तिलैः ॥
 कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥”

आलम्भनम्—उद्धर्त्तनम् । वैशाख्यामित्युपक्रम्य जावालः—

“सुवर्णतिलयुवतैश्च ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।
 तर्पयेद्बहुपात्रैश्च ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥”

तर्पणम्—अन्न दानम् । वैशाखमधिकृत्य देवीपुराणे—

“इन्द्राग्निदैवते ऋक्षे पौर्णमास्यान्तथैव च ।
 पूजा कृत्वा भवेद् ब्रह्मन् विगताघो न संशयः ॥”

इन्द्राग्निदैवतं—विशाखापूजा, दुर्गायाः प्रक्रमात् । तेन युक्तायां वैशा-

ख्यां दुर्गापूजायाः सकलाघनाशः फलमिति । तथा--

“सुवर्णनाभं कृत्वा तु सखुरं कार्ष्णमार्गकम् ।
तिलैः प्रच्छाद्य यो दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥”

कार्ष्णमार्गकम्-कृष्णमृगचर्म । काननम् प्रौढवनम् । कनीयमिति धा-
त्वनुसारात् । तेन कृष्णसारचर्मखुरशृङ्गादिसकलसहितमेवानीय साद्य-
सुवर्णनाभं कृत्वा कृष्णतिलैराच्छाद्य यो दद्यात् चतुरन्तावच्छिन्न-समुद्रगुहाशैल-
काननसहित-पृथ्वीदानज-यफलसमफलभागभवतीत्यर्थः । यमः -

“वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
क्षौद्रयुक्तं स्तिलैः कृष्णैराशयेद्यदि वेतरैः ॥
प्रयीतां धर्मराजेति यद्वा मनसि रोचते ।
यावज्जीवकृतं पापन्तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

इतरैः--श्वेतैः । समधु-कृष्णान् शुक्लान् वा तिलान्, सप्त पञ्च ब्रा-
ह्मणान् भोजयित्वा धर्मराजः प्रीयताम्, विष्णुः प्रीयतामिति वाचयित्वा याव-
ज्जीवकृतं पापं नाशमाप्नोतीत्यर्थः । विष्णुधर्मोत्तरे -

“वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च” ॥

भारते--“प्रपा कार्या प्रयत्नेन गवार्थं द्विजसत्तम” ।

अथ ज्येष्ठकृत्यम्

भारते-- ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभुक्तेन संक्षिपेत् ।
ऐश्वर्यमनुलं श्रेष्ठं प्रमाणस्त्रीवाधिगच्छति” ॥
संक्षिपेत्-अतिवाहयेत् । तथा -

“निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥
छत्रदानात्तथा ज्येष्ठे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

छत्रोपानहयोर्दानाज्ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तम ॥
 अक्षयं फलमाप्नोति नाकलोकञ्च गच्छति” ॥
 अक्षयफलम् छत्रादिदानेन भवतीत्यर्थः ।

“ज्यैष्ठेमासि द्विजश्रेष्ठ कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
 यः पूजयति देवेशमीशलोकं व्रजेन्नरः” ।
 ब्राह्मणे- “ज्यैष्ठे शुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
 तस्मात्सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यकामया” ॥

मात्स्ये - “ज्यैष्ठे पञ्चतपाः सायम् हेमधेनुप्रदो दिवम् ।
 जात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम् ॥
 ज्यैष्ठेऽष्टम्यां चतुर्दश्याम् शुक्लायां पञ्च वै तपाः ॥

पञ्चाग्निव्रतधृक् चतुर्दशीसायं व्रतान्ते हेम्नो धेनोश्च दाता दिवं याती-
 त्यर्थः । हेमधेन्विति न षष्ठीसमासः, षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेः ।

आग्नेये- “ज्यैष्ठे पञ्चतपाः सायं चतुर्दश्याष्टमीषु च ।
 यः करोति सुवर्णस्य धेनुदानं द्विजातये ॥
 स याति शाङ्करं लोकं रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्” ॥

धेनुः सौवर्णी, शेषं पूर्ववत् । राजमार्तण्डे-

“ज्यैष्ठ मासस्यमावास्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
 अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः सर्वाः समन्विताः” ॥

वामने- उदकुम्भाम्बुधेनुञ्च तालवृन्तं सचन्दनम् ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थम् दातव्यं साधुभिः सदा” ॥

ज्यैष्ठे प्रकरणात् । शिष्टाः-

“यो वृषवर्त्तिनि सवेतरि शिरीषवरवीजमश्नाति ।
 स नरः खगपतिसदृशो नागकुलैः दृश्यते सततम् ॥
 वीजेवरत्वं कीटाद्यविद्धता । ब्रह्मपुराणे-

“ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी सम्बत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वन्ति दानञ्चैव विशेषतः ॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकसंज्ञितैः” ॥

एवं ज्येष्ठशुक्लदशम्यां केवलायां नदीस्नानस्य दशविधपापविमुक्ति-
फलमेवं दानस्य । तथा--

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥

अत्र तिथौ हस्तयोगाधिकः । सर्वत्र तर्पणे तिलयोगस्त्वधिकफलार्थ-
मपेक्षितः । नदीमात्रे तु स्नाने दशविधपापनाशः फलमिति विशेषः ।

तथा-- “ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु भवेद्भौमदिनं यदि ।
ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः” ॥

अत्र भौमयोगोऽधिकः । फलमपि दशाधिकस्यापि पापस्य नाश इति गुरु-
तरम् । शेषं पूर्ववदिति ।

तथा-- गङ्गास्नानात् सिते ज्येष्ठे दशमीहस्तसंयुता ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥

गाङ्गेयाख्ये ज्योतिर्निबन्धे--

ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्याम्,
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति हि तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः,
पुण्यं दद्यादपि शतगुणम् वाजिमेधायुतस्य” ॥

सा गङ्गा । एवञ्चात्र हस्तभौमयुतायां ज्येष्ठशुक्लदशम्यां गङ्गास्ना-
नस्य दशविधपापनाश-वाजिमेधायुतजन्यपुण्यशतगुणपुण्यप्राप्तिः फलमिति ।
दशपापानि तु परिभाषितानि भविष्ये--

“परद्रव्येष्वभिध्यानम् मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानम् हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कार्याकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

अभिध्यानम्—इच्छा ।

“यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ।
 ज्यैष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्च्यर्च्युतं सम्यङ्मथुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम्” ॥

अत्रैकादश्यामुपवासो द्वादश्यामर्चनमिति । ज्यैष्ठ्यकृत्यम् आदित्यपुराणे—
 “ज्यैष्ठे मासि तिलान्दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्” ॥

विष्णुः— ज्यैष्ठ्ये ज्यैष्ठ्यायुता चेत्तु तस्यां छत्रोपानहानेन गाणपत्यफल-
 माप्नोति । ज्यैष्ठ्या मन्वन्तरादित्वाच्छ्राद्धमप्यत्र ।

अथाषाढकृत्यम्

“आषाढञ्चापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।
 राज्ञो सौमान्यतां प्राप्य भोगानाप्नोति पुष्कलान् ॥
 आषाढमेकभुक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
 बहुधान्यो बहुधनो बहुमानश्च जायते ॥
 माघे मासि समुद्युक्तम् त्रिकालं योर्चयेद्धरिम् ।
 लभते षाण्मासिकं पुण्यम् मासेनैव न संशयः ॥
 यथा माघे तथाषाढे मासमेकञ्च कार्तिके” ॥

आषाढकृष्णप्रतिपदि चामीषामारम्भः । शिष्टाः—

“आषाढे मासि भूताहे शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते” ॥

भूताहः—कृष्णाचतुर्दशी । ब्रह्मपुराणे—

“एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।
 भुजङ्गशयने शेते तदा क्षीरार्णवे सदा ॥
 तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।
 सुप्ता च शेषपर्यङ्के शैलमृदिभः सदारुभिः ॥
 ताम्रारकूटरजतैस्तथा चित्रपटेषु वा ।
 लक्ष्म्या उत्सङ्गहस्ते च विन्यस्तचराम्बुजा ।
 त्रयोदश्यां ततो नृत्यम् गीतं वाद्यं निवेदयेत् ।
 वैष्णवैरङ्गजीविभ्यो वेनुं दद्याच्च शक्तिः ॥
 चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां यजेद्धरिम् ।
 सुप्ते तु सर्वलोकेषु नक्तभोजी भवेन्नरः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकेश्वरो भवेत् ।
 तैलाम्बुजञ्च चत्वारि सामान्येतानि वर्जयेत्” ॥

आस्कृतः—पित्तलम् । लक्ष्म्या इति लक्ष्म्या उत्सङ्गे, तस्या हस्तस्तदुपरि
 हरेश्चरणौ न्यस्तावित्यर्थः । रङ्गजीविनो-नर्तकाः । हरिं प्रतिमारूपम् यजेत
 पूजयेत् । एतावत्कर्मकलापस्य स्वर्गः फलम्, दिश्वजिन्यायात् । एवञ्चैका-
 दश्यां हरेः शयनमायाति । चातुर्मास्यव्रतन्तु भिन्नम् । यमः—

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।
 निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत्सदा ॥
 ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
 हिंसामेकैश्च किं तस्य यज्ञैरन्यैर्महात्मनः ॥
 सुष्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः” ॥

आषाढीपूर्णिमायां हरेः शयनमायाति । नच कल्पभेदादत्र व्यवस्थै—
 कवाक्यत्वे सम्भवति, वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मपुराणैक-
 वाक्यतयैवाषाढीपदस्यापि योगेन तदेकादशीपरत्वात् । योगार्थस्य चैकादश्येक-
 वाक्यतया लघूपस्थितिकत्वेन तत एव रुढ्यर्थपिहारात् । यथा तप्ते पयसि
 दध्यानयेति सा वैश्वदेव्या भिक्षा भवति । वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाजि-
 पदेनाभिक्षारूपाभवतां विश्वेदेवानामेव वाजिनेव देवतात्वम्, नतु रुढ्य-
 र्थानामश्वानामिति सिद्धान्तः । यत्तु बराहपुराणे—

“प्राप्ता तवेयं द्वादशी कौमुदाख्येति कार्तिकद्वादशीविषयस्य प्रबोध-
मन्त्रस्य लिङ्गाद्द्वादश्येव हरेः प्रबोधकालः । एवञ्च शयनकालोऽपि स एव,
प्रबोधशयनयोरेकतिथिकत्वनियमादिति, तन्न । लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात् ।
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिनि-
सूत्रात् । द्वादशीपदञ्च सामीप्यलक्षण्यैकादशीपरम् ।

वामने — “एकादश्यां जगत्स्वामी शयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्यङ्कम् कृत्वा सम्पूज्य केशवम् ॥
कृत्वा पवित्रकञ्चैव सम्यक् सम्पूज्य च द्विजान् ।
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ॥
लब्धा पीताम्बरधरम् स्वस्तिनिद्रां समानयेत् ।
त्रयोदश्यां ततः कामं सुप्तेषु शयने शुभे ॥
कदम्बानां सुगन्धानाम् कुसुमैः परिकल्पिते ।
चतुर्दश्यां तथा दक्षाः स्वपन्ति सुशीतले ॥
सौवर्णपङ्कजकृते सुखासीनोपधानके ।
पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे ॥
वैयाघ्रं सजटाभारम् समुद्रग्रन्थ्याथ चर्मणा ।
ततो दिवाकरो राशिम् सम्प्रयाति च कर्कटम् ॥
ततोऽभगणां भवति रजनी दक्षिणायनम् ।
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदले शुभे ॥
तल्पे स्वपति लोकानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् ।
विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता ॥
विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामथ धर्मराट् ।
षष्ठ्याञ्च स्कन्दः स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः ॥
कात्यायनी तथा षट्म्याम् नवम्यां कमलालया ।
दशम्यां भुजगेन्द्रास्तु स्वपन्ते वायुभोजनाः ॥
एकदश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति च” ॥

एवञ्चैकादश्यां शयनपरिकल्पनम् द्वादश्यां निद्रोदय इति वामनपुराणम् ।

“एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् । सुप्तं प्रबोधयेद्ब्रह्माविति”
ब्रह्मपुराणदर्शनाच्छयनमपि तन्मते एकादश्यामेव । स्वापप्रबोधयोरेकतिथि-
कत्वनियमात् तावदेव चतुर्मासपूर्त्तेरिति ।

एवञ्चानयोविरोधः, अत्राहुः— वामनपुराणे निद्रां समानयेदिति श्रुते-
स्तन्मतेऽप्येकादश्यामेव निद्राया आद्यलक्षणसम्बन्धः । ब्रह्मपुराणे तु स्फुटमेव,
यमस्मृतिस्तुभयत्र समानेवेति न रोधः । भगवतः शयनकाले विकल्प एव,
कथमन्यथा—

“आवैशाखाद् भुजगवनिता चुम्बनायासखिन्नो
देवो दैत्यप्रमथनपटुर्यावदेकान्तसुप्तः ।
अम्भः शय्यापरिगततनुर्योगनिद्रामुपैति ।
तावद्दृष्टे समय उदितो ब्रह्मणे भाषितेन” ।

इति गणकवचनाद् वैशाखादिमासाष्टकं हरिशयनमित्याहुः ।
विष्णुधर्मोत्तरे -

“आस्तीर्णशयनं दत्वा प्रीणयेद् भोगशायिनम् ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते” ॥

आस्तीर्णशयनम्—शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि ।

अथ चातुर्मास्यव्रतकल्पः

ब्राह्मे- एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ।
वार्षिकांश्चतुरो मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो वलम् ॥”

मात्स्ये--“आषाढादिव्रतं यस्तु वर्जयेन्नखकर्तनम् ।
कार्तिकायां हेमसंयुक्तं दद्यात्सर्पिमृदो घटम् ।
शिवाय रुद्रलोके तु वसेत्कल्पं ततो नृप ।
शिवव्रतमिदं नाम सुखकामप्रदायकम् ॥”

आषाढ्यामारम्भः कार्तिक्यामुपसंहारश्रवणेन तथैव चातुर्मास्यसिद्धेः ।
नखकर्तृनवर्जनरूपम् व्रतञ्चेदम् । अत्र च हेमगर्भस्य घृतमधुपूर्णस्य मृद-
घटस्य कार्तिक्यां दानमुत्तराङ्गम् । विष्णुधर्मे---

“कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
मधुकर्तैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रस्तु जायते ।
मदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ॥”

अथाषाढीकृत्यम्

विष्णुः— आषाढ्याषाढ्युक्ता चेत् तस्यामन्नदानेन तदेवाक्षयमाप्नोति ।

रामायणे— “आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्यसम्भवाः ।
अप्रदानवतो यान्तु यस्याय्योऽनुमतो गतः ॥

रामचन्द्रो वनं गत इत्यर्थः । अत्र दानमतिप्रशस्तमिति भावः ।

भविष्ये—“पौर्णमास्यामाषाढस्य विधिवत्पूजयेच्छिवम् ।
अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
पौर्णमास्यामाषाढस्य योऽर्चयेदम्बिकां नरः ।
सोपवासो महाराज स याति परमां गतिम् ॥”

सोपवासः—पूर्वदिने कृतोपवासः । परमागतिः—मोक्षः । पठन्ति—

“शुचि-सित-दिनकरवारे करमूले बद्धपुलिकमूलस्य ।
नागारेरिव नागाः प्रयान्ति किल दूरतस्तस्य ॥”

तथा “आर्द्रायाः प्रथमे पादे क्षीरमश्नाति यो नरः ।
अपि रोषयुतस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति ॥”

क्षीरम् परमान्नम् । अश्नात्यन्वयवलादिति प्रतिहस्तकाः ।

तथा—“मूलं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम् ।

निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः क्वचित् ॥
 दपदिव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपम् ।
 स्थानं तेन स एव याति नियतम् वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥”

शुचिः—आषाढः । प्रत्यङ्गिरा—शिरीषः ।

अथ श्रावणकृत्यम्

आग्नेये—“यश्चेन्धनं ददे द्विप्रे वर्षादिचतुरो ऋतून् ।
 घृतधेनुप्रदान्ते च परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”

शातात्मः—“अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टतमञ्च यत् ।
 यदा तु कर्कटं याति भगवांश्चण्डदीधितिः ॥
 ततः प्रभृति कालः स्यादक्षिणायनसंज्ञितः ।
 तत्र प्रावृत्सु सम्पूज्या फलपुष्पाम्बुभिस्तथा ॥
 गोरसाक्तांस्तथा सक्तून् ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 हिमञ्च शर्कराञ्चैव शाकमूलफलानि च ॥
 उपानच्छत्रमाल्यानि जलधेनुञ्च शास्त्रवित् ॥”

तत्र—कर्कटसंक्रान्तिदिने । हिमम्—कपूरम्, स्वर्गः—फलम्, विश्वजिन्या-
 यात् । भविष्ये—

“नैरन्तर्येण यो मासं विधिना पूजयेद्रविम् ।
 पुण्यं तदेव सकलम् लभेद्विषुवदर्चनात् ॥
 एवमेव च विज्ञेयम् ग्रहणे चोत्तरायणे ।
 संक्रान्तिषु दिनच्छेदे षडशीतिमुखेषु च ॥
 तत्कार्तिक्यां भवेत्पुण्यम् समाराध्य दिवाकरम् ।
 पुण्यमेवञ्च फाल्गुन्यामाषाढयामेवमेव च” ॥

मत्स्याग्निपुराणयोः —

“आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
 विप्रेषु भोजनं दत्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
 स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्” ।

आषाढादीति बहुव्रीहिरतद्गुणसंविज्ञाने चतुरो मासान् कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेदिति श्रवणात् । आग्नेयपुराणे—

अयनादयनं यावद्वर्जयेत्पुष्पसर्पिषी ।
तदन्ते पुष्पदानानि घृतधेन्वा सहैव तु ॥
दत्त्वा शिवपदं याति विप्राय घृतपायसम् ।
एतच्छीलव्रतं नाम शीलारोग्यप्रदायकम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

“यद्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥

यव्यो - मासः, स च कृष्णादिरिति स्मृतिसारः । शुक्लादिरिति समयप्रदीपः । सौर इति रत्नाकरादयः, अयन्तु श्रेयान् । समुद्रगाः— साक्षात् प्रत्यभिज्ञानसमुद्रगामिन्यः । तास्तु गङ्गा-महानदी-ताप्ती-कृष्णा-वेणी-तुङ्गभद्रा-गोदावरी-ताम्रपर्णी-कावेरी-रेवा-गोमत्य इत्येकादशयः ।

“धेनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गतिस्ते परिकीर्त्तिताः” ॥

धनुश्चतुर्हस्तो दण्डः ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

शिष्टाः— “तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरिद्वरा ।
रजसा नैव दुष्यन्ति ये चान्ये नदसज्ञकाः ॥
आदौ कर्कटके देवी त्र्यहं यावद्रजस्वला ।
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाल्मवी ॥
“सिंह कर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम्” ॥

भारते— श्रावणं नियतं मासमेकभुक्तेन यः क्षिपेत् ।

यत्र तत्राभिषेकेन युज्यते ज्ञातिभिर्धनैः ॥

यत्र तत्रेति कृत्रिमेऽपि । मत्स्यपुराणे श्रीमगवानुवाच —

“श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
गोभूहिरण्यदानानि सप्तकल्पशतानुगम् ॥
अशून्यशयनं नाम द्वितीया सा प्रकीर्तिता ।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विशेषतः ॥
श्रीवत्सघारिन् श्रीकान्त श्रीवास श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥
अग्नयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
शय्याममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषम् देवदेवस्य कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्नीयात्तैलवर्जितम् ।
नक्तमक्षारलवणं यावत्तत्स्याच्चतुष्टयम् ॥
ततः प्रभाते सञ्जाते लक्ष्मीपतिसमन्विताम् ।
दीपान्नभाजनैर्युक्ताम् शय्यान्दद्याद्विलक्षणां ॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुताम् ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्ताम् शुक्लपुष्पाम्बरावृताम् ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युक्ताम् ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्विताम् ॥
अव्यङ्गाय च विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे नच कुप्येत कस्यचित् ॥
तत्रोपविश्य दाम्पत्यमलङ्कृत्य विधानतः ।
पन्त्यास्तु भोजनन्दद्याद् भक्ष्य-भोज्य-समन्वितम् ॥

ब्राह्मणस्यापि सौवर्णीमुपस्करसमन्विताम् ।
 प्रतिमां देवदेवस्य सोदकां विनिवेदयेत् ॥
 एवं यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ।
 वित्तशाय्येन रहितो नारायणपरायणः ॥
 न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ।
 नारी वा विधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतरकम् ॥
 न विरूपं न शोकार्त्ता दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
 न पुत्रपशुरत्नानि क्षणं यान्ति पितामहम् ॥
 सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
 कुर्वन्शून्यशयनम् विष्णुलोके महीयते ॥

विष्णुं सम्पूजयेदिति-लक्ष्मीकं विष्णुं पूजयेदित्यर्थः । उपक्रमे तथा
 कीर्त्तनात् । स्त्रिया अपि एतद्ब्रह्मते क्रियमाणे कलत्रपदे पतिपदोहो न कर्त्तव्यः ।
 पुरुषस्य स्त्रिया चेति प्रक्रमात्, युगपद्विधौ प्रकृतिविकृतिभावाभावेनोहास-
 म्भवात् । नच समवेतार्थसम्बन्धस्योभयघटिततया पतिमत्वस्यांश-
 सार्थत्वात् । यावत्तस्याच्चतुष्टयम् यावत्कृष्णद्वितीयाचतुष्टयं स्यादित्यर्थः ।
 एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्नीयात्तैलवर्जितमिति पूजानन्तरमतैलाशनप्रतिपाद-
 नात्, यत्रैव दिने पूजा तत्रैव दिनेऽतैलाशनम् । पूजा च कृष्णद्वितीयायामेव ।
 तस्यां पूजयेद्विष्णुमिति कीर्त्तनात् । अतो यावत्तुरीया भवति तावत् प्रतिकृष्ण-
 द्वितीयातिथौ गोविन्दपूजनम् नक्तमतैलमक्षारलवणञ्च भोजनमित्यर्थः ।
 ततः प्रभृति इति चतुर्थकृष्णद्वितीयानन्तरं प्रभाते शय्यादिदानमित्यर्थः ।
 लक्ष्मीपतिसमन्वितामिति लक्ष्मीपतिप्रतिमा यत्राधिवासिता तां तदुपलक्षितां
 शय्यां दद्यादित्यर्थः । नतु तत्प्रतिमाविशिष्टां, प्रतिमाया अग्रे दानकथनात् ।
 भविष्यपुराणे—

“अशून्यशयनं नाम द्वितीयां शृणु भारत ।
 यामुपोष्य न वैधव्यम् स्त्री प्रयाति नराधिप ॥
 पत्नी विमुक्तस्तु नरो न कदाचित् प्रजायते ।
 शेते जगत्पतिः कृष्णः श्रिया सार्द्धं नराधिप ॥
 अशून्यशयनं नाम सदा कार्या हि सा तिथिः ।
 कृष्णपक्षे द्वितीयायाम् श्रावणे मासि भारत ॥

इदमुच्चारयेत्प्रातः प्रणम्य जगतः पतिम् ।
 श्रीवत्स धारिणं श्रीशं भक्त्याभाव्यं श्रिया सह ॥
 श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीवास श्रीपतेऽव्यय ।
 गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥
 शुचयो मा प्रणश्यन्तु मा प्राणश्यन्तु निर्जराः ।
 याम्यगा मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
 लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचिद्धथा भवान् ।
 तथा कलत्रसम्बन्धो देव मासौ वियुज्यताम् ।
 लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
 शय्याममाप्यशून्यास्तु तथात्र मधुसूदन ॥

एवं प्रसाद्य पूजां च कृत्वा लक्ष्म्यास्तथा हरेः ।
 फलानि दद्याच्छय्यायामभीष्टानि जगत्पतेः ॥
 नक्तं प्रणम्यायतने हविं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 ब्राह्मणाय द्वितीयेह्नि शय्यां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

शतानिक उवाच— “कानि तान्यप्यभीष्टानि केशवस्य फलानि तु ।
 योज्यानि शयने विप्र देव देवस्य कथ्यताम् ॥
 किञ्च दानं द्वितीयेह्नि दातव्यं ब्राह्मणस्य च ।
 भक्तैर्नरैर्द्विजश्रेष्ठ देव देवस्य शक्तिः” ॥

सुमन्तु उवाच - “यानि तत्र महाबाहो काले सन्ति फलानि च ।
 मधुराणि न तीव्राणि न चापि कटुकानि च ॥
 दातव्यानि नृपश्रेष्ठ स्वशक्त्या शयने नृप ।
 मधुराणि च दत्त्वा तु मनोवल्लभतां व्रजेत् ॥
 योषिच्च कुरुषाद्दुर्लभं भर्तुं वल्लभतामियात् ।
 तस्मात् कटुक - तीव्राणि फलानि तु विवर्जयेत् ॥
 खजूरमातुलुङ्गानि स्थितेन शिरसा सह ।
 फलानि शयने राजन् यज्ञभागहरस्य च ॥
 एतान्येव तु विप्रस्य गाङ्गेयसहितानि च ।
 द्वितीयेऽह्नि प्रदेयानि भक्त्या शक्त्या च भारत ॥

वासोदानं तथा चान्यद्दानञ्चात्र प्रशस्यते ।
 एवं करोति यः सम्यक् नरो मासचतुष्टयम् ॥
 तस्य जन्मत्रयं वीर गृहभङ्गो न जायते ।
 अशून्यशयनश्च स्याद्धर्मकर्मार्थसाधकः ॥
 भवत्यव्याहतैश्वर्यः पुरुषो नात्र संशयः ।
 नारी वा राजधर्मज्ञ व्रतमेतद्यथाविधि ॥
 या करोति न शोच्यासौ बन्धुवर्गस्य जायते ।
 वैधव्यं दुर्भगत्वञ्च भर्तृत्यागञ्च सत्तम ॥
 न प्राप्नोति जन्मत्रये तत्कृत्वा तु महाव्रतम् ।
 इत्येषा कथिता राजन् द्वितीयातिथिरुत्तमा ॥
 यामुपोष्य नरो राजन् वृद्धिमृद्धिं श्रियं लभेत् ॥

भाव्यं ध्येयं श्रिया सह प्रणम्येत्यन्वयः । उपोष्येत्यत्र-उपवसनमुपाव-
 सनमिति, अग्रे नक्तं भुञ्जीतेत्यभिधानात् । शुचयोऽग्नयः । याम्यगाः--पितरः ।
 स्थितेन शिरसा विद्यमानवृन्तेनेत्यर्थः । नारिकेलेनेत्यन्ये । यज्ञभागहरो-विष्णुः ।
 गाङ्गेयमत्रसुवर्णम् । मासचतुष्टयम् तत्तत्कृष्णद्वितीयाचतुष्टयमित्यर्थः । स्त्रीक-
 र्तृकपक्षे कलत्रसम्बन्धो देवमासौ वियुज्यतामित्यत्र कलत्रपदस्थाने न पतिपदोहः
 पूर्ववदेव । फलानि दद्यात् शय्यायामिति । अत्र शय्यायां धारणमात्रमग्रे-
 दानाभिधानात् । नक्तं प्रणम्येत्यादौ - नक्तं भुञ्जीतेत्यन्वयः । “इत्येषा
 कथिता राज” न्नित्यादिना कर्मान्तरं फलान्तरार्थम् । ओषाद्यनन्तरञ्च
 समाचारात् । इत्यशून्यशयनद्वितीयाव्रतम् ।

शिष्टाः - सुप्ते जनादने कृष्णपञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
 पूजयेन्मनसादेवीं स्नूहीविटपसंश्रयाम् ॥
 करवीरैः शतपथैर्जतीपुष्पैः सचन्दनैः ।
 स्नपयेद् गव्यपयसा तथा शीतोदकेन च ॥
 सघृतं पायसापूपम् दद्याद्धूपं सगुग्गुलम् ॥

मनसादेवी-विषहरा । स्नूही पसीफ इति प्रसिद्धा । विपटः शाखापूजा च
 मीनेन कार्या ।

अथ नागपञ्चमी

भविष्ये— “श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोत्त्वणाः ॥
 पूजयेद्विधिबद्धीर दधिदुर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
 ये त्वस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरस्सराः ।
 न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित्” ॥

नागास्तु—वासुकि-तक्षक-कालीय-मालभद्र-ऐरावत-धृतराष्ट्र-कर्कोटक-धन-
 ज्ञयाः ।

अथ श्रावणीकृत्यम्

“अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेऽपि वा ।
 हस्तेनौषधिना चैव पञ्चम्यां श्रावणस्य च ॥
 पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
 जलान्ते छन्दसां कुर्युस्तसर्गं विविद्वद्बहिः” ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म, उपक्रमकण्डिकाकीर्तनरूपं कर्म ।
 अत्र श्रावण्यादिविकल्पो वेदभेदव्यवस्थितिः । यदाहुः—

उपाकर्म तु कुर्वन्ति क्रमात् सामृग्यजुर्विदः ।
 ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु” ॥

तेन सामवेदिनाम् हस्तनक्षत्रम् । ऋग्वेदिनाम् श्रवणानक्षत्रम् ।
 यजुर्वेदिनाम् पर्व तूपाकर्मकालः । तत्र श्रवणा श्रावणस्य ग्राह्या । विलि-
 ख्यमान परिशिष्टवचनात् । हस्तस्तु भाद्रस्येति लक्ष्यते । पर्व च श्रावणी ।
 तदुक्तं वशिष्ठेन—अथातः स्वध्यायकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वेति ।
 ऋग्वेदिनाञ्च श्रावणी श्रवणायाञ्च तदसम्भवे भाद्रश्रवणायामपि
 तत्कार्यम् ।

“अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन् मासे न तु भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेन तदिष्यते” ॥

इति बह्वृचगृह्यपरिशिष्टात् । श्रावणपञ्चमी तु हस्तसंयुक्ता वाजसने-
यिनामनुकल्पकालः । तथा च बृह्मगर्ग्यः —

“यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु” ॥
“सङ्क्रान्तिग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।
उपाकृतिं तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः” ॥

अत्राप्यसम्भवे वशिष्ठोक्ता भाद्री । अत्र दिनद्वेय पूर्वाह्णे श्रावणी-
लाभे तैत्तिरीयकानामुत्तरदिने उपाकर्म ।

“पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणीं तैत्तिरीयकाः ।
वह्नृचाः श्रावणे कुर्युः ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते” ॥

इति बह्वृचगृह्यपरिशिष्टात् । वाजसनेयिभिस्तु पूर्वविद्धं व ग्राह्या ।

“श्रावणी दुर्गन्तवमी दुर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वर्लिद्दिनम्” ॥

इति वचनादिति केचित् । एवं नक्षत्रस्यापि उभयदिनविहितकाललाभे
ऋग्वेदिभिः परविद्धं ग्राह्यम् ।

“श्रावणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
सम्बत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
घनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावण्यां कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्मसकलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

भनुः—

“श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तं छन्दास्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥
पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद् वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य सम्प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥

यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।
 विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥
 अत ऊर्ध्वन्तु छन्दांसि शुक्ले तु नियतः पठेत् ।
 वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥

अर्द्धपञ्चमानिति अर्द्धं पञ्चमं येषामिति व्युत्पत्त्या सार्द्धचतुर
 इत्यर्थः । तेन यदा श्रावण्यामुपाकर्म, तदा पौषशुक्लपक्ष उत्सर्गः ।
 पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वेति याज्ञवल्क्यवचनात् । अत्र रोहिण्या-
 मिति वह् वृचपरम् । यदा प्रीष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघशुक्लप्रतिपद्युत्सर्गः । नतु
 श्रावण्युपाकर्मपक्षे अर्द्धपञ्चमानित्येतद्वचनात् यजुर्वेदिनामुपाकरणे कालान्तरमाह

बौधायनः—श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्याञ्चोपाकृत्य छन्दांस्यधीयेतेति ।
 यदि तु दैवादुत्सर्गः प्राक् न कृतस्तदा श्रावण्यामपि कार्यः । मन्वादिना नित्य-
 तया विहितस्य तस्याकरणायोगत्, तद्वर्षे कालान्तरस्य चासम्भवादिति । इदन्तु
 कर्मद्वयं मनुवचनादध्ययनाङ्गतया प्रतीतम् । अनधीयाना अप्याचरन्तीति
 समयप्रदीपादयः । पुण्येतिविति सामगयरम् । भविष्योत्तरे—

उपाकर्मदिने प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।
 कुर्वन्ति ब्राह्मणः सार्द्धम् देवानुद्दिश्य शक्तितः ॥
 घनावृतेऽम्बरे पाथे शाद्वले धरणीतले ।
 सम्प्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यामिनीदये ॥
 स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ।
 ततो देवानृषीश्चैव तर्पयेत् परमाश्रया ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
 ऋषीन् दर्भमयं कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥
 गीतमादीनृषीन् सप्त कृत्वादभमयान् पुनः ।
 पूजयित्वा यथाशक्ति पूजयेद्दशमुद्धरेत् ॥

वंशम्-ऋषिवंशम् । उद्धरेत्-पठेत् । छन्दोगपरिशिष्टम्—

ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रितः ।
 संपिबेद्यः शरीरेण पर्वतर्पजलच्छटाः ॥
 विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुत्रादीन्नार्यपि ध्रुवम् ।
 आमुष्मिकान्यपि फलान्याप्नुयान्नात्र संशयः ॥

संपिवेत्—प्रतीक्षेत् । यः—पर्वतर्यणकर्तृसंघः । अन्तरालं तर्पणकर्तुः । कुशमयगौतमादेश्च मध्यम् । अत्र मध्यपातरूपे कर्मणि शूद्रस्याप्यधिकारः, य इत्युपक्रमेऽभिधानात् । गोतमः—श्रावण्याग्रहायण्योरन्वष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् । विष्णुः—श्रावण्यां श्रवणायुतायां जलघेनुं साम्भानां सामवेदिनां वासो—युगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति । विष्णुधर्मोत्तरे—

“श्रावण्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीतये नृप ।
 गोप्रदानेन देवेशो यत्पूर्वं लिखितं तव ॥
 कृतोपवासः संस्पृश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ।
 घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः समाहितः ॥
 समभ्यर्च्य तु गोविन्दम् पुष्पादिभिरिन्दम् ।
 उदङ्मुखीमर्चयित्वा तथा गृष्टीं पयस्विनीम् ॥
 सपुत्रां वस्त्रसंवीताम् सितयज्ञोपवीतिनीम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं शुभाकाराम् हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥
 हिरण्यं वाचयित्वाग्रे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व गोविन्दः प्रियतामिति ॥
 सम्यगुच्चार्य तं विप्रम् गोविन्दं नृप कल्पयेत् ।
 अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना धेनुम् विप्राय यः प्रयच्छति ।
 गोविन्दप्रीणनाद्राजन् विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 सप्तावरास्तथा पूर्वान् सप्तात्मानञ्च मानवः ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मोचये—दवनीपते ॥
 पदेपदे तु यज्ञस्य गोसहस्रस्य मानवः ।
 फलं प्राप्नोति राजेन्द्र दक्षायैवं जगौ हरिः ॥
 सर्वकामप्रदा सा स्यात् सर्वकालेषु पार्थिव ।
 भवत्यघोघापहरा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सर्वेषामेव पापानां कृतानामविजानताम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापापवृंहितम्” ॥

गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः । इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्वेत्यस्य सम्यगुच्चार्य

त्यन्वयः । तं विप्रं गोविन्दं प्रकल्पयेत्, दत्त्वा च गोविन्दः प्रीयतामिति
तं विप्रं वाचयित्वा तस्मै ब्राह्मणाय हिरण्यमुपपादयेत् । दक्षिणान्दद्यादि-
त्यर्थः । पदे पदे इत्यादिना अनुव्रजनफलोदयदर्शनात् । हिरण्योपरिसंस्थि-
ताम् हिरण्यापितखुरचतुष्टयामित्यर्थः । अनन्तभट्टाः—

“दिनाद्धात् परतश्चेत् स्याच्छ्रावणी कालयोगतः ।
रात्रौ भद्रावसाने तु रक्षाबन्धः प्रशस्यते” ॥

अथ भाद्रकृत्यम्

वामने—“मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषाम् ।
हृषीकेशप्रीणनार्थम् लवणं सगुडोदनम्” ॥

ग्रहणमधिकृत्य देवीपुराणे—भाद्रे च गण्डकी पुण्या । स्कान्दे—

“यस्तु भाद्रपदे मासि एकभुक्तं समाचरेत् ।
स तेन कर्मणा देव्यो धनवानभिजायते” ॥

देव्य इति सम्बोधनम् । विष्णुधर्मोत्तरे—कार्तिकं सुमहत्फलमित्यधि-
कृत्य “प्रौष्ठपदे तथा मासि प्रदानात्फाणितस्य च” फाणितम्—खण्डसरुकीति
प्रसिद्धा । भारते—

‘प्रौष्ठपद्यान्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
गवाढ्यं स्फीतकमलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते” ॥

ब्राह्मे—सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।
युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते” ॥

अथ कृष्णादिक्रमेण भाद्रकृष्णाष्टम्यां व्रतानि । भविष्ये—

“सिहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले ।
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षोर्द्धरात्रिके ॥
शशाङ्केऽष्टमराशिस्थे नक्षत्रे रोहिणीयूते ।
वसुदेवेन देवक्यामहं जातो जनः स्वयम् ॥
भगवत्याश्च तत्रैव कुरुश्रेष्ठ महोत्सवः ।

मथुरायां ततः पश्चाल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
 "पार्थ तद्विवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
 उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद् भक्तिभावतः ॥
 एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 ततः स्नात्वा तु पूर्वाह्णे नद्यादी विमले जले ।
 देव्याः सुशोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकागृहम् ॥
 पद्मरागैः पटीरैस्तु सहितं चर्चितं शुभम् ।
 रम्यं चन्दनमालाभिरक्षमालविभूषितम् ॥
 सर्वं गोकुलवत्कार्यम् गोपीजनसमाकुलम् ।
 पदमर्दलसङ्गीतमङ्गल कलशान्वितम् ॥
 वन्दिवारिलौहखङ्गापूपछागसमन्वितम् ।
 द्वारविन्यस्तमुशलं रक्षितं रक्षपालकैः ॥
 षष्ठ्या देव्यास्तु सम्पूर्णम् नैवेद्यं विवधैरपि ।
 काञ्चनी राजती ताम्री पैत्तली मृण्मयी तथा ॥
 दार्वी मालमयी वापि वर्णिका लिखिताथवा ।
 सर्वलक्षणसम्पूर्णा पर्यङ्के चाद्धं सुप्तिका ॥
 प्रतप्तकञ्चनाभा सा मया सह यशस्विनी ।
 प्रसुप्ता च प्रसूता च तत्क्षणादेव हर्षिता ॥
 माञ्चापि वालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 श्रीवत्सवक्षं पूर्णाङ्कं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥
 यशोदा चापि तत्रैव प्रसूता वरकन्यका ।
 तां पार्थ पूजयेद्भक्त्या गन्धदुर्वाक्षतैः फलैः ॥
 कृष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खजुरैर्दाडिमैः फलैः ।
 वीजपूरैः पूगफलैः लकुचैस्त्रपुखैस्तथा ॥
 कालदेशोद्भवैर्मिष्टैः पुष्पैश्चापि युधिष्ठिर ।
 स्थण्डिले स्थापयेद्देवीम् सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
 देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
 बलदेवं तथा पूज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अर्द्धरात्रे वसोर्धारा पातयेन्मधुसर्पिषा ।
 ततो वर्द्धापिनं षष्ठी नामादेः करणं मम ॥
 कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमी दिने ।
 यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्णकाञ्चनं गावो वासांसि कुसुमानि च ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
 एवं यः कुस्ते देव्या देवक्यास्तु महोत्सवम् ॥
 वर्षे वर्षे भगवत्या मद्भक्त्या धर्मनन्दन ।
 नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
 पुत्रं सन्तानमारोग्यं धनधान्यञ्च मद्गृहम् ।
 परचक्रभयं नास्ति तस्मिन् राष्ट्रेऽपि पाण्डव ॥
 पर्यन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ।
 यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्रं लिखितं देवकीव्रतम् ॥
 न तत्र मृतसर्गीतिर्न गर्भपतनं भवेत् ।
 अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ॥
 प्रत्यासन्नश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः ।
 नच व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ॥
 न वैधव्यं न दौर्भाग्यम् न तत्र कलहोदयः ।
 सम्पर्केणापि यः कश्चित्कुयज्जिन्माष्टमीव्रतम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ॥
 जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।
 स वै कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥
 तुष्टयर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह ॥
 अकुर्वन् याति निरयं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
 प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ॥
 वर्षे वर्षे च कर्त्तव्या तुष्टयर्थं चक्रपाणिनः ॥

अष्टम राशिस्थ इति -- यस्मिन् राशौ तदा सिंहे सूर्योदयो जातस्तदपे-

क्षया योऽष्टमो राशिस्तस्मिन् स्थिते तत्सन्निहिताग्रिमराशिस्थ इति यावत् । पटीरै-
श्च चितम् चन्दनैर्लिप्तम् । षष्ठ्या देव्येति रक्षितमित्यनुषज्यते । दार्वीकाष्ठ-
मयी । सर्वलक्षणेत्यादि एतादृशी देवकी कर्तव्येत्यर्थः । माञ्चापीत्यत्र कुर्यादिति
पूर्वेण सम्बन्धः । यशोदा चापीत्यत्र कर्तव्येत्यन्वयः, वसुदेवोऽप्यत्रापि एवं
बलभद्रदुर्गापि । सर्वापापैरित्यत्र पूजायां सर्वापापविमुक्तिः फलम् । उपवासे तु
महापातकनाशनम् । अत्रोभयोः प्रधानत्वे आकांक्षाविरहादन्वयेऽन्यतरस्य
गुणत्वमवश्यं वाच्यम् । एवञ्चात्र पूजैवाङ्गमुपवासश्च प्रधानम् । उपवा-
सस्य नियमं गृह्णीयादित्यादिना तत्रैव विध्यन्वयात् । अङ्गस्य च प्रधान-
विधिविधेयत्वेन पूजाद्यविध्यन्तरानपेक्षत्वात् । वर्द्धापनम् नाडीच्छेदः । सुवर्णं
सुवर्णतोलकम्, काञ्चनम् हिरण्यमात्रम् । कृष्णो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्या-
दित्यर्थः ।

एवञ्चाकरणे निन्दाश्रवणात्करणे फलश्रवणाच्चात्र विहितकालजीवि-
फलकामस्य सम्बलिताधिकारः । प्राजापत्यम् - रोहिणी । श्रावणस्येति दर्शा-
न्तमासक्रमेण । चक्रपाणिन इति - चक्रव्यवहारिण इत्यर्थः । पणव्यवहार
इति प्रसिद्धम् । अत्र रोहिणीयोग उक्तोप्युपलक्षणम्, वर्षे वर्षे इत्यभि-
धानेन सर्ववर्षकर्तव्योपसंहारात् । अत्रैव तदष्टम्या रात्रिर्जयन्ती ।

“अभिजन्ताम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । अष्टमी चेष्टं रोहिणीयुक्ता चेत्तदा सापि
जयन्ती भवति ।

“श्रावणस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।

रोहिणी यदि लभ्येत जयन्तीनाम सा तिथिः ॥

इति सन्तत्कमारोपपुराणवचनात् । एवञ्च जयन्तीत्वम्, तदष्टमीनिशा-
या रोहिणीयुताया अष्टम्याश्चेति सिद्धम् ।

अविष्ये — समायुक्ते तु रोहिण्या निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बलरूपी जनार्दनः ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः” ॥

गौडनिबन्धे तु भविष्ये—

“अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यावत्कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मभम् ॥
सोपवासो हरेः पूजान्तत्र कृत्वा न सीदति ।
कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ॥
तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ।

अत्र च पूजाप्रधानम् । अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यष्टम्योर्योगस्तन्त्रम्,
काम्यञ्चेदम्, अकरणे निन्दाद्यभावादिति शेषः । एवञ्चार्द्धरात्रे रोहिणी—
युतायामेवाष्टम्यामारब्धोपवासेन कृष्णः पूज्य इति सिद्धम् । अत्र च
यदेकस्मिन्नर्द्धरात्रे रोहिण्यष्टमीलाभस्तदा विरोध्यनुपस्थिते तदैव निःसंशय-
मनुष्ठानम्, यदा तुभयस्मिन्नर्द्धरात्रे तल्लाभस्तदा उत्तरत्र ।

“वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥

इति अनन्तमहाः ।

“प्रेतयोनिगतानाञ्च प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण मोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यस्तु मुक्तिदा” ॥

इति पञ्चपुराणवचनात् । अत्र बुधवारादियोगो गुणः । तद्व्यति-
रेकेणैवार्द्धरात्रिको रोहिण्यष्टम्योर्योगे रोहिण्यष्टमीनामकव्रतसिद्धेः । अत्र
पारणादिने रात्रे सार्द्धं प्रहराम्यन्तरे तिथिभान्तलाभस्तदा दिवस इव रात्रा-
वपि तत्काले पारणं कर्त्तव्यम् ।

“मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनाम्” ॥

आद्यमह्नि तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्त इति निरपवादककात्यायनवचनादित्येके । अत्रानन्त — भट्टाः—

“अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्नेजसोऽपि वा ।

तामसे पारणं कुर्वन्तामसीं गतिमाप्नुयात्” ॥

गारुडे — रात्रौ तिथिवेधे दिशिष्यपारणनिषेधात्तदापि दिवस एव पारणं कर्त्तव्यमित्याहुः । अत्र तिथिस्त्रयोदशा हन्तीति वचनानुसारान्न दिवा पारणम्, किन्तु तत्रापि रात्रावेव इति हेमाद्रिस्वरस-स्तथा च तल्लिखित-वचनम्,—

“तिथ्यर्क्षयोयंदा छेदो नक्षत्रान्तमवाप्य वा ।

अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणन्तवपरेऽह्नि” ॥

इति । अस्यार्थः—अत्यन्ताशक्तेन तत्तिथ्यभ्यन्तरेऽपि नक्षत्रान्तमवाप्य पारणं कर्त्तव्यम् । शक्तेन तु तिथ्यन्तपर्यन्तमपेक्ष्यार्द्धरात्रेऽपि पारणं कर्त्तव्यमिति । सम्प्रदायिकास्तु — तिथ्यभ्यन्तरे पारणानिषेधपरवचनमिदन्तथा च महानिशायां कात्यायनादिना भोजननिषेधादेतद्वचनस्य तदानीन्तनभोजनविधायकत्वासम्भवे प्रतिप्रसवासम्भवात्परं तृतीयदिवसे पारणमत्र वदन्ति । अथ कल्पतरौ कृष्णाष्टमीव्रतम् । ब्रह्मपुराणे—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसी देवकीसुतः ॥

भारावतारणार्थाय क्षत्रियाणां वधाय च ।

तस्मात्स तत्र सम्पूज्यो यशोदा देवकी तथा ॥

गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्यवगोधूमसम्भवीः ।

सगोरसैर्भक्ष्यभोज्यैः फलैश्च विविधैः पृथक् ॥

रात्रौ प्रजागरः कार्यो नृत्यगीतसमाकुलः ।

अरुणोदयवेलायां नवम्याञ्च ततः स्त्रियः ॥

रक्तवस्त्रावृताः सर्वा रक्तमाल्यैरलङ्कृताः ।

नयन्ति प्रतिमा ह्येषां नानाविभवसम्भवाः ॥

नदीतीरं शुभं रम्यं विविक्तं वा महत्सरः ।

अत्र स्नानं प्रकुर्वन्ति स्नापयन्ति च तास्ततः ॥
 ततः प्रविश्य च गृहं यवाक्षं भुञ्जते च ताः ।
 युक्तभिक्षु विकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह ॥

तेषां देवकी यशोदा कृष्णानां स्नापयन्ति । ताः कृष्ण-यशोदा-देवकी-
 प्रतिमाः । भुञ्जते ताः स्त्रियाः । अत्र चोत्तरदिने भक्षणविधानसामर्थ्याद्
 व्रतदिनेऽर्थादुपवासो लभ्यते । अत्र यथा सुक्ताः शंकरा जुहोतीत्युपक्रमे सुक्ता
 इत्यतोऽञ्जनसाधनद्रव्यमात्रे प्राप्ते तेजो वै घृतमित्युपसंहारे घृतस्तवदर्शनात्
 घृतमेवात्राञ्जनसाधनद्रव्यत्वेनावसीयते । तथा, सम्पूज्य इति विधिबलात्
 सामान्यतोऽधिकारिप्राप्तौ भुञ्जते ता इति गारणायाः स्त्रीषूपसंहाराद्ब्र-
 तान्तर्गतोपवासस्य स्त्रीमात्रविश्रान्ततया व्रतमेवेदं स्त्रीमात्राधिकारिकमिति
 केचित् । तन्न । घृतस्तवान्यथानुपपत्त्या हि दृष्टान्ते तथैव । द्राष्टान्तिके
 तु ता इत्युद्देशविशिष्टयवान्नभक्षणविधानात् । अन्यतः प्राप्तस्यैवो-
 द्देश्यत्वात् । अधिकारिप्राप्तिरत्राक्षेपादेव वक्तव्या । तत्र च सामान्यक-
 ल्पनायां लाघवमिति । अतएव स्त्रीषुंसाधिकारिकमिदं व्रतमिति समयप्रदी-
 परत्नाकरादयः । एवमेवाविगीतशिष्टाचारान्नरो वा यदि वा नारीति वचना
 च्चावगम्यते । इदं व्रतं नित्यम् निष्फलनिर्दोशादाग्रहायणश्राद्धवत् विश्वजिन्या-
 येन फलकल्पने गौरवाच्च । अतएव काम्यव्रतेषु तथात्वं दर्शयता व्रतन्न दर्शित-
 मिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु निन्दार्थवादकालवीप्सादिकं विना श्रुतस्य विश्वजि-
 न्यायेन फलकल्पनादत्रापि तथेति काम्यमिदं व्रतमित्याहुः । वस्तुतस्तु नित्य-
 काम्यमिदमकुर्वन् याति निरयमित्यादिना निन्दार्थवादाद्यथेष्टफलमाप्नुयादिति
 फलश्रवणाच्चेति । पूजा चेयं पूर्वाह्ण एव “पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च
 पूजनमिति” वचनात् । विष्णुधर्मोत्तरे जयन्तीव्रतम्—

“रोहिणी च यदा-कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

यद्वात्ये यच्च कौमारे यौत्रने बार्द्धके च यत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥

तत् क्षालयति गोविन्दस्तस्याभ्यर्च्य भविततः ।

होमजप्यादिदानानां फलञ्च शतसंमितम् ॥

सम्प्राप्नोति न सन्देहो यच्चान्यन्मनसेप्सितम् ।

उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥

भविष्ये गोविन्दमिति स्थाने भूतेशमित्युक्तन्तेन तन्मते महादेवव्रतमिदम् ।
भूपालनिबन्धेऽपि भविष्यपुराणानुसार्येव । इदञ्च रोहिणीयोगे सत्येव
भवति । सर्वमाससाधारणी चेदम्, तथैवोत्पत्तिशिष्टत्वादिति । काम्य-
ञ्च फलनिर्द्देशादिति । उपवासश्चेत्यादिना कर्मान्तरं फलार्थमिति तु केचित् ।

अथ भाद्रकृष्णपक्षे पुष्यनक्षत्रे छन्दोगानामुत्सर्गाख्यं कर्म । तत्र गौतमः-

“अथ भाद्रप्रदे मासि तिष्ययुक्ते च सस्मिताः ।

छन्दोगाः मिलिताः कुर्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ॥

तिष्यम्--पुष्यम् ततः । प्रभृतिच्छन्दसां समुदीरणम् । हस्तेन यावत्सं-
युक्तमुपाकरणवासरम्, तदनन्तरं हस्तनक्षत्रेण तेषामेवोपाकरणम् । तदाह
गार्ग्यः--

“शुक्लपक्षे च हस्तायामुपाकर्मापराह्निकमिति” ।

भाद्रामावास्याकृत्यम्,

तत्र मरीचिः - मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भश्च यो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

नभसीति दर्शान्तक्रमेण । तृतीयामधिकृत्य भविष्यपुराणे--

“माघे भाद्रपदे वापि स्त्रीणां धान्यं प्रशस्यते ।

गुडापूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ॥

तृतीयायां पायसञ्च वासुदेवस्य तुष्टये” ॥

इयं शुक्लाग्रथम्यात् मन्वन्तरादिः ।

अथ भाद्रशुक्लचतुर्थ्याञ्चन्द्रादर्शनम्, तत्र शिष्टाः-

“शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशापं कुरुते तस्मात् पश्येन्न तं सदा” ॥

सिंहार्काधिकारे ब्रह्मपुराणे- “नारायणोऽभिषिप्तस्तु सुधाकरमरीचिषु ।

स्थितश्चतुर्थ्यमिद्यापि मनुष्याणां पतिश्च सः” ॥

अभिषप्तः परीवादविषयो जातः । विष्णुपुराणे—

“अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य संयतः ।
पठेद्वात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः” ॥

घात्रेयिकावाक्यम् तत्रैव—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः” ॥

स्मृतिः—

“भाद्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु शर्वाणी नाम या मता ।

पूजयेत् पार्वतीन्तस्यां सौभाग्यं न विहन्यते” ॥

भविष्ये

“शिवा शान्ता शुभा राजन् चतुर्थी त्रिविधा मता ।

मासि भाद्रपदे पुण्या शिवा लोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।

क्रियमाणं शतगुणं प्रसादादन्तिनो नृप ॥

गुडलवणघृतानान्तु दानं शुभकरं स्मृतम् ।

गुडापूपैस्तथा वीर पुण्यं ब्राह्मणभोजनम् ॥

यास्तस्यां नरशार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।

गुडलवणापूपैश्च श्वश्रूँ श्वशुरमेव च ॥

ताः सर्वाः सुभगा वै स्युः विघ्नेशस्यानुमोदनात् ।

कन्यका तु विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्” ॥

वन्तिनो—गणपतेः । कन्यका तु गुडादिना गणपतिमेव पूजयेत् ।

तस्यैतद्व्रतदेवतात्वात्, श्वश्रूँश्वशुरयोर्बोधात् । शुक्लपक्षमुपक्रम्य भविष्य-
पुराणे सुमन्तुर्वाच—

“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।

यस्त्वाल्लिख्य नरो नागान् कृष्णरक्तादिवर्णकैः ॥

पूजयेद् गन्धपूष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुलपायसैः ।

तस्य सन्तुष्टिमायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः ॥

आसप्तमात्कुलात्तस्य न भयं नागती भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नागान् सम्पूजयेन्नरः ॥

इत्यालेख्यनागपञ्चमी । तक्षकादयश्चाष्टौ श्रावणनागपञ्चम्यामुक्ताः ।

तथा च— शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ।
प्रणम्य शिरसादित्यं पूजयेत्सप्तवाहनम् ॥
पुष्पधूपाग्निभिर्वीर कुतपानाञ्च तर्पणैः ।
पाखण्डादिभिरालाप—मकुर्वन्नियतात्मवान् ॥
विप्राय दक्षिणान्दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः ।
तिष्ठन् व्रजन् प्रस्थितश्च चक्षुः प्रखलितादिषु ॥
आदित्यनामस्मरणं कुर्वन्नुच्चारणन्तथा ।
अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् ॥
“उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् ।
पुण्येन श्रवणेनैव प्रीणयन् पुष्टिमश्नुते ॥
एवं यः पुरुषः कुर्यादादित्याराधनं शुचिः ।
नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्तफलमश्नुते” ॥

कुतयाः—ब्राह्मणाः । इत्यनन्तफलसप्तमी । विष्णुधर्मोत्तरे द्वादशी-
मुपक्रम्य—

“गोदः प्राप्नोति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः ।
तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन समन्विते ॥
नक्षत्रयुक्तास्वेतासु तथा दानमुपोषणम् ।
सर्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ॥

अथ भाद्रशुक्लाष्टम्यामाचारान्महालक्ष्मीव्रतारम्भस्तदग्निमाष्टम्यां तत्पू-
त्तिरिति । अथ द्वादशीकृत्यम् । ब्रह्मपुराणे—

“इन्द्रो भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे च विष्णुना ।
नियुक्तः सर्वशस्यानि ब्रीहींश्चैव फलानि च ॥
“ओषधीर्ब्रह्महस्तश्च ताडयन् पालयत्यपि ।

तद्भ्यास्तानि सर्वाणि वर्द्धयन्त्यखिलं जगत् ।
 तस्मात्स तत्र सम्पूज्यः सभार्यश्च दिने दिने ।
 सगणः सायुधश्चैव सानुयात्रः सवाहनः ॥
 पट्टभित्तिगतो देवो राज्ञा पूज्यो विशेषतः ।
 भक्तैरन्नैः फलैर्मूलैर्वस्त्रैश्चैव विशेषतः ॥
 तमुद्दिश्यान्मयेद्विप्रांस्तथा रङ्गोपजीवनः” ।

सानुयात्रः सानुचरः । सानुजात इति क्वचित्पाठस्तत्र सपुत्र इत्यर्थः ।
 पट्टभित्तिगतः-पट्टभित्ती लिखितः । दिने दिने इति वचनाद्द्वादशीमारभ्य यावद-
 वस्थानम प्रत्यहं पूज्यः । ज्योतिःशास्त्रे-:-

“द्वादशीं तु परित्यज्य तिथावन्यत्र शास्त्रतः ।
 शक्र उत्थापितो हन्ति राजानं राष्ट्रमेव तु ॥
 शक्रमुत्थापयेद्राजा उत्तरेण कदाचन ।
 श्रवणे वा घनिष्ठायास्तु ऋक्षान्तरेण तु ॥
 तथा- “विश्व उत्थितमश्विन्यां श्रवणे यमदैवते ।
 वासवे तु कृत्तिकायां निशि शक्रं प्रवासयेत् ॥

उत्तरे उत्थितमश्विन्याम्, श्रवणे उत्थितं भरण्याम्, घनिष्ठया-
 मुत्थितं कृत्तिकायां प्रवासयेदिति । अत्रैव श्रीपतिसंहितायाम्-:-

“द्विराषाढे तु कन्यायां शक्रं नोत्थापयेद्यदि ।
 राज्ञो राज्यं विनश्येत प्रजा चैव निपीड्यते” ॥

अथैतत्पूजा । तत्रावाहनमन्त्रः-:-

“एह्येहि सर्वमिरसिद्धसाध्यैरभीष्टुतो वज्रधरामरेश ।
 समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते” ॥

पूजामन्त्रः-:- “ऐरावतसमारूढो वज्रहस्तो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देवस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वज्रहस्त सुरारिघ्न बहुनेत्र पुरन्दर ।

रक्षार्थं सर्वभूतानां पूजयेत् प्रतिगृह्यताम् ॥

प्रार्थना- "नमस्ते देवदेवेश सहस्राक्ष नमोस्तु ते ।
आखण्डल नमस्तेस्तु रूपन्देहि श्रियं स्थिराम् ॥

अथ भरण्यां निशावसाने तद्विसर्जनन्तदुक्तं राजमार्तण्डे-

याम्ये ततो देवपतेर्निशायां विसर्जनं शान्तिकरं नृपाणाम् ॥

विसर्जने व्यासोक्तो मन्त्रः--

"सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ।

उपहारं गृहीत्वैमं महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥

यद्यष्टमेऽहनि भरणी तदा तत्र विसर्जनीयः । तदुक्तं राजमार्तण्डे--

"अन्तकस्यादिमध्यान्तं यदि स्यादष्टमेऽहनि ।

शक्रं विसर्जयेत्तत्र नो विधिञ्चाष्टमोपरि ॥

पातयेदष्टमे ह्यह्नि लोकपालं तदन्तिके ।

निशायां सर्वसत्त्वानां करोतु कुशलं भुवि ॥

नवमे तु दिने दृष्टो राजा शक्रो भयप्रदः ।

ततोऽनादृत्य याम्यान्तं निशि सुप्ते प्रवासयेत् ॥

अष्टमात् परतः शक्रम् याम्यां तस्यानुरोधतः ।

ये पश्यन्ति वज्रपाणिं तेषां राष्ट्रं विनश्यति ॥

अन्तकस्य यमदैवतस्य भरणीनक्षत्रस्य सप्तमनिशावसानेऽप्राप्तावष्टम
निशावशाने भरणाद्यस्य तन्मध्यस्य तदन्तस्य वा लाभे शक्रविसर्जनम् ।
तदापि तदलाभे तदैवाश्विन्यामपि तद्विसर्जनमित्यर्थः ।

"सौरि-भूमिजयोवरि सूतके मृतके तथा ।

भूमिकम्पादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रवासयेत् ॥ इति ।

अथ भाद्रशुक्ल-चतुर्दशीकृत्यम् । तत्र गौतमः--

“आराधिते महेन्द्रे तु ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
 ततः सितचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ॥
 अनन्तव्रतमेतत् सर्वपापहरं शुभम् ।
 सर्वकामप्रदं नृणाम् स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
 अस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥

इदञ्च पूजाव्रतम्, पूजयेदिति श्रुतेः ।

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
 अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति पूजा—डोरकबन्धनयोर्मन्त्रः । मत्स्यपुराणे नारदः —

“कथमर्घ्यप्रदानन्तु कर्त्तव्यं तस्य वै प्रभो ।
 विधानं यदगस्त्यस्य पूजने तद्वदस्व मे” ॥

ईश्वर उवाच—“प्रत्यूषसमये विद्वन् कुर्यात्तिस्रोदये निशि ।
 स्नानं शुक्लतिलैस्तत्र शुक्लमाल्याम्बरो गृही ॥
 स्थापयेदव्रणं कुम्भं वस्त्रमाल्यविभूषितम् ।
 पञ्चरत्नसमायुक्तं घृतपात्रेण संयुतम्” ॥
 नानाभक्ष्यैः फलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषन्तथैव सौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् ।
 चतुर्मुखं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि ॥
 सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद् द्विजपुङ्गवाय ।
 उत्क्षिप्य लम्बोदरदीर्घबाहुं मनस्यचेता यमदिङ्मुखस्थः ॥
 श्वेतान्तु दद्याद्यदि शक्तिरस्ति रीप्यैः खुरैर्हममुखीं सवत्साम् ।
 धेनुं नरः क्षीरवतीं प्रणम्य सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय ॥
 आसप्तरात्रादुदयेऽर्घ्यमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण ।
 यावत्समाः सप्तदशाथ वा स्युरथोर्ध्वमप्येव वदन्ति केचित् ॥
 काशपुष्प प्रतीकाश वह्निमास्त सम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोस्तु ते ॥

प्रत्यब्दञ्च फलत्यागमेवं कुर्वन्न सीदति ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयन् मानवः फलम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु पुमानर्धं निवेदयेत् ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥
 सप्तैव लोकानाप्नोति सप्ताघान् यः प्रयच्छति ।
 यावदायुश्च यः कुर्यात् स परं ब्रह्म गच्छति ॥

इति पठति शृणोति वा यत्रैतद् वस्त्रयुगलस्य भवेत्सम्प्रदानम् ।
 सकृदपि च ददाति सोऽपि विष्णोर्भवनगतः परिपूज्यतेऽमरोधैः ॥

पञ्चरत्नानि — “कनकं कुलिशं नील पद्मरागञ्च मौक्तिकम्” ।

एतानि कालिकापुराणोक्तानि । कुलिशम्,— हीरकम् । नीलम्,— इन्द्रनी-
 लम् । कनकरजतमुक्ताप्रवालराजपट्टानि पञ्चरत्नानीति गौडाः ।

सप्तधान्यानि कथ्यन्ते यवगोधूमचीणकाः ।

तिलाः प्रियङ्गवः श्वेताः श्यामाकाः सप्तमाः स्मृताः” ॥

प्रियङ्गुः— कङ्कुः । चीणकस्थाने देवधान्यान्तर्भावेण सप्तधान्यमिति
 पक्षान्तरम् । देवधान्यं— यज्ञोत्तर इति प्रसिद्धम् । यमदिङ्मुखस्थ इति सर्वत्र सम्ब-
 द्धम् । प्रयोगाङ्गकर्तृधर्मत्वाद् दक्षिणमुखेनैव सर्वं कर्तव्यम् । आसप्त-
 रात्रादेरयमर्थः— यस्मिन्नंशकेऽगस्त्योदयस्तस्मात्परभूतो यः सप्तमोऽंशस्ततः
 प्रागर्धो देय इति । अगस्त्योदयकालश्च ब्रह्मपुराणोक्तः—

“कन्यांशेभ्यः पश्चिमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य संख्यया ।

अंशान् द्वाविंशति यावद् भुंक्ते सूर्यस्तु राशिषु ॥

उदेति तावद्भगवानगस्त्यो व्योम्नि तोयभाक्” ॥

कन्यांशेभ्य इति पूर्वदिच्छब्दाध्याहारे पञ्चमी । पश्चिमेभ्य इति व्यधिक-
 रणन्तेन कन्यांशपूर्वभूतेभ्यः सिंहांशेभ्यः शेषेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्यागस्त्योदय इति ।
 आगमस्तु—

“कन्यामनागते सूर्ये अर्घो वै सप्तमादिनात्” ।

इति । आगमज्योतिषयोः—

आप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घं दद्यु रगस्त्याय ये वसन्ति महोदये” ॥ इति ।

तथा—जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरःस्थितताम्रपात्रेण प्रणम्यागस्त्यं
ध्यात्वा अर्घो देयः । तथा च प्रत्यब्दफलत्यागे विशेषः—

“बीजपुरं नारिकेलं रम्भा जातीफलन्तथा ।

खजू रचूतदाडिम्यः फलान्येतानि वर्जयेत्” ॥

ब्राह्मपक्षे अगस्त्यः पुमानित्यादिमन्त्रेण अर्घदानमित्यागमिकविशेषो
न ग्राह्यः, काशपुष्पप्रतीकाशेत्यादि मन्त्रस्याविशेषाच्चातुर्वर्ण्यस्य विषयत्वात् ।
सौवर्णपुरुषदानेऽप्ययमेवमन्त्रः, मन्त्रान्तरानभिधानात् । गौडास्तु—आवाहनादौ
सर्वत्र मन्त्रान् पठन्ति । मत्स्यपुराणे त्वर्घे सौवर्णपुरुषदाने च मन्त्रो
नान्यत्र । गन्धादिकन्तु ओंकारादि नमोन्तेनागस्त्यपदेन दातव्यम्, सामा-
न्यविधिप्राप्तत्वात् । अर्घद्रव्येऽपि—

“रक्तविल्वाक्षतैः पुष्पैर्दध्निदुर्वाङ्कुरैस्तिलैः ।

सामान्यः सर्वदेवानामर्घोऽयं परिकीर्तितः” ॥

इति सामान्यविधिरेव, विशेषानभिधानात् । यत्तु नरसिंहपुराणी-
यार्घदानेति कर्तव्यतायोजनमुक्तन्तन्मन्दम्, तद्विनिर्जोकातिदेशादेरभावात् ।
यदि तु सकलमिति पाठस्तदा फलेनार्घदानम् । जलचन्दनपुष्पदूर्वाक्षतसहितेन
पूजाया अपि गन्धपुष्पघूपदीपताम्बूलनैवेद्यरूपाश्च पञ्चोपचाराः । न च
पूजायाम्मानाभावः । “विधानं यदगस्त्यस्य पूजने तद्वदस्व मे” इत्युपक्रमे
कीर्त्तनात् । अत्र लोकाः यामचतुष्टये पूजां रात्रिजागरं लोपामुद्रापूजां वा
चरन्ति । एष चात्रानुष्ठानक्रमः । प्रथमं यथोक्तस्नानन्ततो यथोक्तकुम्भस्था-
पनं यथोक्तसुवर्णपुरुषस्थापनञ्च । आगममते तु—कुम्भलग्नचन्दनेन जटामु-
कुटधरं सौवर्णमगस्त्यं न्यसेदिति विशेषः । ततोऽगस्त्यपूजार्घदानञ्च । महा-

व्याहृतिभिराज्यहोमः स्वयमाचार्यद्वारा वा । फलत्यागः सौवर्णपुरुषदानं सम्पत्ती
धेनुदानञ्च । अनेन विधिना यस्त्वित्यादिफलश्रवणात्पुंस एवाधिकारो,
राज्ञ इव राजसूये । तस्यैव तदुपसंहारमामर्थ्यात् । एवमन्यत्रापि विशेष-
श्रुताबूह्यम् । अत्र च दर्शनस्थानङ्गत्वात् समयस्य च मेघादिसत्त्वेऽपि
प्रत्यभिज्ञानादर्शनेऽप्यविकल एव शास्त्रार्थः । उपवासस्तु समाचारात् । ब्रह्मपुराणे—

“कृतोपवासः सम्पश्येदगस्त्यमुदितं मुनिम् ।
सर्वकामप्रदं पुण्यं सर्वकामप्रवर्द्धनम् ॥
अचितश्चैव भगवान् श्रद्धाभक्तिसमन्वितैः ।
पूर्णकुम्भैः सकुष्माण्डैर्यवैर्धान्यैर्वृतेन च ॥
जातीपद्मोत्पलैः शुभ्रैश्चन्दनेन सितेन च ।
गन्धैर्वृतेस्तथा वस्त्रै रत्नैः सागरसम्भवैः ॥
उपानच्छत्रदण्डैश्च पादुकासनवल्कलैः ।
भूरिणा परमाननेन फलैः पुष्पैश्च शोभनैः ॥
अन्नप्रकारैर्भक्ष्यैश्च होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
आशास्य च शुभं काममुद्दिश्य च मनोगतम् ॥
यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन् मनसेप्सितम् ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन भूयस्त्वां पूजयाम्यहम् ॥
इत्युक्त्वा पूजयेत्पश्चाद्देवज्ञं वा गुरुन्तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

अत्र च पश्येदित्यभिधानान्मेघादिच्छत्रे शास्त्रार्थसिद्धिरेव । स्त्रिया
अप्यधिकारः , विशेषानुगदानात् । नच मत्स्यपुराणीयेनैककल्पकत्वन्तत्र च
पुमानिति श्रवणात् न स्त्रिया अधिकार इति वाच्यम् , फलभेदात् करण-
भेदाच्च । तत्र ह्यर्घदानमेव प्रधानम् , फलसम्बन्धात् । इह तु पूजैव प्रधान-
नम् , तत्रैव- मनोगतकामलाभश्रवणात् । इत्यगस्त्यार्घपूजाकल्पद्वयम् ।

अथ भाद्रीकृत्यम् । तत्र विष्णुः — प्रौष्ठपद्यां तद्युक्तायां गोप्रदानेन सर्व-
पापविनिर्मुक्तो भवतीति । तद्युक्तायाम्—भाद्रपदनक्षत्रयुक्तायाम् ।

देवीपुराणे—“प्रौष्ठपद्यां तु कर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ।

महोत्सवविधानेन सौत्रामणिफलं लभेत्” ॥

विष्णुधर्मे - गोप्रदानञ्च प्रौष्ठपदे पौर्णमास्यां महाफलम् ।

अथाश्विनकृत्यम्

“आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यो घृतं प्रदाय अश्विनौ प्रीणयित्वा रूपवान् भवति । वामनपुराणे—

“तिलास्तुरङ्गबषभदधिताम्रायसादिकम् ।
प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमश्वयुजे नरैः” ॥

आदिपदेनाभीष्टशुचिद्रव्यपरिग्रहः । महिष्ये -

“कृत्वाचाश्वयुजे मासि विपुलं धान्यपर्वतम् ।
सुवर्णवस्त्रगन्धाढ्यं सूर्यस्याग्रे निवेदयेत् ॥
सावित्रैस्तु महायानै—र्वरभोग - समन्वितैः ।
वर्षकोटिसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥
योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभुक्तेन संक्षिपेत् ।
मृजावान् वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते” ॥

मृजा—शुद्धिः । सा चाधिकारिविशेषणम् । स्कान्दे—

“योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभुक्तेन तिष्ठति ।
वाणिज्यस्तु भवेत्तस्य कृषिः पशुगणस्तथा” ॥

अत्र शुक्लादिमासादरः । देवीपुराणे—

“एकाहमपि यो भक्त्या कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
पूजयित्वा शिवाचक्रं दीपान् सम्बोधयन्ति च” ॥

शिवाचक्रम् दुर्गासमूहम् । सम्बोधनमुद्दीपनम् ।

“ते लभन्ते शुभां भोगानायुरारोग्यसम्पदः ।
सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते पूजयित्वा तु मानवाः ॥
ये ददन्ति घृतैर्दीपानुत्करं पललान्वितम् ।

न तेषां दुष्कृतं किञ्चिद्वर्त्तते मुनिसत्तम” ॥

उत्करम्-भक्तम् । पललम्—मांसम् । तथा—

“मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत् ।
आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौलिकं फलम्” ॥

मौलिकम् मूलपूजाजन्यफलमित्यर्थः । यमः—

“घृतमाश्वयुजे मासि नित्य दद्याद्विजायते ।
पूजयित्वाश्विनी देवी रूपभागभिजायते” ॥

अश्विनानुवृत्तौ विष्णुः—तस्मिन्नेव मासि गोरसं ब्राह्मणान् भोजयित्वा
आरोग्यभागभवेत् । देवीपुराणे—

घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं नराधिप ।
श्लक्ष्णधारेण भाण्डेन भगवत्या विचक्षणः ।
मासि चाश्वयुजे वीर सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

विष्णुधर्म—“आश्विने घृतदानेन रूपवानभिजायते” । ग्रहणमुपक्रम्य

देवीपुराणे—“आश्विने सरयू श्रेष्ठा स्नानदानादि कर्मणीति” ।

नन्दीपुराणे—अथवाश्वयुजं मासं वर्जयेन्मांस भक्षणम् ।

मासषट्कृतं पुण्यं लभेताश्वयुजे नरः” ॥

मासषट्कमांसवर्जनजन्यपुण्यं लभेदित्यर्थः ।

भविष्ये— “कन्यां गते सवितरि कृष्णपक्षे ऽष्टमी च या ।
सर्वपापहरा पुण्या शिवस्यानन्दवर्द्धिनी ॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवादिपूजनम् ।
सर्वप्रीतिकरं स्याच्च प्रीते तस्मिन् त्रिलोचने” ॥

अष्टकाश्राद्धमप्यत्र । तथाहि-

“कृतवैवाश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराधिप ।
 नवम्यामुपवासन्तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत् ।
 पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ।
 पूजयित्वा रथङ्कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम् ॥
 शोभितं ध्वजमालाभिरुच्छत्रदर्पणचामरैः ।
 कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गाम् महिषे शूलशोभिताम् ॥
 विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणाम् ।
 नवम्यां भ्रामयित्वा तु जले दुर्गां नयेन्नृप ॥
 तत्र जागरपूर्णन्तु प्रदीपाद्युपशोभिताम् ।
 प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् ॥
 रथशोभासमायुक्तं भगवत्यै विनिवेदयेत् ।
 भुक्त्वा च बान्धवैस्सार्द्धम् प्रणम्यार्यां गृहं ब्रजेत् ॥
 सर्वव्रतानां प्रवरं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 नवमीरथव्रताख्यम् सर्वकामार्थसाधकम् ॥
 सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ।
 तत्फलं सकलं विद्यान्नवमीव्रतपालनात् ॥
 कल्पकोटिशतं साग्रं विष्णुलोके महीयते ।
 पुनरेव महीं गत्वा सार्वाभीमो भवेदिह ॥
 रत्नोपकरणैर्युक्तां दन्तदारुमयीं शुभाम् ।
 शय्यां निवेदयेद्यस्तु भगवत्यै नराधिप ॥
 दुकूलफलवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती ।
 तावद्वर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
 बृषं शूलाङ्कितं यस्तु भगवत्यै निवेदयेत् ।
 आसप्तमं स तु कुलं गृह्य देवालयं ब्रजेत् ॥
 दत्तोभयमुखीं गाञ्च भगवत्यै सुशोभनाम् ।
 सप्तद्विपान्धरां दत्वा यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥
 पादद्वयं शिरोर्द्धञ्च यावद्वत्सस्य निर्गतम् ।
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया प्रदाता स्यान्महीप्रदः” ॥

नवमीरथत्रते—शय्यादानादीनि स्वतन्त्राणि फलश्रुतेः । अतएव चात्र शुक्लादिर्मासः ।

ब्रह्मपुराणे — “कन्याङ्गते सवितरि यान्यहनि तु षोडश ।
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम् ॥
 अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धन्देयं दिने दिने ।
 त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा” ॥

षोडशेति तिथिवर्द्धपेक्षया तेन यदा दिवस—षोडशके विहितकाले अपरपक्षीयतिथीनां प्राप्तिस्तदा दिनषोडशकं भवतीति कल्पनरुस्वरसः । श्राद्धविवेके तु कन्यास्थसूर्यस्य चरमाः षोडशांशका अनेन वाक्येन प्रशंस्यन्त इत्युक्तम् । अन्ये तु—प्रौष्ठपद्या सह षोडशत्वम् श्राद्धं तु प्रौष्ठपद्यां वै दत्वा क्रतुफलं लभे” इति ब्रह्मपुराणेन तत्रापि—“श्राद्धस्य विहितत्वादित्याहुः । अश्वयुगिति अयञ्चापरपक्षः कृष्णादिक्रमेण ग्राह्य —

“आषाढीमवधिङ्कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
 अपरपक्षः स विज्ञेयः कन्यां गच्छतु वा न वा” ॥

इति जातुकर्णवचनात् । दिने दिन इति सर्वस्मिन् दिन इति कल्पतरौ व्याख्यातम् । अन्ये तु दिनपदम्-तिथिपरम् । तेन सर्वस्मिंस्तिथौ श्राद्धमित्याहुः । त्रिभागहीनं पञ्चम्यादि, त्रिभागम् दशम्यादि, अर्द्धमष्टम्यादीति कल्पतरुः । अयञ्च त्रिभागादिविकल्पः शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितः । अन्यथा-सम्भवति लघावुपाये गुरुपायत्वेनानुष्ठानलक्षणप्रामाण्यं पक्षविधेरापद्येत ।

नचात्र फलभूमा, नित्यत्वादिति । अतएवोर्ध्वञ्चतुर्थ्या यदहः सम्पद्यत इत्यादि कात्यायनवचनाद्यत् सकृत्करणन्तत्पक्षचतुष्टयावर्द्धाश्विनापरपक्षेतरा-परपक्षविषयम्, ब्राह्मणकौण्डिन्यायादिति कल्पतरुप्रभृतयः । अन्ये तु राज-वचनानुसारादाश्विनपरपक्षेऽप्यत्यन्ताशक्तस्य सकृत्करणमाहुः । तदसत्, पूर्वोक्ताविरोधिविरोधात् । अत्र च प्रतिपदादिकल्पचतुष्टयेऽपि चतुर्दश्यां पार्वण-परित्यागः ।

‘आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां भवेत्पूजाममावास्यान्तु कामिकी” ॥

इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थ-देवीपुराणवचनात् विशेषविधिमहिम्ना-
शेषनिषेधसिद्धेरिति कल्पतरुप्रभृतयः । आहविवेकाग्र्यस्तु कल्पचतुष्टयेऽपि
चतुर्द्दश्यां पार्वणं प्रथमप्रवृत्तेतरनिरपेक्षादहरहः श्रुत्या तस्माद्रागालिङ्ग-
नात्, निषेधवचनानान्तु चरमप्रवृत्तकाम्यविध्यालिङ्गितचतुर्द्दशीआहविविष-
यकत्वादित्याहुः । यत्तु—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम् ।

आह्वे प्रशस्तास्तित्थयो यथैता न तथेतराः” ॥

इति मनुवचनादाश्विनापरपक्षीयायामपि चतुर्द्दश्यां पार्वणनिषेध इति
तन्न । “अहदयुक्कृष्णपक्षे तु आह्वन्वेयन्दिने दिने” इति नित्यविधेः विशेषविषयत्वेन
लघुप्रवृत्तिकत्वात् । मनुवचनस्य द्वादशापरपक्षविषयस्य सामान्यविषय-
त्वेन संशयत्रिकनिरासानन्तरप्रवृत्तिकतया विलम्बितप्रवृत्तिकत्वात् । तथा
च विशेषवचनेनालिङ्गिते विषये सामान्यवचनप्रवृत्तिः, गोबृषन्यायादिति सकल-
तान्त्रिकसिद्धान्तत्वादिति । इदञ्चाश्विनापरपक्षपार्वणं नित्यम्, आह्वं देयन्दिने
दिने” इति फलनिरपेक्षविधिश्रवणात्, सन्ध्योपासनवत् ।

“सूर्ये कन्याङ्गते आह्वं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

इति स्मृतेश्च । द्वादशश्वपरपक्षे काम्यमपि पार्वणन्तदुक्तं वायुपुराणे—

‘प्रतिपद्धनलाभाय लब्धं चास्य न नश्यति ।

द्वितीयायान्तु यः कुर्याद्द्विपदानां पतिर्भवेत् ॥

वरार्थिनां तृतीया तु शत्रुघ्नी पापनाशिनी ।

आह्वञ्चतुर्थ्यां कुर्वाणः शत्रोश्छिद्राणि पश्यति ॥

पञ्चम्यां चैव कुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

षष्ठ्यां आह्वन्तु कुर्वाणः द्विजास्तं पूजयन्त्युत ॥

कुरुते यस्तु सप्तम्यां श्राद्धन्तु सततं नरः ।
 महासत्रगणाध्यक्षो बहुबन्धुश्च जायते ॥
 महामन्त्रमवाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः ।
 श्राद्धं नवम्यां कर्त्तव्यमैश्वर्यं स्त्रीषु काम्यता ॥
 कुर्वन् दशम्यान्तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात् ।
 वेदांश्चैवाप्नुयात्सर्वान् विप्राणां समतां तथा ॥
 एकादश्यां परं दानमैश्वर्यं सन्ततिन्तथा ।
 द्वादश्यां जयलाभञ्च राज्यमायुर्वसुनि च ॥
 प्रजावृद्धिं पशून् मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमम् ।
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ॥
 “अमावास्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याच्छुचिः सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गञ्चानन्तमश्नुते” ॥

ब्रह्मपुराणे- “प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीयार्थाय चापरा ।
 तृतीयायां वरार्थाय शत्रुनाशाय चापरे ॥
 पञ्चम्यां धनलाभाय श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 षष्ठ्याञ्च बालरक्षार्थं सप्तम्यां बन्धुवृद्धये” ॥
 “वृद्धिकामस्तथाष्टम्यां स्त्रीकामो नवमेऽहनि ।
 दशम्यां ब्रह्मतेजोऽर्थी सन्तत्यर्थी तथापरे ॥
 द्वादश्यां जयलाभाय त्रयोदश्यां विभूतये ।
 प्रायानशन — शस्त्राग्नि-विषोद्वन्धनिनान्तथा ॥
 चतुर्दश्यां भवेत्पूजा तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ।
 अमावास्यान्तु स्वर्गाय भक्त्या सन्तर्पयेत्पितृन्” ॥

कात्यायनः श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्यात् शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ।
 मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः । अथ काम्यानि भवन्ति—स्त्रिया
 प्रतिपदि, द्वितीयायां स्त्रीजन्म, अश्वास्तृतीयायां, चतुर्थ्यां क्षु-
 द्रपशवः, पुत्राः पञ्चम्यां, षष्ठ्यां शूतेनर्द्धिः, कृषिः सप्त-
 म्याम्, अष्टम्यां वाणिज्यम्, एकशफं नवम्यां, गावो दशम्यां, परिचारका
 एकादश्यां, धनं धान्यं कुप्यं द्वादश्यां, ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां, युवानो यत्र म्रि-

यन्ते शस्त्रहतस्य च चतुर्दश्याम्, अमावास्यायान्तु सर्वान् कामानवाप्नोति । द्यू-
तेनद्विरिति द्यूतेन देवेन कर्मणा धनस्य बृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

विष्णुः—गृहे सुरुषाः स्त्रियः प्रतिपदि, कन्यावरं द्वितीयायां, सर्वान् कामान्
तृतीयायां, यशश्चतुर्थ्यां, श्विथं पञ्चम्यां, द्यूतविजयं षष्ठ्यां, कृषिं सप्तम्यां,
वाणिज्यमष्टम्यां, पशून्चवम्यां, वाजिनो दशम्यां, पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्विन एका-
दश्याम्, आयुर्वसुराज्यजयान् द्वादश्यां, सौभाग्यं त्रयोदश्यां, सर्वान् कामान्
पञ्चदश्यां, शस्त्रहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्तेति ।

आपस्तम्बः सर्वेष्वेवापरपक्षाहसु श्राद्धे क्रियमाणे पितृ न प्रीणाति ।
कर्तुं रतत्कालाभिप्रायनियमात् फलविशेषः । तत्र प्रथमे स्त्रीप्रायमपत्यं
जायते, द्वितीये स्तेनाः, ब्रह्मवर्चस्विनस्तृतीये, चतुर्थे क्षुद्रपशवः, पञ्चमे पुमान्
बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते, षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च, सप्तमे कृषिबृद्धिर-
ष्टमे पुष्टिर्नवमे एकखुराः, दशमे व्यवहारेण ऋद्धिः, एकादशे सुशीलत्वं, द्वादशे
पशुमान्, त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारी च भवति, चतुर्दशे
आयुर्वृद्धिः पञ्चदशे पुष्टिः सर्वान् कामानिति । अत्र सर्वशब्दस्य प्रकृति-
वाचितया एकैकतिथिफलस्य कामनाविषयत्वेन प्रकृततया तस्यैवामावास्याश्राद्धे
फलत्वं ननु मिलितस्य । यथा एकैकस्यिन् फलायान्ये क्रतव आहूयन्ते, सर्वे-
भ्यो दर्शपौर्णमासावित्यत्रोपस्थितफलेष्वन्यतमफलत्वं दर्शपौर्णमासयोः । ननु
क्रत्वन्तरवन्निर्द्धारितैकफलत्वम् । ननु मिलितसकलफलत्वं मिलितानुपस्थिते-
रिति सिद्धान्तस्तथेहापीति केचित्, तन्न । तत्रैकैकस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थित-
त्वादस्तु तथा, प्रकृते तु—

“पक्षत्यादि विनिर्द्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्नुते ॥”

इत्यादि यमवचनेन मिलितस्यैव दर्शश्राद्धफलत्वप्रतीतेन्ययावतरायोगा-
दिति । त्रयोदशीश्राद्धे काम्ये युवमारिणो भवन्तीत्यापस्तम्बीयनिन्दाश्रवणा-
दपुत्रस्य पशवादिकामस्याधिकारः । अत्र शाकेनापीत्यादि कात्यायनवचनेनापर-

पक्षश्राद्धस्य नित्यत्वम् । तत्र च द्वादशापरपक्षाः कात्यायनेन विवक्षिताः । मासि मासीति श्रुतेर्हेतुकरणादत्राशक्तस्य कल्पान्तरमपि ।

तत्र गौतमः — अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य । यथाश्रद्धं सर्वस्मिन्वा । द्रव्यदेशनाह्वणसन्निधौ वा काल-
नियमः शक्तितः इति । पञ्चम्यादिकल्पेऽप्यशक्तं पूर्ति कल्पान्तरन्तत्र ।

मनुः—कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥”

कात्यायनः—ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्यां यदहः सम्पद्यत इति । एवञ्च शाकेनापी-
त्यादिनाऽपरपक्षान्तराणामपि नित्यत्वे स्थिते गौतमादिवचनेन च पञ्चम्या-
दिकल्पे तत्र सिद्धे शक्तेन तत्रापि प्रतिपदमारभ्य तदशक्तौ पञ्चमीमारभ्य
तदशक्तावष्टमीमारभ्य तदशक्तौ दशमीमारभ्य तदक्तावेकस्यामपि तिथौ श्राद्ध-
मवश्यं कार्यमिति सिद्धम् । सकृत्करणादेवाश्विनापरपक्षादेशां भेदः । आश्विना-
परपक्षेऽपि विभजनीये त्रिभागमित्यत्र नित्यविषयत्वे नैकमूलतया दशम्या एवा-
न्वये एकादस्यादिस्तत्र कल्प इति श्राद्धविवेककारमतमपास्तम् । देवीपुराणे —

“तत्रैव कारयेद्देवीं पितृरूपां महोदयाम् ।

कन्यास्थे च रवौ वत्स पूजनीया यथाविधि ॥

भौजङ्गीन्तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।

तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदेवते ॥

ऋक्षो पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥”

भौजङ्गी—पञ्चमी । तेनात्रापि पञ्चम्यादयस्तिथयः प्रशस्ता इति ल-
भ्यते । पितृदेवतमृक्षां मघा । ज्येष्ठपुत्री—विद्यमानज्येष्ठपुत्रकः । अयञ्च
ज्येष्ठपुत्रिणः श्राद्धकरणनिषेध इति नाशङ्कनीयम् । पिण्डपदेन श्राद्धाभिधाने ल-
क्षणापत्तेः, किन्तु पिण्डदानमात्रे । तत्रापि मघाधिकरणके श्राद्धे न पिण्ड-
निषेधः । अन्यथा सपिण्डनदिने मघासत्वे सपिण्डने पिण्डपर्युदासापत्तिः ।
किन्तु मघानिमित्तके तथा मघापुरस्कारेण पार्वणं यदि ज्येष्ठपुत्रिणा क्रियते
तदैव पिण्डरहितं कार्यमिति शास्त्रार्थः । मघाश्राद्धन्तु काम्यम् ।

म० म० वाचस्पतिकृतः

वशिष्ठः—“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
उपासते सुतं जातं शकुन्त इव पिप्पलम् ॥
मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मवासु च ॥”

त्रयोदशीश्राद्धन्तु नित्यं, पौष्ठपक्षपूर्वं कृष्णत्रयोदशी चेति नित्यगणने
विष्णुना पाठात् । एवञ्च मघायां त्रयोदश्याञ्च केवलमपि श्राद्धमनयोस्तु
मिलने पूशस्तम् । तदुक्तं भारते—

“अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥”

इत्यत्रैव च हस्तार्कयोगे गजच्छाया । तदाह—

“योगो मघात्रयोदश्योः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।
भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥”

इति । यावच्च गजच्छाया योगस्तावद् ब्राह्मणेन भोक्तव्यम् ।

सूतके मृतके चैव ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।
छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा तु नरकं व्रजेत् ॥
पूमादाद्ब्राह्मणो भुक्त्वा तत्र चान्द्रायणञ्चरेत् ॥”

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । चतुर्दशीश्राद्धे तु वायुपुराणे—

“प्रायानशन - शस्त्राग्नि - चिषोद्वन्धनान्तथा ।
चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः” ॥

मरीचिः— “विषशस्त्रश्वापदाहि - तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां भवेत्पूजा अन्येषान्तु विगहिता” ॥

घातोऽस्यास्तीति घाती, तेन श्राद्धाहंत्वे सति विषादिहेतुकमरणवता-
मित्यर्थः । अन्यथा-अनन्वयात् । ब्राह्मणेन तु परिचीय हतानान्तथात्मर्वाधना-

मिदमपि श्राद्धं न कार्यम् । एतच्च द्वादशस्वपि कृष्णचतुर्दशीषु वाच्यम्, विशेष-
षाश्रवणात् । कन्यागतापरपक्षचतुर्दश्यान्तु तन्तित्यमपि । तथा च तत्प्रक्रमे-

“आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत्पूजा अमावास्यान्तु कामिकी, ॥”

इति देवीपुराणवचनेन अमावास्यान्तु कामिकीत्वभिधानाच्चतुर्दश्यान्त-
नित्यत्वसिद्धिरिति । अत्र च व्याघिनपि यौवने मृतानामयौवनेऽपि
च शस्त्रादि-मृतानाञ्च चतुर्दश्यां श्राद्धम् । यौवनमृतस्य वायुपुराणे
शस्त्रादिमृतात् पृथगुपादानात् । तत्र यौवनं षोडशवर्षाद्बुधं
त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रोक्तमिह ग्राह्यम् । इदञ्च पुंसः स्त्रियाश्च,
विशेषाश्रवणात् । अत्र च यथोक्ताननुगमापत्या रोगव्यतिरेकमृतत्वममीषा-
मनुगतं सत्प्रयोजकन्तेन प्रसवप्रकोपमृताया कृतपत्यनुमरणायाश्च शस्त्रहत-
श्राद्धम् । नच - -

“न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृ पिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥”

इति वचनान्न तासामिदमिति वाच्यम्, तन्निषेधस्य सामान्यमुखप्रवृत्ततया
विशेषमुखप्रवृत्तैतच्छ्राद्धविषयत्वात् । अन्यथा “ये सपिण्डीकृताः प्रेता न
तेषान्तु पृथक् क्रिया ॥” इति शातातपवचनात् पुंसोऽपि न स्यात् ।
नच—“शस्त्रेण च हता ये नै तेषां दद्याच्चतुर्दशी” मित्यादौ पुल्लिङ्ग-
करणादत्रानन्वयः, तद्वचनानामुद्देश्याकांक्षाप्रवृत्तत्वेन लिङ्गविशेषता-
त्पर्याभावात् । इदञ्च श्राद्धमेकोद्दिष्टविधिना कर्त्तव्यम् ।

“चतुर्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

तदेकोद्दिष्टविधिना कर्त्तव्यं शस्त्रघातिनाम् ॥”

इति शिष्टाचारोपप्लव्यस्मृतेः । मध्यदेशीयास्तु-एतन्नवम्यां मातुः श्राद्धं
पितुश्च मरणतिथिसजातीयायां तिथौ श्राद्धमवश्यमाचरन्ति । तत्राद्ये देशा-
चारो मूलम् अन्त्ये-

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
मृताहनि पुनर्यो वै श्राद्धं दास्यति मृगवः ॥
तस्य सम्वत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥”

इति नागरखण्डवाक्यं तेषां मूलम् । अथ हस्ताकैलञ्जनदर्शनन्तर-

ण्योतिषे—हस्तगतेऽम्बुजवन्धौ यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।

पश्येत्तयागतस्य क्षिप्रमरः त्विर्वशमुपैति ॥

खञ्जनको नामायं विहगस्तस्यावलोकने प्रथमे ।

प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि ॥

सुमन्तभद्रस्तदनु प्रभद्रस्ततोऽनुभद्रो वलभद्रकश्च ।

एषाञ्चतुर्णमपि खञ्जनानामाचक्ष्महे सम्प्रति लक्षणानि ॥

यः कन्धरोरः शिरसां समन्ताद्विभक्तिं काष्ण्यं स सुमन्तभद्रः ।

कृष्णेन युक्तः शिरसोरसा च भवेत्प्रभद्रः सितकण्ठपृष्ठः ॥

कण्ठोरसी यस्य तु मेचके स्तः समन्ततश्चापि सितोऽनुभद्रः ।

कृष्णा भवेत्कण्ठगतैकरेखा यस्याथ सोऽयं वलभद्रनामा ॥

एषाञ्चतुर्णमपि कार्यसिद्ध्यै यो यो भवेत्पूर्वतरः स मुख्यः ।

स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो वलभद्रकारको भद्रः ।

आकण्ठमुखात्कृष्णः सम्पूर्णाः पूरयत्याशाः ॥

निन्दितानाह—“आकारभद्रो गलमात्रकृष्णः सिताननः कार्यविनाशनाय ।

अङ्गे हरिद्राद्रवसन्निकाशो गोमूत्रनामा खलु खञ्जरीटः ॥

निरीक्षितः प्राग्दिवसे प्रभूतं दुःखोदयं शंसति यावदब्दम् ॥

वराहसंहितायाम् - अथ मधुरसुरभिकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु ।

करितुरगभुजगमूर्ध्नि-प्रासादोद्यानहर्म्येषु ॥

गो-गोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिव - द्विजसमीपे ।

हस्तितुरङ्गमशालाछत्र-ध्वज-चामराद्येषु ॥

हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।

दधिपात्रधान्यकूटेषु दण्डोऽभीष्टानि कुरुते विहगः ॥

पङ्क्ते स्वाद्वन्नाप्ति गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
 शाद्वलके वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः ॥
 गृहपटलेऽर्थभ्रंशो बध्ने बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
 पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
 महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करादृस्थः ।
 प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
 पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिवन् वारि निम्नगासंस्थः ॥
 सूर्योदये प्रशस्तोऽनिष्टकरः खञ्जनोऽस्तमये ॥

अथास्य दर्शने मन्त्रः--

नीलकण्ठ शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।
 पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥
 त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वमदृश्यतामेपि शिखोद्गमेन ।
 संदृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां त्वं खञ्जनाश्चर्यं नमो नमस्ते ॥

आगमान्तरे - वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ने हुताशे घनम्
 याम्यामग्निभयं सुरद्विषिकलिर्लाभः समुद्रालये ।
 वायव्यां वरमन्नवस्त्रसदनं दिव्याङ्गना चोत्तरे
 ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥

आगमन्तरे-- अञ्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु ।

भस्मास्थिकेशतुषलोमनखेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥

अशुभमपि विलोक्य खञ्जरीटं द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः ।

न नृपतिरशुभं समाप्नुयान्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् ॥

तथा— “कुचेष्टितो यः कुरूपः कुदेशे निरीक्षितः खञ्जनकः कदाचित् ।

द्रष्टा विशेषात्परितोषयेत्तं किं घातयेत्सुवितदुष्कृतन्तु ॥

मांसं न भुञ्जीत शयीत भूमौ स्त्रियं न सेवेत दिनानि सप्त ।

स्नायाज्जपेत्संजुहुयाच्च वह्नौ पैष्टं पुमान् खञ्जनमर्चयेच्च” ॥

वराहसंहितायां- नृपतिरापि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।

सुरभिक्षुसुम धूपयुक्तमर्घं शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥

अथ देवीपक्षकृत्यम् । शिवरहस्य ईश्वरवाक्यम्--

“हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
 देव्या उपासका देवाः प्रभूता राक्षसास्तथा ॥
 आगता घातितं दृष्ट्वा महिषं तं सुदुर्जयम् ।
 ब्रह्मविष्णुसुरेशाना इन्द्रचन्द्रयमानिलाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा ग्रहा नागाः सगुह्यकाः ।
 समेत्य सर्वदेवास्ते देवीं भक्त्या तु तुष्टुवुः ॥
 वरञ्च सर्वलोकानां प्रददौ भयनाशिनी ।
 वलिं ददुश्च भूतानां महिषाजामिषेण च ॥
 प्रणेदुः शंखभेर्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 कृता दुन्दुभिवादाश्च पटशब्दाः समर्दलाः ॥
 पताकाध्वजछत्रादि—घण्टाचामरशोभितम् ।
 तद्दिनं काममाचक्रुः देवीभक्ताः सुरोत्तमाः ॥
 एवं तस्मिन्दिने वत्स भतप्रेतसमाकुले ।
 कृता च सर्वदेवैश्च महापूजा च शाश्वती ॥
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरनिर्वहिणीम् ।
 देवीं सम्पूजयित्वा ये अर्द्धरात्रे निशामुखे ॥
 घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ।
 वलिं च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
 सर्वे भूताः प्राणिनश्च विनाश्यन्ते च स तथा ।
 तेषान्तु तुष्यते देवी यावत्कल्पान्तं शाङ्करम् ॥
 क्रीडन्ति विविधैर्भोगैर्देवीलोके सुदुर्लभे ।
 नाघयो व्याघयस्तेषां नच शत्रुभयं भवेत् ॥
 नच देवग्रहो देव्या नासुरा नच पन्नगाः ।
 पीडयन्ति सुराध्यक्षा देवीपादान् समाश्रितान् ॥
 यावद्भूर्वायुराकाशं कालो वर्तते शशी ग्रहाः ।
 तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥

प्रावृट्काले विशेषेण आश्विनेष्वष्टमीषु च ।
 महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
 एतत्तो देवराजेन्द्र स्वर्गवासफलप्रदम् ।
 परापरविभागन्तु क्रियायोगेन कीर्तितम् ॥

इन्द्र उवाच-- आश्विनस्य सिते पक्षे नवम्यां प्रतिवत्सरम् ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥

ब्रह्मोवाच-- “शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।
 महासिद्धिं तं श्रेष्ठं सर्वशत्रु निवर्हणम् ॥
 सर्वलोकोपकारार्थं विशेषात् पथिवृत्तिषु ।
 कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालकैः ॥
 गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ।
 सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकांक्षिभिः ॥
 महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
 कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीशक्तिसमन्वितैः ॥
 कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचितश्चोपवासो नक्ताशी वाऽथवाम्बुपः ॥
 प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालशिवपूजकः ।
 जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा ॥
 अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।
 एकं वा चित्तभावेन कारयेत्सुरसत्तम ॥
 तस्मिन्देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती तथा ।
 वृक्षाद्वा लक्षणोपेता खड्गे शूलेऽथ पूजयेत् ॥
 सर्वोपहारसम्पन्ना वसुरत्न फलादिभिः ।
 कारयेद्रथदोलादि तथा पूजा च दैविकी ॥
 पुष्पैश्च द्रोणविल्वादि जातीपुन्नागचम्पकैः ।
 विचित्रां रचयेत्पूजामष्टम्यां समुपासयेत् ॥
 दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभाषितः ।

तदद्धं यामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तम ॥
 पञ्चाशत्लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगर्चितम् ।
 विधिवत् कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥
 तदुत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
 नेत्रहृत्तेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिक मन्त्रितम् ॥
 तस्याग्रतो नृपः स्नायाच्छत्रुं कृत्वा तु पिष्टजम् ।
 खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशाखयोः ॥
 देवीं तु स्नापयेत्प्राज्ञः क्षीरसर्पिजलादिभिः ।
 कुङ्कुमागुरुक्स्तूरीकुङ्कुमैश्चार्य्यं पूजयेत् ॥
 देयानि पुष्परत्नानि वसांसि त्वहतानि च ।
 नैवेद्यं सुप्रभूतन्तु देयं देव्याः सुभावितैः ॥
 देवी भक्त्या च पूज्यन्ते कन्यका प्रमदादयः ।
 द्विजान् दीनान् पाखण्डान्नदानेन तर्पयेत् ॥
 नन्दाभक्ता नरा ये तु महाव्रतधराश्च ये ।
 पूजितव्या विशेषेण यस्मात्तद्रूपमम्बिकाम् ॥
 मातृणाञ्चैव देवीनां पूजा कार्या तथा निशि ।
 ध्वजच्छत्रपताकादि उच्छ्रयेच्चण्डिका गृहे ॥
 रथयात्रा वलिक्षेपे स्फुटवाद्यरवाकुलम् ।
 कारयेत्तुष्यते येन देवी पशुनिपातनैः ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिः सुरसत्तम ।
 महानवम्यां पूजा तु सर्वकामप्रदायकम् ॥
 सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ।
 कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥
 स्वातीनाम रवेः पत्नी वडवारूपिणी त्वथ ।
 वहन्ती आश्विने मासि सूर्यरश्मिसमाश्रिता ॥
 सप्ताहं पूजयेद्वाहांस्ततस्तानर्चितान् गृहे ।
 रेमन्तं पूजयित्वाथ वद्ध्वा पोटलिकां गले ॥
 कृष्णवर्णे सुवेशञ्च छागलं नवयौवनम् ॥

स्निग्धमांसमितः कालं कीर्तितं वलिलक्षणम् ॥
 द्वितीयादि नवम्यन्तं शुक्लपक्षे ऽर्कतेजसः ।
 सप्ताहं स्नानकटेस्तस्मात्पटैरावृत्य रक्षयेत् ॥
 न वातोद्घाटनं रात्रौ कारयेन्न श्रमादिकम् ।
 माषकुलमाषमांसाद्यदैवो दिक्षु वलिनिशि ॥

ओं लां कपालग्रहनक्षत्रसुरासुरनागगन्धर्वाक्षस—विद्याधर-गरुड-महो-
 रग-त्रलदेवता-भूतपिशाचक्रव्याद-मनुष्यामनुष्येभ्योऽयमाहार इत्यादयः ।

“समन्तादुपशाम्यन्तु स्वमालयं गच्छन्तु स्वाहा ।
 शान्तिहोमौ सदा कुर्यात् स्थाप्याश्च वृषधेन्वजाः ॥”

ब्रह्मपुराणे - “अश्वयुक् शुक्लपक्षे च स्वातीयोगे सुशोभने ।
 पूर्वमुच्चैः श्रवणायां प्रथमं सूर्यमाह्वयेत् ॥
 तस्मात् साश्विनरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया मुदा ।
 पूजनीयाश्च नवमीं यावदेव हि सा तिथिः ।
 शान्तिस्वस्त्ययने कार्ये तदा तेषां दिने दिने ॥
 धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचसिद्धार्थकास्तथा ॥
 पञ्चरत्नेन सूत्रेण कण्ठे तेषान्तु बन्धयेत् ।
 वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सर्वैष्णवैः ॥
 वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दिने ।
 उरगा रक्षणीयाश्च पुरुषैः शस्त्रधारिभिः ॥
 नच ताड्याः क्वचित्तत्र नच बाह्याः कथञ्चन” ।

देवीपुराणे - “कन्यास्थे तु रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 सोपवासो निशाद्धौ तु महाविभवविस्तरैः ॥
 पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
 पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गरलाजवधस्तथा ॥
 वलिक्षेपं सुरेशानां कृत्वा सर्वां निशां नयेत्” ।

गरलो—महिषः । अजः—छागः । इषे—अश्विने । वारुणे—शतभिषजि ।
 पशुरत्र गरलाजव्यतिरिक्तः । सुरेशानां—इन्द्रादिलोकपालानाम् । आश्विन-
 शुक्लाधिकारे ब्रह्मपुराणे—

“तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी कोटिभिः सह ॥
 अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
 उपोषितैर्वस्त्रमाल्यैर्धूपगन्धानुलेपनैः ॥
 दीपैरन्नेस्तथा भक्ष्यैः फलैर्मूलैश्च धान्यकैः ।
 आमिषैर्विविधैर्वापि होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 विल्दपत्रैश्चन्दनैश्च श्रीफलैश्च घृतेन च ।
 पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ॥
 दुर्गागृहेषु शस्त्राणि पूजनीयानि पण्डितैः ।
 वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥
 रात्रौ च गिल्पिभिस्तानि स्वानि पूज्यानि सर्वदा ।
 नवम्यान्तु कृतस्नानैः सर्वे पूज्या द्विजोत्तमाः ॥
 भुक्त्वा शान्तिः प्रकर्त्तव्या योगे गोघूलिनामनि ।
 यदुक्तं शालिहोत्रे तु ज्योतिःशास्त्रे तु यत्फलम् ॥
 अथर्ववेदे यत्प्रोक्तं तच्च तत्र समारभेत् ।
 क्षिप्तवा सकुक्कुटं छागं कृत्रिमे दारुवेदमनि ॥
 श्रवणे चाथ सन्ध्यायां निर्द्दहेत्तद्गृहं ततः ।
 निर्द्दह्यमानो च ततः निर्गच्छन्तौ विभावयेत् ॥
 दिशं शान्तां प्रदीप्तां वा तत्फलन्ते प्रयच्छतः ।
 द्रष्टव्याश्चात्र शस्त्राश्च राज्ञा नीराजनाविधौ” ॥

सविष्ये—

“मासि चाश्वयुजे वीर शुक्लपक्षे त्रिशूलिनीम् ।
 नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 अश्वमेघसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
 तत्फलं लभते वीर देवी देवगणैर्वृतः ॥
 घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं नराधिप ।
 श्लक्ष्णधारेण ताम्रेण भगवत्या विचक्षणः ॥
 मासि चाश्वयुजे वीर नवम्यां श्रद्धयान्वितः ।
 नृत्यगीतत्रिनादैश्च शंखवादित्र - निःश्वनैः ॥

कुर्याज्जागरणञ्चैव नानापुष्पोपशोभया ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वतेजोमयः पुमान् ॥
 मोदते दुर्गया साद्धं दुर्गालोके महीयते” ।

देवीपुराणे - आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरविहिणीम् ।
 देवीन्तां पूजयित्वा तु अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥
 घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ।
 वलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
 तेषान्तु तुष्यते देवी यावत्कल्पन्तु शाङ्करम् ।
 क्रीडन्ति विविधैर्भोगैर्देवीलोके सुदुर्लभे ॥
 नाघयो व्याधयस्तेषां नच शत्रुभयं भवेत् ।
 नच देवग्रहा दैत्या नासुरा नच पन्नगाः ॥
 पीडयन्ति सुराध्यक्ष देवीपादसमश्रिताः ॥

सर्वभूताः प्राणिनो विनाश्यन्ते हन्यन्ते यस्मिन् स । तथा—

दुर्गागृहेषु शस्त्राणि पूजितव्यानि मानवैः ।
 वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥

“ओं दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा” ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
 दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोस्तु ते ॥
 अमृतोद्भवं श्रीवृक्षं शङ्करस्य सदा प्रियम् ।
 विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रन्ते सुरेश्वरि ॥
 चन्दनेन समारब्धे कुङ्कुमेन विलेपिते ।
 विल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेऽहं शरणं गतः ।

एभिर्मन्त्रैर्द्रोणपुष्पविल्वपत्रजात्यादिभिर्भगवतीं पूजयेत् । कर्पूरागुरु-
 चन्दनैर्विलिप्तां गुग्गुलचन्दनादिभिर्धूपं दत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य तैवेद्यं दद्यात् ।
 ततो महिषमजं मेषं वा घात्य लक्षणोपेतम् — “ओं कालि कालि वज्रेश्वरि
 लोहदंष्ट्राय नमः” इति जप्त्वा विजयकामः खड्गेन घातयेत् । ततस्तद्रक्तमां-

साम्यां महाकौशिकमन्त्राभिमन्त्रिताभ्यां नैऋत्यां दिशि—ओं पूतनायै
नमः, वायव्यां ओं पापराक्षस्यै नमः, ऐशान्यां ओं चरक्यै नमः,
आग्नेय्यां ओं विदार्यै नमः, इत्येभिर्मन्त्रैर्वलि दद्यात् । महाकौशिक-
मन्त्रास्तु—ओं ह्रीं फट् २ गुल्फ २ कुल्फ २ घृत् २ ओं मारय २ ओं विद्राबय २
ओं कम्पय २ ओं कम्पावय २ ओं पुरु २ ओं ... ओं ह्रां ओं हूं भवं हुं फट्
मर्दय २ ओं ह्रां ह्रीं इति । अनेन च शत्रुं पिष्टमयं खड्गेन घात-
यित्वा सप्रणवेण सुरामांसानि स्कन्दविशाखयोर्दत्त्वा स्नातव्यम् ।

“ओं असिर्विशंसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्माध्यक्षस्तथैव च ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
रोहिण्यश्च शरीरन्ते दैवतन्तु जनार्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कुशोदरः ।
भावशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥
इत्थं येन घृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः ।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥”

इति देवी - खड्गपूजा ।

“सर्वायुधानां प्रथमं निर्मिताऽसि पिनाकिना ।
शूलायुधाद्विनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥
चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वसुरनिर्वहिणी ।
तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
सर्वसत्त्वाङ्गभूता सि सर्वदुष्टनिर्वहिणी ।
क्षुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं देहि नमोस्तु ते ॥”

इति क्षुरिकापूजा ।

“रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजि-बलानि च ।
मम देहं सदा रक्ष कट्टारक नमोऽस्तु ते ॥”

इति कट्टारकपूजा ।

“सर्वायुध महापात्रं सर्वदेवारिसूदन ।
चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।
त्रयीमूर्तिगतं देवं घनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥”

इति घनःपूजा ।

“दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः ।
भवभूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्द्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण हृष्यन्ति वरवारणा ।
तथास्तु तव घोषेण हर्षोऽस्माकं जयावहः ॥”

इति दुन्दुभिपूजा ।

“हुतभृग्वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
नागकिन्नर - गन्धर्व - यक्षभूत - महोरगाः ॥
प्रमथाश्च सहादित्यैभूतेशा मातृभिः सह ।
शक्रसेनापतिः स्कन्दो वरुणश्च स्थितस्त्वयि ॥
कालनेमिवधे तद्वत्तथा त्रिपुरघातने ।
हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥
शोभितासि तथैवाद्य शोभस्व समयं स्मर ।
नीलां श्वेतामिमां दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु ममारयः ॥”

इति पताकापूजा ।

“शर्मप्रदस्त्वं समरे वर्म सैन्ये यथोद्यमे ।
रक्ष मां रक्षणीयोऽस्मि तापनेय नमोस्तु ते ॥

इति वर्मपूजा ।

“प्राश पातय शत्रूंस्त्वमनया लोकमायया ।
गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यञ्च रक्षताम् ॥

इति कुन्तपूजा ।

“शशाङ्करसङ्काश हिमडिण्डीरपाण्डुर ।
प्रच्छादय त्वं त्वरितं चामरादिविभूषितम् ॥

यथाम्बुदश्छादयते धारयेनां वसुधराम् ।
तथा मां छाद छत्र युद्धाध्वनिगतं सदा ॥”

इति छत्रपूजा ।

“पुण्यस्त्वं शङ्ख, पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना त्वं घृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति शंखपूजा ।

“विजयो जयदो नृणां रिपुघाती प्रियङ्करः ।
दुःखहा शर्मदः शान्तः सर्वरिष्टविनाशनः ॥
इत्यष्टौ तव नामानि यतः सिंहपराक्रमः ।
तेन सिंहासनेति त्वं नाम्ना देवेषु गीयसे ॥
नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रो भव महीपतेः ।
त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते ॥”

इति सिंहासनपूजा । भविष्यपुराणे सुमन्तुरुवाच —

“नवम्यां श्रीःसमायुक्ता देवैः सर्वैः सुपूजिता ।
जघान महिषं दुष्टमबध्यं देवतादिभिः ॥
लब्धाभिषेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य तु ।
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या नवम्यां चण्डिका बुधैः ॥
महत्त्वं हि यतः प्राप्ता तत्र देवी सरस्वती ।
अतोऽर्थं महती प्रोक्ता नवमीयं सदा बुधैः ॥
पूजयित्वा महादेवीं नवम्यान्तत्र चण्डिकाम् ।
महत्त्वं प्राप्तवान् धीरो ब्रह्माविष्णुस्तथाऽमराः ॥
तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।
उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्वपाथिवैः ॥
मूलोत्तरेण क्रक्षेण संयुक्ता विधिवन्नृप ।
विशेषतो ध्यानजपै - बालबृद्धैः सयौवनैः ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः ।
अत्र दानानि देयानि सोपवासैर्नरैर्नृप ॥

गोमुवर्णादि राजेन्द्र वस्त्राणि विविधानि च ।
 स्वमांसरुधिरैर्दत्तैर्देवी तुष्यति वै भृशम् ॥
 महिषच्छागमेषाणां रुधिरेण तथा नृप ।
 समामेकाञ्च वरदा तृप्ता भवति चण्डिका ॥
 अजस्य दशवर्षाणि रुधिरेण सुतर्पिता ।
 माहिषेण शतं वीर तृप्ता भवति चण्डिका ॥
 सहस्रं तप्तिमायाति स्वदेहरुधिरेण तु ।
 तर्पिता विधिवद्दुर्गा भित्त्वा बाहु च जङ्घके ॥
 नरेण शिरसा देवी पूजिता विधिवन्नृप ।
 तृप्ता भवेद् भृशं दुर्गा वर्षाणां लक्षमेव च ॥
 एवं नाना म्लेक्षगणैः पूज्यते सर्वादस्युभिः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च किन्नरैर्वरैः शकैः ॥
 मासि चाश्वयुजे शुक्ला नवमी या नराधिप ।
 तस्यां यत्क्रियते वीर नरैः स्नानादिकं प्रभो ॥
 तत्सर्वमक्षयं याति तद्वै सिद्धिकरं तथा ॥

अथ शिष्टाचारपरिप्राप्ता दशम्यामपराजितापूजा—ओं अपराजितायै
 नमः, ओं क्रियाशक्त्यै नमः, ओं उमायै नमः, इति प्रतिष्ठामन्त्राः ।
 चतुर्भुजां पीतवस्त्रां सर्वाभरणभूषितां खड्गचर्मवरदाभयहस्तां
 त्रिनेत्रामीषत्प्रहसितवदनां ध्यात्वा ओं ह्रीं अपराजितायै नमः,
 ओं अपराजिताहृदयाय नमः, ओं अस्त्राय फट् । इति पूजयेत् ।

ततो दक्षिणे ओं जयायै नमः इति पूजयेत् । वामे ओं विजया-
 यै नमः इति पूजयित्वा हरिद्रापीतवस्त्रेण दूर्वासिद्धार्थकं बद्ध्वा देव्या हृदि
 अभिलषितकामनया स्वाङ्गे च धारयेत् । ततः प्रणामं कुर्यात् । तत
 ओंकारमुच्चारयन् प्रदक्षिणं कृत्वा प्रसाद्यानेन मन्त्रेण विसर्जयेत् ।

“इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रजस्व स्थानमुत्तमम्” ॥

इत्यपराजितापूजा ।

अथ प्रतिपदादितो दशमीपर्यन्तं कुमारीपूजा । तत्र शिवरहस्ये ईश्वर-
वाक्यम् -

“कथयामि न सन्देहः कुमार्याः पूजनं मतम् ।
यस्याः पूजनमात्रेण त्रैलोक्यं पूजितं भवेत् ॥
अणिमादीनि सिद्ध्यन्ति पातालगुटिकाञ्जनम् ॥
तथा- ‘एकवर्षा भवेत्सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिमूर्तिः स्याच्चतुर्वर्षा तु बालिका ॥
मुभगा पञ्चवर्षा तु षड्वर्षा तु भवेदुमा ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा तु भक्तिदा ॥
नवभिः कालसङ्काशी दशभिस्त्वपराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशेऽब्दे तु भैरवी ॥
त्रयोदशे महालक्ष्मी- द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चर्चिका मता ॥
एवं क्रमेण पूज्यन्ते यावत्पुष्पं न विद्यते ।
प्रतिपदादि पूर्णान्तं मूर्तिभेदेन पूजयेत् ॥
महानवम्यां देवेशि कुमारीश्च प्रयत्नतः” ।

अष्टमीरात्रौ बलिदानं विश्वरूपनिबन्धे—

‘ततो रात्र्यपरे भागे महिषं तत्र दापयेत् ।
पञ्चाब्दं लक्षणोपेतमजमेकं तथैव च ॥
महाष्टम्यांश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।
सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥
महाष्टम्याम्भगवतीं भद्रायामपि पूजिता ।
ददाति चायुरारोग्यं यतो भद्रास्वरूपिणी ॥
कुलं पुत्रं धनं धान्यं दीर्घमायुस्तथैव च ।
प्रथमा चाष्टमी पूज्या यः काङ्क्षति सदा शुभम् ॥
आश्वयुज्यष्टमी यत्र पूज्या नवममिश्रिता ।
दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च ॥

देवी निवेश्यते यत्र नवम्यान्तु नराधिप ।
 राहुपीडा भवेत्तत्र कुलप्राणापहारिणी ॥
 दशम्यां दीयते यत्र वलिदानञ्च मानवैः ।
 तद्राष्ट्रं नाशमायाति नरकोपद्रवै स्फुटम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—“अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

चतुर्थी चाप्यमोवास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

सप्तम्या नाष्टमी युक्ता नाष्टम्या सप्तमीयुता ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ” ॥

भोजराजोऽपि - न दिवा न निशा नच विष्टिहता नच सप्तमिशल्यसमोपहता ।

यदि चाष्टमशेषभवा नवमी अमरैरपि पूज्यतमा कथिता ॥

विश्वरूपः - “दिवानक्तं परित्यज्य यत्र भद्रा न लभ्यते ।

तत्र पूजा बुधैः कार्या लङ्घनीया न कर्हिचित्” ॥

विशिष्टत्यागाशक्यत्वे तु स एवाह—

“विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां यः पूजां कुरुते मम ।

तस्य पूजां न गृह्णामि तेनाहमपमानिता ॥

जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी ।

इन्द्रेण निहतो जम्भस्तस्मादानवपुङ्गवः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमी मिश्रिताष्टमी ।

वर्जनीया हि मनुजैरात्मनः शुभकांक्षिभिः ॥

सप्तमीशल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

महाष्टमीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥

दिनकृत्ये उभयस्मिन् दिने तत्तिथिलाभे नवमी युक्ताष्टमी ग्राह्या ।
 रात्रिकृत्ये तु रात्रिद्वये तल्लाभे एवम् । एवं शिवरहस्ये ईश्वरवाक्यम्—

“आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्ततः ।

एकादश्यां न कुर्वीत पजनञ्चापराजिताम् ॥

सीमालङ्घं प्रकुर्वीत दशम्यां सर्वदा बुधः ।
 अपराह्णे प्रकुर्वीत ऐशानीन्दिशमाश्रितः ॥
 शाद्वले च विविक्ते च कृत्वा मूर्तिं महीमयीम् ।
 द्वे मूर्ती अपि कर्त्तव्ये तथा खड्ग - धनुर्वरे ॥
 चत्वारः पर्वताः कार्याश्चतुर्दिक्षु समन्ततः ।
 हारेण तु विचित्रेण भास्वत्कनकमेखला ॥
 अपराजिता रुद्ररता करोतु विजयं मम ।
 अपराजिते जगन्मातः कुण्डलोद्योतितानने ।
 शरीरारोग्यमैश्वर्यं प्रस्थाने सम्प्रयच्छ मे” ।

एवञ्चोभयत्र विहितकाले दशमीलाभे पूर्वविद्धायामेवापराजितापूजा,
 देवीविसर्जनमपि, तत्पूर्वकृत्यं तदैव, तदन्तापकर्षन्यायात् । सीमालङ्घनमिति —
 सीमालङ्घनपर्यन्तमैशानीमाश्रित्य यात्रा कर्त्तव्येत्यर्थः । हारेण त्वित्यादि-
 श्लोकद्वये प्रार्थनारूपातया पठनीयम् । अथाश्विनशुक्लपक्षे ब्रीहिनवान्नम् —

ब्रह्मपुराणे — शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।
 सुतिथौ च सुनक्षत्रे मुहूर्त्ते च शुभे सति ॥
 गच्छेत् क्षेत्री विधानेन नृत्यवाद्यपुरस्सरः ।
 तत्र वह्निञ्च प्रज्वालय धान्यैः संस्तीर्य शास्त्रवित् ॥
 स्वगह्योक्तविधानेन पूजां कुर्याद्विचक्षणः ।
 कृत्वा होमं ततः पश्चान्नयेद्धान्यं विभूषितम् ॥
 पुष्पैर्वस्त्रैः फलैर्मूलैर्हस्त्यश्वरथ — संयुतैः ।
 तेन देवान् पितृंश्च तर्पयित्वा यथाक्रमम् ॥
 विभज्याश्च यथाशक्त्या दैवज्ञाः शस्यरक्षिणः ।
 नववस्त्रावृतः सग्वी अनुलिप्तस्त्वलङ्कृतः ॥
 स्थितः पूर्वमुखस्तुष्टो ब्रह्मघोष — पुरस्सरः ।
 शृण्वन् भद्ररवं हृष्टो मङ्गलालम्भनादिमान् ॥
 प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥

पितृनिति - ब्रीहिपाकसमये ब्रीहिभिः श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । हारितोऽप्याह —

गृहमेधी शरदसन्तयोत्रीहियवपा काम्यां यजेत, वनी वर्षासुह यामाकैः । गृहमेधी-
गृहस्थः । वनी — वानप्रस्थः । वर्षासु-श्रावण शुक्लपक्षे । इदञ्च पार्वणं नित्यम्,
त्रीहियवपाकौ चेति विष्णुना नित्यप्रकरणे पाठात् । इदञ्च श्राद्धं नवी-
त्रीहिभिस्तदभावे पुरातनैरपि तदभावे अन्नान्तरैरप्यवश्यं कार्यमिति गोभिल-
सूत्रटीका ।

ब्रह्मपुराणे—“आश्वयुज्यां पूर्णिमायां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।

आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥

तस्मात्तत्र नरैर्मर्गिः स्वगेहस्य समीपगाः ।

शोभितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥

पुष्पार्घफलधूपान्न - सर्षपप्रकरैस्तथा ।

वेश्मानि भूषितव्यानि नानारङ्गैर्विशेषतः ॥

सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सवालकैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥

स्त्रीवृद्धमूर्खबालैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।

पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारोर्ध्वभित्तयः ॥

द्वारोपान्ते प्रदीप्तश्च सम्पूज्यो हव्यवाहनः ।

यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ॥

रुद्रः सभार्यः स्कन्दस्तु तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥

सम्पूज्य विप्रान् भोक्तव्यमनुलिप्तैरलङ्कृतैः ।

बन्धुमित्रकलत्रैश्च सह भूत्वा यथाक्रमम् ॥

गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।

औरभ्रवद्भिर्बर्हणो गजवद्भिर्विनायकः ॥

पूज्यः साश्वैश्च रेमन्तो यथाविभवविस्तरैः ।

ततः पूज्यो निकुम्भश्च समापैस्तलतण्डुलैः ॥

सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृशराद्यैश्च भूरिभिः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥

शंखवाद्यरवोन्मिश्रैस्तनृत्यगीतैश्च निशा ।

वह्निपाश्वर्गगतैर्नैया दृष्ट्वा क्रीडा पृथग्विधाः ॥

ततः प्रभातसमये अनुलिप्तैरलङ्कृतैः ।
 मङ्गलालम्भनं कार्यं वह्निसम्पूजनं तथा ॥
 भोक्तव्यं वान्धवैः सार्धं क्रीडितव्यं यथासुखम् ।
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वितीयायामनन्तरम् ॥
 प्रभाते गीतवाद्यैस्तु क्रीडितव्यं पिशाचवत् ।
 प्रसन्नैश्चाथ सर्वत्र रुद्रवत्सर्ववेश्मसु ॥
 तस्मात् सदेशः सोत्कण्ठैः पिशाचैः सानुवाहनैः ।
 लब्धन्तु कश्यपात्सर्वं सक्रोधस्य प्रजापतेः ॥
 आनीय चाथ मित्राणि लेपनीयानि चन्दनम् ।
 हास्याभिजनकैवकियैः स्त्रीपुल्लिङ्गानुवादिभिः ॥
 वाचा पैशाच - माचरं कीर्तयद्भरितस्ततः ।
 सुश्लोकान्यपि जल्पद्भिराक्रोशद्भिश्च सस्मुखम् ॥
 तस्मिन्नहनि पूर्वह्नि निकुम्भस्यानुयायिनः ।
 क्लान्तवेशाः पिशाचाश्च प्रविशन्ति नराश्च तान् ॥
 अपराह्णे ततः स्नातः त्यक्त्वा गच्छेत् बन्धुवत् ।
 दर्पाभिमानदोषेण तत्र यस्त्वगतान्नरान् ॥
 न पूजयति मोहेन क्रीडां न कुरुतेऽथवा ।
 त निर्दहन्ति ते क्रोधात्पिशाचा रौद्रदर्शनाः ॥
 ततः स्नातैर्नरैः पूज्यो देवो दामोदरो हरिः ।
 ततः प्रभृति षण्मासान् स्वेषु वेश्मसु मानवैः ॥
 अग्निः सन्निहितः कार्यो रात्रौ सिद्धार्थकास्तिलाः ।
 मासं समग्रं दीपश्च देयो नित्यं गृहाद्वहिः ॥

शिष्टाः — “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या सर्वैर्विभूतये ॥
 कौमुद्यां पूजयेत्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।
 सुगन्धैर्निशि संवेशैश्चाक्षै - र्जागरणञ्चरेत् ॥

लक्ष्मीपूजामन्त्रः—“नमस्ते सर्वभूतानां वरदासि हरिप्रिये ।
 या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात् ॥

इन्द्रपूजामन्त्रः—“विचित्रे रावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः” ॥

यवाक्षतघृतोपेतैरित्यत्र यवानां पृथगुपादानादक्षतपदं तण्डुलविशेष-
परम् । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । लक्ष्मीन्द्रव्यतिरिक्त—द्वारोर्ध्वभित्त्यादिषुः ।
पूजनं पूर्वाह्णे । तथाहि स्त्रीबृद्धमूर्खवालैस्तु भोक्तव्यं पूजिनैः सुरैरित्यत्र
पूर्वाह्नस्य - पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनमित्यादि वाक्यात् पूजा-
कर्त्तव्यत्वे भोजनं तदुत्तरस्य च ।

ततः शरीरस्रोतोभ्यो मलनिस्पन्दविस्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिविशेषतः” ॥

इत्यादि वाक्यादाचाराच्च प्राप्तः, दिवा तत्र न भोक्तव्यमित्यादि
निषिद्धदिवाभोजनस्य स्त्रीमूर्खादिगोचरतया दिवातनत्वमात्रविधौ वाक्यैक्यं
लाघवञ्च । अन्यथा दिवोर्ध्वभित्त्यादि पूजनं दिवातनपूजोत्तरकालीन-
भोजनञ्च विधेयमिति वाक्यभेदो विशिष्टविधौ विधिगौरवञ्च, मत्वर्थलक्षणायाः
प्रमङ्गात् । नच कालान्तरदीपदानस्य रात्रिकर्त्तव्यत्वस्थैर्ये “युगपत्तत्र कर्त्तव्या
द्वादशैते महोत्सवा” इत्यनेनैव यौगपद्यविधानादन्येऽपि रात्रिकर्त्तव्या एवेति वाच्यम् ।
तत्रेति पदेन पूर्वप्रकान्ताश्वयुजमात्र - परामर्शान्तिं रात्र्युपस्थापकपदविरहाच्च ।
तथाहि तद्विशेषानुमापके आश्वयुजे परामर्शस्यावश्यकत्वे तत्रेति पदं तदु-
पस्थापकमेव लाघवात् । एवञ्चाकांक्षाविच्छेदे “शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रनृत्य-
गीतैश्च सा निशा । वह्निपाश्वंगतैर्नये” त्यादे रात्रिसाहचर्याद्रात्रिकालीन-
मयुक्तम् । यत्तु चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ निकुम्भादि पूजादर्शनोद्भावना-
न्तदत्रानुपयुक्तमेवेति ।

मात्स्ये— “आश्विने पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्धेमसंयुतम् ।

परां मिद्धिमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम्” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे— “आश्वयुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजातये ।

समुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्ताङ्गस्त्वभिजायते” ॥

अत्राश्विनीयोगो न विवक्षितः । तथा च चवानन्तरम्—

‘‘पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च ।
एतेषामेव दानानां फलं शतगुणं भवेत् ॥
महत्पूर्वासु चैतासु फलमक्षयमश्नुते’’ ॥

महत्पूर्वा च—‘‘दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता सम्बत्सरे तु सा’ ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम्’’ ॥

इति विष्णुवचनेन लक्षिता । सहितौ मामसंज्ञानिमित्तर्क्षगतौ । एतच्च
सर्वपौर्णमासीसाधारणं बोद्धव्यम् । तथा—

अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु या च पञ्चदशी भवेत् ।
बिलद्वारेषु दातव्यास्तदा दीपा द्विजोत्तम’’ ॥

अथ कार्तिककृत्यम्
तत्र नारदीये ब्रह्मनारदसम्वादे कार्तिकप्रशंसा—

‘‘एकतः सर्वतीर्थानि सर्वयज्ञाः सदक्षिणाः ।
एकतः कार्तिको मासः सर्वपुण्याधिको मतः ॥
सुवर्णमेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको मासः सर्वदा केशवप्रियः ॥
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः’’ ॥

अथात्र विष्णुव्रतप्रशंसा तत्रैव—

‘‘व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
इह विष्णुव्रतोक्तं हि फलं जन्मशतानुगम् ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्तिके नरकं यान्त्यकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ।
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपाजितम् ।

भस्मी भवति तत्सर्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
 कार्तिके नार्चितो यैस्तु भक्तियोगेन केशवः ।
 नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैः सुयन्त्रिताः” ॥

अथ कार्तिके त्याज्यानि—

“निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
 यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः” ॥

निष्पावः— श्वेतशिम्बः ।

कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांस्तु भक्षयेत् ।
 निष्पावान् मुनिशार्दूल यावदाहूतनारकी ॥
 कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
 न त्यजेत्कार्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥
 एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने ।
 शतजन्मार्जितं पुण्यं दहते नात्र संशयः” ॥

कदम्बफलं पटोलफलं वार्ताकी च त्याज्यमिति कदम्बानीत्यादेरर्थः ।
 केचित्तु कडम्बानीति पठित्वा कडम्बीशाकं, पटोलशाकं, वार्ताकीशाकञ्च
 तदा निषिद्धमाहुः ।

तथा—जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।

कार्तिके नार्चितो विष्णुस्तस्य स्याद्यमयातना ॥

गवां कोटिप्रदानेन स्वर्णकोटिषु यत्फलम् ।

तत्फलं कोटिगुणितमेकाहे केशवार्चनात् ॥

पद्मैः पद्मालयाभर्ता अर्चितः पद्महस्तधृक् ।

ददाति वैष्णवान् पुत्रान् भक्तिञ्चाव्यभिचारिणीम् ॥

तथा यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पत्रभोजनम् ।

न दुर्गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

भोजनं पद्मपत्रेषु महापातकनाशनम् ।

कार्तिके मुक्तिदं प्रोक्तं ब्रह्मपत्रेषु भोजनम्” ॥

ब्रह्मपत्रम्—पलाशपत्रम् ।

देवीपुराणे — “कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायामुनसङ्गमे” ।

भारते — “मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शत समाः ।
न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर ॥
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
यश्च वै वर्जयेन्मांसं समन्तत्स्यान्न वा समम्” ॥

तत्स्याद्युधिष्ठिर इति वा ।

“कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।
वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते” ॥
नारसिंहे . ‘यो नरः कार्तिके मासे मांसन्तु परिवर्जयेत् ।
सम्बत्सरस्य लभते फलं मांसविवर्जनात्” ॥

विष्णुः — मास कार्तिकोऽग्निदैवत्योऽग्निश्च सर्वदेवानां मुखम्, तस्मात् कार्तिके मासि बहिःस्थायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याशी वत्सर-कृतात्पापात्पूतो भवतीति । अत्र प्रातःकालो नाङ्गमतो मध्याह्नस्नानेऽपीदमेव फलम् । बहिःग्रामाद् गृहाच्च ।

“कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नित्यस्नानं — प्रातःस्नानं, शंखोक्तेराचाराच्च । सकलं मासमित्यनेनैव प्रात्यहिकस्नानप्राप्तेर्नित्यपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र स्नानं प्रधानं हविष्यभोजनादि चाङ्गमिति सम्प्रदायः । कारकविभक्तित्वेनोपात्त सर्वपापविमुक्तिरूपक्रियायां सर्वेषां नरपेक्ष्येणान्वयात् । प्रत्येकं साधिकारत्वमरुणान्यायात् क्रमेण समुच्चयः । स्फुटमिति त्वन्ये । अत्रोभयत्राचारात् सौरमासपरिग्रहः ।

भविष्ये — “यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
चण्डिकायतने भक्त्या स हि सूर्योपमो भवेत् ॥
ददाति कार्तिके यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
अव्याहृतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ।”

ब्रह्मपुराणे—“तुलां प्रत्यागते सूर्ये विषुवद्विसे सति ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि शस्यानि भवनानि च ॥”

आभरणानि चेति वा । अत्र स्वर्गः फलं, विश्वजिन्यायात् ।

देवीपुराणे—“तुलास्थे दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।
दीपवृक्षः प्रकर्त्तव्यो दीपचक्रमथापरम् ॥
दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुहूषु च ।
सिनीवाली यदा वत्स तदा कार्यं महाफलम् ॥
सर्वमेव प्रकर्त्तव्यं वलिपूजा महोत्सवम् ॥”

विष्णुधर्म—“आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्तिकी ।
तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥
तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।
तुङ्गे देशे वहिस्तेषां महापुण्यफलं भवेत् ॥
अप्यन्धकारे गहने प्राकाश्यं तेन जायते ।
प्राकाश्यात् कुरुर्शाद्वल तेन यान्ति हि तत्सुखम् ॥”

अत्र कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्तकार्तिके दीपदानमिति दानसागरः ।

भविष्ये—“दिने दिने जपन्नाम भास्करस्य महात्मनः ।
ददाति कार्तिके यस्तु भगायतनमुत्तमम् ॥
जातिस्मरत्वां प्रज्ञाञ्च प्राकाश्यं सर्वजन्तुषु ।
अव्याहृतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥”

भगः—आदित्यः । विष्णुधर्मोत्तरे—

“कार्तिके दीपदानेन सर्वात्रौज्वल्यमाप्नुयात् ।”

अत्रापि शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यापर्यन्तं कार्तिके दीपदानमिति
दानसागरः । सौरानुरोधेन दीपदानमिति रत्नाकरादयस्तद्युक्तम् ।

ब्रह्मोवाच—“दीपं प्रयच्छति नरः सूर्यस्यायतने तु यः ।
तेजसा रविसंकाशः सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

कार्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।
 दत्त्वा सूर्यस्यायतने न याति नरकं नरः ॥
 एष प्रभावो दीपस्य कार्तिके मासि सुव्रत ।
 अकथितनदत्तस्य यथा रुद्रवचः पुरा ॥”

कौमुदे— कौमुद्या चन्द्रज्योत्स्नया युक्ते सर्वाहोरात्रे शुक्लपक्ष इत्यर्थः,
 मासविशेषणत्वे वैयर्थ्यापत्तेः ।

“सर्वकालञ्च चक्षुष्मान् मेधावान् दीपदो नरः ।
 जायते नरकञ्चापि तमःसज्जं न पश्यति ॥
 षष्ठीं वा सप्तमीं वापि प्रतिपक्षन्तु यो नरः ।
 दीपं ददाति दत्त्वा च यत्फलं तन्निबोध मे ॥
 कार्चूरं मणिमुक्ताढ्यं मनोज्ञमतिशोभनम् ।
 दीपमालाकुलं दिव्यं विमानमधिरोहति” ॥

कार्चूरं—काञ्चनम् ।

तस्मादायतने भानोर्दीपं दद्यात्सदा स्थितः ।
 तं प्रदत्तं न हिसेत न च तैलविर्वजितम् ॥
 कुर्वीत दीपहर्ता च मूषिकोन्धश्च जायते ।
 तस्माद्दद्यान्न च हरेच्छ्रेयोर्थी दीपकं नरः” ॥

एतत्सकलपक्षषष्ठीसप्तमीषु दीपदानम्, प्रसङ्गात् कार्तिके लिखितम् ।

गीढाः— ‘उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्याद्विष्णवे नरः ।
 स सर्वं कुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्” ॥

कार्तिके प्रकरणात् ।

“आकाशस्थं ज्वलन्तञ्च शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
 धनवान्यसमृद्धस्तु पुत्रवानीश्वरो भवेत् ॥
 लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते ।
 तुलायां तिलतैलेन मासं सन्ध्यासमागमे ॥

आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ।
श्रीकामश्च श्रीपतये स श्रिया न वियुज्यते” ॥

दीपदानसमये पठनीयो मन्त्रः—

“दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥

पद्मपुराणे— ‘रसत्रेनुं’ तथा दत्त्वा कार्तिके मासि पार्थिव ।
सर्वकामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभागभवेत्” ॥

भारते— ‘कार्तिके तु नरो मास यः कुर्यादिकभोजनम् ।
शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते” ॥

भविष्ये— “एकभुक्तेन या नारी कार्तिकञ्च क्षिपेन्नरः ।
क्षमार्सहिंसादिनियमैः संयता ब्रह्मचारिणी ॥
गुडान्नमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् ।
पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलं साज्यमादरात् ॥
सप्तम्यामथवा षष्ठ्यामुपवासरतो भवेत् ।
पक्षयोरुभयोः स्नात्वा श्रद्धया परयान्विता ॥
इन्द्रनील - प्रतीकाशै—रालोकैः सर्वकालिकैः ।
नारी युगशतं साग्रं सूर्यलोके महीयते ॥
तस्मादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम् ।
इत्येवं सर्वयज्ञेषु विधिस्तुल्यः प्रकीर्त्तितः ॥
एकभुक्तोपवासस्य फलञ्च सदृशं भवेत्” ॥

स्कान्दे— “कार्तिकं वै तु यो मासमेकभुक्तेन तिष्ठति ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्य इति विष्णुक्तेरत्राग्निर्देवः । विष्णुधर्मे—

“द्विजवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

भविष्ये— यः कुर्यात्कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
सप्तम्यामथवा षष्ठ्याममावास्यामथापि वा ॥

भास्कराक्षतसंकाशैस्तेजसा भासयन्दिशः ।
 दिव्याभरणसम्पन्नः कुलमुद्द्योत्य सर्वशः ॥
 दीपवृक्षं समुद्द्योत्य भास्करस्यालये शुभे ।
 सर्वलोकमये धीर वीरलोके महीयते ॥
 घृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम् ।
 विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 यः कुर्यात्कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
 घृतेन च चतुर्दश्याममावास्यां विशेषतः ॥
 यावद्दीपस्य संख्या वै घृतेनापूर्य बोधिताः ।
 तावद्युगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

स्कन्दपुराण शिववाक्यम्—

प्रदीपमालां यः कुर्यात्कार्तिके मासि वै मम ।
 अवसाने च दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
 प्राजापत्यञ्च लभते दीप्यते च रविर्यथा ।
 भविष्ये — यः कुर्यात्कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
 चण्डिकायतने भक्त्या स सूर्यालयमाव्रजेत् ॥
 घृतेन कुरुशार्दूल अमावास्याञ्च भक्तितः ।
 विशेषतो नवम्यान्तु भक्तिश्रद्धा—समन्वितः ॥
 यावन्तो दीपसङ्ख्यास्तु तैलेनापूर्य बोधिताः ॥
 तावत्कल्प--सहस्राणि दुर्गालोके महोयते” ।

ब्रह्मपुराणे— “कार्तिकेमास्यमावास्या तस्यां दीपप्रदापनम् ।
 शालायां ब्रह्मणः कुर्यात् स गच्छेत् ब्रह्मणःपदम् ॥
 ब्रह्मणः सुप्रिया नित्यं गतिस्तु परिकीर्त्तिता ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वास्यामात्मानञ्च प्रपूजयेत् ॥
 स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ।

ब्रह्मोवाच— अमावास्यान्तु वै देवाः कार्तिके मासि केशवात् ॥

अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखं क्षीरोदसानुषु ।
 लक्ष्मीर्देत्यभयमुक्त्वा सुखं सुप्ताम्बुजोदरे ॥
 चतुर्गुणसहस्रन्तु ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे ।
 अतोऽर्थं विधिवत्कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ॥
 दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते वालातुराज्जनात् ।
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाविधि ॥
 दीपवृक्षास्तथा देया शक्त्या देवगृहेषु च ।
 चतुष्पथे श्मशाने च नदी-पर्वतवेदमसु ॥
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ।
 वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥
 दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदन्तरम् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विशिष्य च बुभुक्षितान् ॥
 अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
 स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निभृतैः सह ॥

यद्यपि तत्रेत्यनेनामावास्या प्रत्यवमृश्यते । तथापि प्रदोषश्रवणा-
 दिवाऽभोजी प्रदेशे लक्ष्मीं सम्पूज्य ब्राह्मणान् बुभुक्षितांश्च सम्भोज्य विसृज्य
 भुञ्जीतेत्यर्थः । तेनामावास्याप्रदोषात्प्राक्चतुर्दश्यामप्यभोजनमेकवाक्यतानु-
 रोधात्, तच्चाभोजनं वालातुरवर्जं शास्त्रार्थकमिति सम्प्रदायः ।

“शङ्करस्तु पूरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि नित्यवत् ॥
 जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।
 अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
 तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
 तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य सम्बत्सरः शुभः ॥
 पराजये विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत् ।
 श्रोतव्यं गीतवाद्यादि सुखलिप्तैः स्वलङ्कृतैः ॥
 अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
 पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥

विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बन्धवैः सह ।
तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथावस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम् ।
दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम् ।
दयिता-सहितैर्नैया सा निशा स्वेषु वेश्मसु ॥
नवैर्वस्त्रैश्च सम्पूज्या द्विजसम्बन्धिवान्धवाः” ॥

गौडाः— “सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ते” ॥

तत्र मन्त्रः— “धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादि सम्पदः” ॥

शिष्टाः— “प्रतिपदर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां भवेत् ।
परविद्धासु करणात् पुत्रदारधनक्षयः” ॥

तथा— “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिप ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहेर्चितः ॥
अतो यमद्वितीया सा ख्याता लोके युधिष्ठिर ।
तस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यं बुधैरतः ॥
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
स्वर्णलिङ्कारवस्त्राणि पूजासत्कारभोजनैः ॥
सर्वा भगिन्यः सम्पूज्या ह्यभावे प्रतिपन्नकाः” ॥

प्रतिपन्नकाः— भगिनीभावेन प्रतिपन्नाः ।

ज्योतिषे— “कार्तिके तु द्वितीयायां कर्त्तव्यं भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति तस्यास्ते सप्तजन्मगाः” ॥

ते भ्रातरः । तत्रैव—

“अयने विषुवे चैव षड्शीतिमुखे तथा ।
मासैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ॥
तत्फलं लभते वीर नवम्यां कार्तिकस्य तु ॥

युगादिश्चेयं नवमी । “युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते” इति ।
तर्दधिकृत्य—

ब्रह्मपुराणे—कार्तिके शुक्लपक्षे तु सत्यञ्च नवमेऽहनि ॥

गौडाः—वर्जिता प्राणिनां हिंसा पिशाचैर्दिनपञ्चकम् ।

तस्मान्न भोजनं धात्रा तेषां मांसादृते कृतम् ॥

हिंसात्र-मांसभक्षणरूपा । दिनपञ्चकम्—प्रबोधेकादश्यादि पूर्णिमान्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—“एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके मासि माधवम् ।

सुप्तं प्रबोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥

नृत्यगीतैस्तथा बाद्यैर्ऋग्यजुः—साममङ्गलैः ।

वीणापणव—वाद्यैश्च पुराणश्रवणेन च ॥

वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।

सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरेव च ॥

पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यदीपवृक्षैः सुशोभनैः ।

होमैर्भक्ष्यैरूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥

इक्षोर्विकारैश्च मधुरैर्मधुद्राक्षादि—दाडिमैः ।

कुठेरकस्य मञ्जर्या मालत्या लवनेन च ॥

द्राभ्याञ्च श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्वदा ।

कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ॥

नानाविधैस्तथा पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरि—क्रयाहृतैः” ॥

कुठेरकं—तुलसी । वीरक्रयो—विक्रेय्युपन्यस्त—मूल्यात्यागेन क्रयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे शुक्लद्वादशीमुपक्रम्य—

“सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके दिवमाप्नुयात्” ॥

सरोमवस्त्रं—पट्टादि । वराहपुराणे—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।

अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावत्लोका हि वर्तन्ते यावत्त्वञ्चैव माधवि ।

मद्भक्तो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनाथयि इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिवन्द्यमानो भवानृषिर्वन्दित---वन्दनीयः ।
 प्राप्ता तत्रेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि मनोहराणि ।
 अहन्ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमादेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥

इति सम्प्रदायागतस्तृतीयः श्लोकः ।

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये मनस्विनि ।
 मम भक्ता नरश्चेष्टास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 एवं वै शारदं कर्म निखिलं कथितं मया ।
 मोदते देवि संसारे मम भक्तः सुखावहः ॥

मन्वन्तरादिश्चेयं द्वादशी । ब्रह्मपुराणे--

तथा--

“पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दोः कृत्तिकास्थयोः ।
 मघास्थयोश्च जीवेन्दोर्महामाघीति चोच्यते” ॥
 “आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।
 महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥
 यदा याम्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित् ।
 तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
 प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।
 सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा” ॥

आग्नेयम्-कृत्तिका । प्राजापत्यम्-रोहिणी । एवं मासर्क्षो जीवेन्दुसमा-
 गामाभावेऽपि महाकार्तिकी भवति । अत्र शिष्टाः--

माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूणमण्डलः ।
 गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥ इति ।
 भविष्ये—“कार्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्चयेदुमाम् ।
 सोग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्यलोकञ्च गच्छति ॥”

देवीपुराणे--“कार्तिक्यां कारयेत्पूजां यागं देवीप्रियन्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तत्र पूजा महाफला ॥

गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

सर्वयज्ञफलं वीर प्राप्नुयादविचारतः ॥

मत्स्यपुराणे--“कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

स शैवं पदमाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम् ॥”

यमः--“कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।”

भारते--“तस्मात् कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।

न तस्य विधमं किञ्चिन्न दुःखं नच कण्टकाः ॥

यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रं समाचरेत् ।

कार्तिकीम्वा वसेदेकां सममेतद्युधिष्ठिर ॥”

वसेत्—ज्येष्ठपुष्करे, प्रकरणात् । विष्णुधर्मोत्तरे--

“चन्द्र-सूर्यग्रहे पुण्ये कार्तिक्यामयने तथा ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्यसंक्रान्तिवासरे ॥

यदा वा जायते वित्तं चित्तं च कुरुनन्दन ।

तदैव देया महिषी संसारभयभीरुणा ॥

शुभस्तना सुजघना सुश्रृङ्गी सुखुरा तथा ।

प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दोषवर्जिता ॥

सुवर्णश्रृङ्गी तिलका घण्टाभरण - भूषिता ।

रक्तवस्त्रावृता रम्या ताम्रदोह्यान्विता शुभा ॥

पिण्याकपिटकोपेता सहिरण्या च शक्तिः ।

सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥

पुराणपाठके तद्वद्धर्मशास्त्रविदे तथा ।

देया न वेदरहिते न वक्त्रतिने क्वचित् ॥

द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ।

दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठितेन च ॥
 इन्द्राग्निलोकपालानां या राजन्महिषी शुभा ।
 महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदा ॥
 धर्मराजस्य माहात्म्याद्यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरजननी या सास्तु वरदा मम ॥”

एष दानमन्त्रः ।

“दद्यात्प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणं तां पयस्विनीम् ।
 प्रतिग्रहः स्मृतस्तस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भुवा ॥
 एवं दत्त्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ।
 क्षमापयेत्ततो विप्रं सन्तुष्टश्च भवेद्यथा ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा महिषी द्विजपुङ्गवे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥
 या स्त्री ददाति महिषी राज्ञः सा महिषी भवेत् ।
 महाराजो भवेत्पुंसो व्यासस्य वचनं तथा ॥
 यज्ञयाजी भवेद्विप्रः क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
 वैश्यस्तु धान्यघनवान् शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ॥
 तस्मात् सर्वेण दातव्या महिषी विभवे सति ।
 पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामात्मनः शुभमिच्छता ॥
 दशधेनुसमानां तु महिषीं नारदोऽब्रवीत् ।
 त्रिशद्धेनु समां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ॥
 सगरेण काकुत्स्थेन जनकेन च गाधिना ।
 दत्ताः सविद्यविप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ॥
 महिषीदानं वाक्यन्तु यः शृणोति सदा नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः परलोके महीयते ॥

दुग्धाधिकान्तु महिषीं नवमेघवर्णां संघट्टपट्टकवतीं जघनाभिरामाम् ।
 दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय लोकत्रयं विजयतेऽप्रतिमप्रभावः ॥”

पिण्याकः—तिलखलिः । पिटकः खखडीति प्रसिद्धः । सहिरण्ये-
 ति—सुवर्णशृङ्गखुरेत्यर्थः । इति महिषीदानविधिः । आग्नेयपुराणे तु

महिषीद ने विशतिवृषदानतुल्यतोक्ता, पुंसो महाराजत्वभवनं च नोक्तम् । शेषं
समानम् । सप्तधान्यानि तु यवगोधूमचीणकतिलश्वेतश्यामाकधान्यानि ।

अथ मार्गकृत्यम्

“मार्गे रसोत्तमं दद्यात् घृतं पीषे महाफलम् ।
तिलान् माघे मुनिश्रेष्ठ सप्तधान्यानि फाल्गुने ॥
विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद द्विजोत्तम ।
वैशाखे द्विज गोधूमान् ज्येष्ठे तोयभृतं घटम् ॥
आषाढे चन्दनं देयं सकूर्पूरं महाफलम् ।
नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् ॥
गुडशर्करवर्णाढ्यान् लङ्डुकानाश्विने मुने ।
दीपदान महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेण यदुदाहृतम् ।
व्रतान्ते गां शुभां दद्यात्सवत्सां कांस्यदोहनाम् ॥
वस्त्रयुक्तां सवत्सां च दापयेद्विधिना मुने ।
देवीं विरञ्चिनं सूर्यं विष्णुं वापि यथाविधि ॥
स्वभावशुद्धे विधिवत्पूजयित्वा द्विजोत्तमे ।
दातव्या वीतरागे तु कामक्रोधविवर्जिते ॥
अयाचके सदाचारे विनीते विनयान्विते ।
गोदानाल्लभते कामान् गोलोके सुमनोहरान् ॥

रसोत्तमं - लवणम् । व्रतञ्चेदमेकवत्सरनिर्वाह्यम् । अनावृत्तानुवादस्व-
रसात् “क्रमेण यदुदाहृतमि” ति व्यर्थत्वप्रगङ्गाच्च । गोदानञ्च व्रतसमा-
प्तिनिमित्तकम् । फलान्तरनिमित्तकमिति केचित् । वराहपुराणे वराह उवाच -

“ये यजन्ति वरारोहे मासि मार्गेऽपि वै द्विजाः ।
तान् सर्वाननुगृह्णामि हव्यकव्यगधिस्थितान्” ॥

यजन्ति मामिति शेषः । वामन पुराणे -

“खरोष्ट्राश्वतरान्नागान् सकलान् युग्यजाविकान् ।

केशवप्रीणनार्थाय मासि मार्गशिरे नरैः ॥

अश्वतरो - वेसरि इति प्रसिद्धः ।

युगी युगयुक्तो रथ इति दानसागरः । अजः-छागः । अवि-मेषः ।

भारते-- "मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभुक्तेन संक्षिपेत् ।
भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या मुच्यते सोऽथ किल्बिषैः" ॥

स्कान्दे-- "एकभुक्तेन यो देव्यो मार्गमासन्तु संक्षिपेत् ।
स तेन कर्मणा युक्तः सुभगः सर्वतो भवेत्" ॥

विष्णुधर्मोत्तरे-- "लवणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते" ।

भविष्ये-- "कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः ।
मासि मार्गशिरस्यादावंशुमानिति पूजयेत् ॥
विधिवत्प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पौषेऽप्येवं सहस्रांशुं भानुमन्तमुशन्ति वै ।
वाजपेयफलं तस्य घृतं प्राश्य लभेन्नरः" ॥

उशन्ति-गच्छन्ति ।

"माघे दिवाकरं नाम कृष्णषष्ठ्यां नियोजयेत् ।
निशि पीत्वा तु गोमूत्रं गोमेधफलमश्नुते ॥
मार्तण्डं फाल्गुने मासि पूजयेद् भक्षयेत्तिलान् ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं पुण्यमवाप्नुयात् ॥
चैत्रे तु हंसनामानं कृष्णषष्ठ्यां प्रपूजयेत् ।
पीत्वा कुशोदकं पुण्यं जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
महामेधस्य यज्ञस्य वैनतेय, फलं लभेत् ।
वैशाखे सूर्यनामानं कृष्णषष्ठ्यां प्रपूजयेत् ॥
शुक्लं पुष्पं नरः प्राश्य चाश्वमेधफलं लभेत् ।
ज्येष्ठे दिवस्पर्ति पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिबेत् ।
गवां कोटिप्रदानस्य निखिलं फलमश्नुते ॥

आषाढे त्वर्कनामानमिष्ट्वा प्राश्य च गोमयम् ।
 प्रयात्यर्कसलोकत्वं वर्षाणान्तु शतं विभो ॥
 श्रावणेऽर्यमनामानं पूजयित्वा पयः पिवेत् ।
 वर्षाणामयुतं साग्रं मोदते भास्कुरालये ॥
 मासि भाद्रपदे षष्ठ्यां भास्करं नाम पूजयेत् ।
 प्राशनं पञ्चगव्यस्य सर्वमेधफलं लभेत् ॥
 मासि चाश्वयुजे षष्ठ्यां भगाख्यं नाम पूजयेत् ।
 दुर्वाङ्कुरं सकृत्प्राश्य राजसूयफलं लभेत् ॥
 मासे तु कार्तिके षष्ठ्यां शक्राख्यं नाम पूजयेत् ।
 गोमूत्रमलमशनीयादश्वमेधफलं लभेत् ॥
 वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् सूर्यभक्तिसमन्वितान् ।
 पायसं मधुसंयुक्तमाज्येन सुपरिप्लुतम् ॥
 शक्त्या हिरण्यवासांसि भक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ।
 सूर्याय कृष्णां गाञ्चैव निवेदयेत् पयस्विनीम् ॥
 वर्षमेकं चरेदेवं नैरन्तर्येण यो नरः ।
 कृष्णषष्ठीव्रतं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वकाम - समन्वितः ।
 मोदते स्वर्गलोके तु स नरः शाश्वतीः समाः ॥

इति कृष्णषष्ठीव्रतम् ।

भविष्यपुराणे दिष्णुश्वाच--

“कृष्णाष्टम्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः ।
 मासि मार्गशिरे वीर शङ्करं देवमर्चयेत् ॥
 पित्वा शक्त्या च गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥
 एवं पौषे तु सम्पूज्य शम्भुनामानमीश्वरम् ।
 कृष्णाष्टम्यां घृतं प्राश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥
 माघे महेश्वरं नाम कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 निशि पीत्वा च गोक्षीरं गोमेधफलमश्नुते ॥

फाल्गुने च महादेवं सम्पूज्य प्राशयेत्तिलान् ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥
 चैत्रे तु स्थाणुनामानं कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 यवांश्च भजितान् प्राश्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 वैशाखे शिवनामानं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 रात्रौ कुशोदकं पीत्वा सर्वमेधफलं लभेत् ॥
 ज्येष्ठे पशुपतिं पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिवेत् ।
 गवां कोटिप्रदानेन यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥
 आपाढे चोग्रनामानमिष्ट्वा प्राश्य च गोमयम् ।
 वर्षाणाञ्च शतं साग्रं शिवलोके महीयते ॥
 श्रावणे मासि पूज्यार्कं प्राशयेन्निशि गोरसम् ।
 गोमेधस्य तु यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 अश्वमेधस्य भाद्रपदे कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 सम्प्राश्य विल्वपत्रन्तु वाजपेयफलं लभेत् ॥
 मासे चारवयुजे प्रोक्तं प्राशनं तण्डुलोदकम् ।
 नाम्ना ईशं यजेद्देवं पुण्डरीकफलं लभेत् ॥
 मासे तु कार्तिकेऽष्टम्यामीशानाख्यं प्रपूजयेत् ।
 पञ्चगव्यं सकृत्पीत्वा पञ्चयज्ञफलं लभेत् ॥
 वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् शिवभक्तिपरायणान् ।
 पायसं मधुसंयुक्तं धृतेन च परिप्लुतम् ॥
 निवेदयेच्च रुद्राय कृष्णां गाञ्च पयस्विनीम् ।
 वर्षमेकं तथा कुर्यात् नैरन्तर्येण यो नरः ॥
 कृष्णाष्टम्यां व्रतं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 सर्वं पापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥
 वसेच्छिवपुरे नित्यं न चेहायाति नाकभाक् ॥

तदेतयोः सूर्यशिवव्रतयोः । कृत्वा नक्तमिति नक्तव्रतं सङ्कल्पयेत्यर्थः ।
 नच नक्तभोजनानन्तरं रात्रौ पूजयेदिति बोद्धव्यम् ।

एवं पौषेऽपीति गोमूत्रप्राशनं तदन्तरमनाहारत्वञ्चातिदिश्यते । एवं

मासान्तरेऽपि विहितद्रव्यविशेषं निशि प्राश्यानाहारः स्वपेत् । यत्रापि विनिष्यतिर्निशा च न श्रुता तत्रापि मासे कृष्णाष्टम्यां निशीति बोद्धव्यम्, पूर्वापरपरामर्शात् । तदेतद्भ्रतयोः प्रतिमासप्राशनफलं गुणफलरीत्या सम्बत्सरफलञ्चाधिकारिविशेषणमिति सर्वं समञ्जसमिति केचित् । अन्ये तु तत्प्रयोगमध्ये सामानानाल्लघुतात्पर्यक्तया प्रकरणप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेऽस्तु तथा ।

“पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं वलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अत्र—फलश्रुतेरविशेषादधिकारसम्बन्धे प्रयोगापेक्षकत्वे च तौल्यान्ने-
कस्यापरप्रयुक्तोपजीवित्वमिति न गुणफलरीतिः । किन्तु प्रतिमाससम्बत्सरयोः
फलश्रुतेरविशेषान्नियोगभेदः, अपूर्वभेद इत्यर्थः । इच्छाभेदाच्चानुष्ठानव्यव-
स्थेति ।

अथ पौषकृत्यम्

विष्णुधर्मोत्तरे— “पौषे कनकदानेन परां तुष्टिं प्रयच्छति ।

पुष्पाणाञ्च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं स्मृतम् ॥

फलानां च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलम्” ॥

ग्रहणमुपक्रम्य देवीपुराणे— “पौषे तु नर्मदा पुण्या स्नानदानादिकर्मणि” ॥

एकभुक्तमुपक्रम्य स्कान्दे—

“पौषे मासे तु पुत्रांश्च बहूनाप्नोति धार्मिकान्” ॥ इति ।

अविद्ये— “पौषमासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्जितः ॥

पक्षयोर्नवमीं यत्नादुपवासेन पालयेत् ।

त्रिकालं पूजयेदार्यां गन्धपुष्पोपहारतः ॥

कृत्वाग्निकार्यं विधिवद् भूमौ शय्यां प्रकल्पयेत् ।

मासान्ते स्नपनं कुर्याद्भगवत्यै घृतादिभिः ॥

कृत्वा ध्यानं महापूजां चण्डिकायै प्रकल्पयेत् ।

नैवेद्यं तण्डुलप्रस्थं क्षीरसिद्धं निवेदयेत् ॥
 कुमारीभोजयेच्चाष्टौ विग्रान् भागवतांस्तथा ।
 कृत्वा पिष्टमयीं देवीं नाम्ना चार्येति पूजयेत् ॥
 चतुर्भुजां शक्तिधरां कुन्दपुष्पैः सगुग्गुलैः
 स्नानं कृत्वा तिलैर्विप्र तिलानां प्राशनन्तथा ॥
 य एवं पूजयेदार्या तस्य पुण्यफलं श्रुणु ।
 सूर्यकोटिप्रतीकाश—विमानवरसंस्थितः ॥
 दोधूयमानश्चामरैः स्तूयमानः सुरासुरैः ।
 गच्छेद्दुर्गापुरं रम्यं यत्रास्ते चण्डिका स्वयम् ॥
 क्रीडते देवगन्धर्वैर्विदाहृतसंप्लवम् ।
 त्रिसप्तकुलजैः सार्धं भोगान्भुक्त्वा यथेप्सितान् ॥
 पुनरेत्य भुवं वीर राजा भवति भूतले ।
 यः पूजयन् सदा पूज्यं भानुं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥
 घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रन्तु भास्करे ।
 कुम्भैर्नातिविघ्नैर्द्रव्यैः पौषमासे समुद्यतः ॥
 गीतनृत्योपहारेण शंखवादित्रनिःस्वनैः ।
 कुर्याज्जागरणं देवि प्रदीपाद्यैः सुशोभनैः ॥
 वसेत् सूर्यपुरे श्रीमान् सूर्यतुल्यपराक्रमः ।
 ग्रहणे विषुवे चैव पुण्येषु दिवसेषु च ॥
 घृताभिषेकं यः पश्येदासमाप्तेरुपोषितः ।
 विघ्न्य सर्वपापानि सूर्यलोकं स गच्छति ॥
 घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्य तु ।
 सूक्ष्मधारेण भाण्डेन पौषमासे द्विजोत्तम ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः ।
 मुक्तः शिवपुरे श्रीमान् मोदते शिववत्सुधीः ॥

ब्राह्मे — “पौषकृष्णाष्टकायान्तु शाकैः श्राद्धं सुशोभनैः” ।

पाप्मे — “पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव हि ॥
 कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ।
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदैविकी ॥

आद्या पूषैः सदा कार्या मांसैरन्याचरेत्तथा ।
शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥
अन्वष्टका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते” ॥

पद्मपुराणे प्रथमायामपूपविधानाद् ब्रह्मपुराणे तस्यामेव शाकविधानादन-
योविरोधे शाखाभेदेन व्यवस्थितत्रिकल्पः । भविष्यपुराणे महादेव उवाच--

“पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्त्तिता ॥
तस्यां स्नानं जपो होमः तपणं विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये कृतं देवि शत-साहस्रिकं भवेत् ॥
तस्मात्तस्यां महादेवि पूज्याहं विधिवद्बुधैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः” ॥

अथ माघकृत्यम्

पाद्मे-- “मकरस्थे रवौ माघे न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रमुच्येत कथं वा त्रिदिवं व्रजेत् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।
वासुदेवं हरिं कृष्णं माधवञ्च स्मरन् पुनः” ॥

भारते-- “माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
विष्णुधर्मोत्तरे-- ‘तिलप्रदानान् माघे तु याम्यलोकं न गच्छति” ॥

वामनपुराणे-- माघे मासि तिलाः गस्तास्तिलघेनुश्च भानवे ।
इधमेन्धनादयश्चान्ये माधवप्रीणनाय तु” ॥

इधम् होमोपयोगिदारु । इन्धनमग्निज्वालनोचितम् ।
सम्बर्तः-- इन्धनानि च यः शीते विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
स सुखी दीप्तकायाग्निः सुभगश्चैव जायते” ॥

शिशिरोपक्रमे दानारम्भः, दानस्य मासद्वयव्यापित्वात् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे- वहिः स्नानं नरः कृत्वा सूर्यस्योदयनम्प्रति ।
 शिशिरे सततं वह्निं तर्पयित्वा तथा तिलैः ॥
 कुलमाषं सधृतन्दत्वा यथाशक्त्या द्विजातिषु ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाशयं शत्रुनाशञ्च विन्दति ॥

शिशिरर्तूपक्रमदिने उदितमाश्रे सूर्ये ग्रामाद्वहिर्ज्जलाशये स्नात्वाऽ-
 ग्नौ-ओं प्रजापतये स्वाहेति तिलान्दत्वा, शूद्रो-ब्राह्मणद्वारा होमङ्कारयित्वा-
 धृतस्विन्नान् माषान्दद्यात् ।

भविष्ये- शीतफालेन्धनं दद्यान्नराणां शीतनाशनम् ।

भानोरायतने देवि अश्वमेधफलं लभेत् ॥

नारसिंहे- शीतकाले महावह्निम्प्रज्वालयति यो नरः ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गञ्चाप्सरसं लभेत् ॥

एतच्च ज्वालनमात्रे । विष्णुधर्मोत्तरे-

शिशिरं सकलं कालङ्ग्रासं परमवे तथा ।
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति सम्बत्सरशतानि षट् ॥
 प्रातः स्नायी तु सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
 देवान् पितृन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः- प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
 यदीच्छेद्विपुलान्भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ॥

यमवाक्यानुसारेण देवपितृतर्पणसहितं स्नानङ्कृतसङ्कल्पेनाशौचेऽपि
 करणीयम् । विष्णुक्तवाक्ये चाशौचेऽपि मज्जनमात्रम् । मात्स्ये-

“षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।

माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य त्र्यहं स्नानस्य तत्फलम् ॥

सितासिते तु यत्स्नानं माघमासे युधिष्ठिर ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 यत्स्नानम्-येषां स्नानम् ।

माघे मास्युषसि स्नानङ्कृत्वा दाम्पत्यमर्चयेत् ।
 भोजयित्वा यथाशक्तिर्माल्यवस्त्रविभूषणैः ॥
 सूर्यलोके वसेत्कल्पं सूर्यव्रतमिदं स्मृतम् ॥

अविध्यै-- माघमासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 पिण्याकं सधृतं मिश्रं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥
 उपवासपरोऽष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि ।
 घृताभिषेकं सप्तम्यां कुर्याद्भानोर्नराधिप ।
 गान्तु दद्याद्दिनेशाय तरुणीनीलसन्निभाम् ।
 गत्वादित्यपु रम्यं भोगान्भुङ्क्ते यथेप्सितान् ॥

अत्र नक्तभोजनम्-मासव्यापि । पिण्याकस्तिलकलकः । नीलसन्निभा-
 मिन्द्रनीलश्यामाम् ।

माघमासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 कृशरान्धृतसंयुक्तान् भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥
 उपवासपरोऽष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि ।
 पूजयत्यम्बिकाम्भक्त्या कृत्वा गोधूमचूर्णतः ॥
 दुर्गमिष्टभुजां वीर त्र्यम्बिकामिति नामतः ।
 गन्धपुष्पोपहारैस्तु सर्वोक्तैस्तु प्रपूजयेत् ॥
 धूपङ्कृष्णागुरुन्दद्यान्मासं दद्यात्समाहितः ।
 धान्यसिद्धार्थकाः स्नाने प्राशने च यवः स्मृतः ॥
 य एवं माघमासे तु पूजयेत् त्र्यम्बिकां नृप ।
 दिव्यं विमानमारूढः स्वर्गलोके महीयते ॥

ब्राह्मे- कृष्णाष्टम्यान्तु माघस्य मासश्चाद्धं महाफलम् ।
 पितृभिः प्रार्थितं सर्वं तस्मात्तत्र तु कारयेत् ॥

यमः-- माघान्धकारद्वादश्यां तिलैर्हुत्वा हुताशनम् ॥

तिलान्दत्तवैव विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 कोमैः-- माघे मासे तमिन्ने च द्वादश्यां समुपोषितः ।
 शुक्लाम्बरः कृष्णतिलैर्हुत्वा चैव हुताशनम् ॥
 प्रदद्याद् ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं भस्मीभवति वै द्विज ॥
 शिष्टाः-- माघे शुक्लतृतीयायां कन्या सम्यग्वरार्थिनी ।
 प्रातः स्नात्वाऽर्चयेद् गौरीं पुष्पनैवेद्यचन्दनैः ॥

मात्स्ये - माघे मासे तु चैत्रे वा गुडधेनुपूदो भवेत् ।
 गुडव्रतस्तृतीयायाङ् गौरीलोके महीयते ॥

गुडव्रतो--गुडमात्राशनः ।

मविष्ये-- माघे मासि तृतीयायां गुडस्य लवणस्य वै ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां च पुरुषस्य च ॥

गुडेन तुष्यते देवी लवणेन स्वयम्भुवः ॥ दुर्गाधिकारे देवीपुराणे—

चतुर्थ्यां माघमासस्य देवीपूजा विधीयते ।

ब्राह्मे--उमां चतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः ।

अर्घैः पुष्पैस्तथाधूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च ॥
 प्राक् पूजयित्वा सृष्टा च भूयः स्नानाङ्गजैर्गुणैः ।
 सहिताः ससृजुर्यस्मात्तास्मात्प्रोक्ता ह्युमा सती ॥
 तस्मात्सा तत्र सम्पूज्या नवैः स्त्रीभिर्विशेषतः ।
 कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यग्धूपसमाहितैः ॥
 कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।
 अर्घैर्धूपैस्तथा दीपैः पुष्पैर्वलिभिरेव च ॥
 गूडाद्दंकाभ्यां पयसा लवणेनाथ यावकैः ।
 पूज्याः स्त्रियश्च विविधास्तथा विप्राश्च शोभनाः ॥
 सौभाग्यवृद्धये पश्चात् भोक्तव्यं वन्धुभिस्सह ।

इति गौरीपूजा ।

शिष्टाः— माघे सिते चतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । लोके-वरचतुर्थी, श्रीपञ्चमी च प्रसिद्धा ।

ब्राह्मे — शुक्लायां माघसप्तम्यां पूषानाम महारविः ।

आदित्यः कश्यपाज्जातः सहस्रकिरणो महान् ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।

अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्भक्ष्यैर्मनोनुगैः ॥

गीतनृत्यैस्तथा बाद्यैः -- हौमेर्ब्राह्मणतर्पणैः ।

अष्टम्याञ्च पुनर्भक्ष्यैः पूज्यो घृतमधुप्लुतैः ॥

भक्ष्याणि तानि देयानि भक्षितव्यानि यानि च ॥

अथ सूर्यपूजा । मन्त्रन्तरादिरियं सप्तमी । शिष्टाः—

सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

तस्यान्दानं स्नानञ्च महापातकनाशनम् ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां दानं महाफलम् ॥

अत्र चावर्कपत्रसप्त, त्रयं वदरपत्रञ्च मूर्ध्नि दत्त्वा—

ओं यद्यज्जन्मकृतम्पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

एतज्जन्मकृतम्पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।

मनो वाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत्पुनः ॥

इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि हर माकरि सप्तमि ॥

इति स्नानमाचरन्ति ।

ओं जननी सर्वभूतानां सप्तमि सप्तमिसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमण्डले ॥

इत्यनेनार्घन्दद्यात् । तत्राष्टभ्यां देवादितर्पणम्विधाय भीष्माय
जलदानम् । तच्च देवविधिना —

वैयाघ्रपदगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय जलन्दद्यान्नमस्ते भीष्मवर्मणे ॥

भीष्माय सलिलन्दद्युस्त्रयो वर्णा द्विजातयः, इति विशेषवचना —
दत्रासवर्णस्याप्यधिकारः ।

ब्राह्मे — पौर्णमास्यां मन्वायोगे वायसाः पञ्च यज्ञिरे ।
इन्द्राच्च वरुणाद्वायोऽयमादथ च निर्ऋतेः ॥
श्राद्धं पितृभ्यः कर्त्तव्यं तिलैः पूज्यास्तथा किल ।
ऐन्द्रावरुणवायव्या याम्या नैऋतिकाश्च ये ॥
वायसाः पुण्ययशसस्ते मे गृह्णन्तु भोजनम् ।
दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भोक्तुं मधुप्लुतम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भुञ्जीत मधुभिस्सह ।
माध्याङ्कृत्वा तिलैः स्नानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माघी मघायुक्ता चेत् स्यात्तस्यान्तिलैः श्राद्धङ्कृत्वा पूतो भवति ।
नित्यश्राद्धकालेऽपि माघी विष्णुना कथिता ।

माघ्यां पूजा तु कर्त्तव्या देवीम्बै मङ्गलं यजेत् ।

देवीपुराणे — धेनुङ्गुडमयीङ्कृत्वा माघ्यां यश्चोत्तरायणे ।
सर्वकाममवाप्नोति ज्यैष्ठ्ये जलमयीन्तथा ॥

मविष्यपुराणे आदित्य उवाच —

माघे मासे तु सम्प्राप्ते शुक्लायां समुपोषितः ।
यः पूजयति मां भक्त्या तस्याहं पुत्रताम्ब्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम ।
 यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या स्वमेकञ्चैव सादरात् ॥
 प्रयच्छामि सुतन्तस्य आत्मनो ह्यङ्गसम्भवम् ।
 वित्तां यशस्तथा पुत्रमारोग्यं परमन्तथा ॥
 माघमासे तु यो ब्रह्मन् शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः ।
 उपोष्य विधिवत्षष्ठ्यां श्वेतमाल्यविलेपनैः ।
 पूजयित्वा तु मां भक्त्या निशि भूमौ स्वपेद्बुधः ॥

पुनरुत्थाय सप्तम्याङ्कृत्वा स्नानादिकां क्रियाम् ।
 पूजयित्वा तु मां ब्रह्मन् वीरहोमं समाचरेत् ॥
 प्रीणयित्वा हरिम्भक्त्या हविषा पद्मलोचनम् ।
 दध्योदनेन पयसा पायसेन द्विजास्तथा ॥
 तस्यैव कृष्णपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः ।
 रक्तोत्पलैः सुगन्धाद्यैः रक्तपुष्पैश्च पूजयेत् ॥
 एवं सम्पूजयेद्भक्त्या नरो मां विधिवत्सदा ।
 उभयोरपि राजेन्द्र स पुत्रं लभते वरम् ॥

स्वमेकम् सम्बत्सरम् । तत्र केचिद्ब्रतञ्चेदमेकमेव सम्बत्सरसाध्यम्,
 स्वमेकमिति श्रवणात् । प्रथमं माघमासकथनारम्भाभिप्रायम् । माघे मासे
 त्वित्यादिना तस्यैव प्रयोगकथनमपेक्षितपरत्वात् । संक्षिप्तपूर्वकथितस्य
 हि विकरणमेवाग्रेतनेन युक्तम्, आकांक्षावलादेकवाक्यताप्रतीती वाक्य-
 भेदकल्पनं कर्मभेदकल्पनञ्चायुक्तम्, प्रत्यभिज्ञाविरोधात् ।
 पुत्राद्यत्वश्रुतौ गुरुलघूपायवचनेन भूयस्त्वादिकल्पनापत्तेः । पुत्राख्यश्रु-
 तिर्हादयार्था । सदेतिपदम् - सम्बत्सरछेदपरम् । उभयोः-शुक्लकृष्ण-
 सप्तम्योरित्याहुः ।

अन्ये तु एकं ब्रतं माघसप्तमीमात्रे, अपरमेवमिति श्रवणात् ।
 माघशुक्लसप्तमीतः पक्षद्वये सप्तम्यां यावज्जीवम्, सदेति श्रवणात् ।

तथा हि प्राचीनवाक्यस्यासन्दिग्धत्वेन न तद्विशेषज्ञानार्थमाका-

ङक्षेति न तदेकवाक्यताप्रतीतिः । अतएव तस्यैव प्रयोगकथनं सङ्क्षेप-
पूर्वकार्थस्य विवरणमेवाग्रेतनेन युक्तमित्यपि न स्वरसतस्तथाऽनवगतेश्च । एव-
मनेकवाक्यत्वे कर्मभेदस्य स्फुटत्वादभ्यासन्यायात् कर्मभेदकल्पनमयुक्तम्,
प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति दूरेनिरस्तम् । तत्ताद्व्याक्यं समभिध्याहृत्येति कर्तव्यता-
भेदाच्च तुल्यफलश्रुतिस्त्वसिद्धैव, तत्तद्विशेषणविशिष्टपुत्रभेदात् ।

एवञ्च पुनः पुत्रश्रुतिद्राढ्यर्था । सदेति पदम् सम्बत्सरावच्छेदकपरम्,
अनुवादः स्यादित्याहुः । एवमाचरन्ति । भविष्ये—

यस्त्वादित्यदिने भक्त्या भानुं मम्पूज्य श्रद्धया ।

नक्तङ्करोति पुरुषः स यात्यमरलोकात् ॥

व्रतञ्चेदमेकाहसमाप्यमेवेति श्रीदत्तोपाध्यायाः ।

आत्मद्विगुणछायायां यदा सन्तिष्ठते रविः ।

सौरं नक्तं विजानीयान्न नक्तं निशि भोजनम् ॥

अत्राग्निकार्यम्—नक्तत्वेन प्राप्तमपि न कुर्वन्तीति समाचारः । भक्तिः—
१ द्वा चात्राङ्गम् । भविष्ये आदित्य उवाच—

योऽब्दमेकम्प्रकुर्वीत नक्तम्मम दिने नरः ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चनपरः खग ॥

सम्बत्सरे व्यतीते तु मम भक्तश्च वै द्विजान् ।

पूजयित्वा ततो ब्रूयात्प्रीयताम्मे दिवाकरः ॥

एवम्भक्तितमायुक्तो मम लोकं स गच्छति ।

नच मानुष्यकं लोकमध्रुवं प्राप्नुते नरः ॥

तथा-- उपवासञ्च कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने सदा ।

जपन्ति च महाश्वेतां ते भजन्ति यथेप्सितान् ॥

इदं तु जावज्जीवम्, सदेत्यभिधानात् । ह्रां ह्रीं स इति महाश्वेतामन्त्रः ।

नारसिंहे—हस्तयुक्ते सुरदिने सौरं नक्तं विधीयते ।

स्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य विष्णुं वा नीरुजो भवेत् ॥

हस्तयुक्तादित्यदिने स्नानपूर्वकाकर्कविष्णून्यतमान्चर्चनपूर्वकं सौरनक्तव्रते
नैरुज्यं फलम् ।

तथा--पृष्णोवरि यदा ऋक्षं भवेद्वै भगदैवतम् ।
वासरौ रोगहः प्रोक्तः सर्वरोगभयापहः ॥
तत्र सम्पूजयेद्भानुं शुभगन्धानुलेपनैः ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो याति संज्ञापतेर्गृहम् ॥

सङ्ज्ञापतिः सूर्यः । भगदैवतम् उत्तरफलगुनीनक्षत्रम् । उत्तराया
भगस्तथेति - भविष्यपुराणादिति - समग्रप्रदीपः । कल्पतरौ तु ज्योतिः-
शास्त्रात्--पूर्वफलगुनीति व्याख्यातम् । व्रतस्य पुराणीयत्वात् पुराणव्यवस्थेन
स्थिरेति शिष्टाः । उभयसप्तमीव्रते आदित्य उवाच—

सप्तम्यामथवा षष्ठ्यां पक्षयोरुभयोरपि ।
योऽब्दमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जितेन्द्रियः ॥
मत्पुत्रादिषु यत्पुण्यम् यत्पुण्यमृतुगामिषु ।
तत्फलं सकलं प्राप्य ममलोकमुपैति सः ॥

वराह उवाच—अतः परं महाराज व्रतमारोग्यसञ्ज्ञकम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करन्देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति सम्पूज्यो देवस्सर्वेश्वरो रविः ।
षष्ठ्याञ्चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् ।
अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिक्रमः ॥
अनेन बत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्रविम् ।
तस्यारोग्यं धनधान्यमिह जन्मनि जायते ॥
परत्र च शिवं स्थानं यद् गत्वा न निवर्त्तति ।
अत्र च पूजाप्रधानम्, तत्रैव फलनिर्देशात् ।

अथ फाल्गुनकृत्यम्

नविष्ये--देवाच्चां फाल्गुने मासि कृत्वा पिष्टमयीन्तु वै ।

गन्धमाल्यै रत्नैश्च कृत्य स्थापयेद्भास्करालये ॥

विमानैस्सूर्यसङ्काशै - र्गीतिवाद्यसमाकुलैः ।

समैकादशसाहस्रं सूर्यलोके महीयते ॥

पुनरेत्य इमं लोकं यथेष्टं विन्दते पतिम् ॥

व्रतमधिकृत्य स्कान्दे--

‘एकभुक्तन्तु कुर्वाणः फाल्गुने मासि नित्यशः ।

स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे प्रियङ्गुः फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ॥ प्रियङ्गुः—
काञ्चीति प्रसिद्धः ।

फाल्गुने मासि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

श्यामाकक्षीरनीवारैर्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

षष्ठ्याम्बाथ सप्तम्यामुपवासपरो भवेत् ।

अष्टम्यान्तु महास्नानं पञ्चगव्यधृतादिभिः ॥

त्वग्भिः क्षीरवृक्षाणां स्नापयित्वा प्रपूजयेत् ।

सौरभेयीन्ततो दद्याद्रक्तां गां रश्मिमालिने ॥

दत्त्वाऽऽदित्यपुरं रम्यं मोदते शाश्वतीः समाः ॥

अत्र महास्नाने ब्राह्मे—

अष्टम्यां फाल्गुने मासि द्वादश्यां श्रवणे सति ।

चकार भगवान् विष्णुः पिण्डनिर्गपनं महत् ॥

पितामहेभ्यः श्राद्धन्तु तिलैश्च कृतवान्पुरा ।

सोदवासो हरिस्तस्मात्तत्र सम्पूजयेत्तिलैः ॥

तिलैरभ्यर्च्य ये देवान् तिलांश्च जुहुयात्तथा ।

तिलतैलेन दीपांश्च दत्त्वा देवगृहेष्वपि ॥

तिलान्दद्यात्तु विप्रेभ्यः पितृभ्यश्च तिलोदकम् ।

तिलांश्च भक्षयेत्तत्र धर्मबृद्ध्यर्थमात्मनः ॥

इति षट्तिलीविधिः ।

अथ फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्यां नवरात्रव्रतमाचरन्ति । तत्र त्रयोदश्या-
मेकाहारश्चतुर्दश्यामुपवासः, रात्रिप्रहरचतुष्टये पूजाचतुष्टयम् । शिवालये,
अन्यत्रापि लिङ्गमुपस्थाप्य व्रतमिदङ्कुर्वन्ति । यथाशक्ति घृतादिना स्नपनम्,
शिवमूर्त्तिपूजा चेति ।

लिङ्गपुराणे—कृत्तिवाससं फाल्गुनकृष्णचतुर्दशीञ्च पुरस्कृत्य-उपोष्य रजनी
मेकाम्ब्रह्महत्याम्ब्यपोहतीत्युक्तम् ।

स्मृतिः—फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां शिवरात्रिव्रतं शुभम् ।
अतीतायान्तु माध्यां वै चतुर्दश्यां भवे द्विज ॥
शिवन्तु पूजयेत्तत्र रात्रौ कुर्याच्च जागरम् ।

भूतेश्वरादिह परोऽस्ति न पूजनीयो नैवाश्वमेधसदृशः क्रतुरस्ति कोऽपि ।
गङ्गासमं हि भूवने नहि तीर्थमस्ति नान्यद्ब्रतन्तु शिवरात्रिसमं हि लोके ॥

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥
त्रयोदश्यां विशालाक्षि एकभुक्तं समाचरेत् ।
उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यान्तु कारयेत् ॥

चतुर्दश्यामुपोषित इत्यर्थः ।

माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।
अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥
लिङ्गेषु च समस्तेषु स्थावरेषु जलेषु च ।
सङ्क्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये ॥
तस्यां रात्र्यां गृहे पूजां यः करिष्यति मानवा ।
मन्त्रैरेतैर्वरारोहे विपाप्मा स भविष्यति ॥

मन्त्रैरघोरमन्त्रैः ।

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाञ्चैव विशेषतः ।

कौर्म शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य तदारभ्य विचक्षणः ।
 रौद्रं व्रतञ्चतुर्दश्याङ्कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 एकमेव व्रतं हन्ति कृतं पापानि नित्यश ॥

विष्णुपुराणे—माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।
 ऋक्षेण कालः स परः पितृणां न स्वल्पपुण्यै नृप लभ्यतेऽसौ ॥
 काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्भवन्ति भूपाल तदा पितृभ्यः ।
 दत्तं जलान्नम्प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतन्तकुलजैर्मुनिपुण्यैः ॥
 अत्रैव चेद्भ्राद्रपदा तु पूर्वा काले यदा तत्क्रियते मनुष्यैः ।
 श्राद्धन्तदा तृप्तिमवाप्य तेन युगं सहस्रं पितरः स्वपन्ति ॥

अत्र—माध्यन्तरपक्षस्यैव शुक्लादिमासरीत्या माघासितत्वमुक्तम् ।
 फाल्गुनशुक्लां प्रक्रम्य ब्रह्मपुराणे—

स्वल्पान्नभुजिरष्टम्यां सुस्नातैश्च स्वलङ्कृतैः ।
 लक्ष्मीं सिताञ्च सम्पूज्य गन्धमाल्यादिभिस्तथा ॥
 ततः प्रदोषसमये दीपाः शत - सहस्रशः ।
 नरैर्गृहे गृहे देयाः सर्वदेवेभ्य एव च ॥
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ततो बाह्ये च वेश्मनः ।
 दत्तशिष्टन्ततो भोज्यं भक्षितव्यं स्ववन्धुभिः ॥
 तृतीयेऽह्नि तु मध्याह्ने शोभनैर्द्वान्यदामभिः ।
 गृहाणि भूषणीयानि तथा देवगृहाणि च ॥
 सीतां सम्पूज्य गोविन्दं गीतनृत्यसमाकुलम् ।
 पक्वान्नं नित्यदानञ्च तत्र देयञ्च याचते ॥
 नान्यत्किञ्चित्प्रार्थितव्यं लब्धग्रासञ्च यत्नतः ॥

गौडाः—फाल्गुने सितपक्षस्य पुण्यर्क्षे पूजयेद्धरिम् ।
 पद्ममष्टदलङ्कृत्वा नवम्यां पूजयेद्धरिम् ॥
 दशम्याञ्चाऽपि कर्त्तव्यं बलिकर्म तथात्मनः ।
 मङ्गलालम्भनङ्कार्यमुत्सवश्च विशेषतः ॥

कृत्यमहर्णवः

१३१

ब्राह्मणेभ्यो घनन्देयं भृत्येभ्यश्च यथाक्रमम् ।
 धान्यमन्नं सुवर्णञ्च वस्त्रमाभरणन्तथा ॥
 गोभूमिरत्नवेश्मानि देयानि प्रयतात्मनः ।
 सम्प्राप्तान् ग्राहयेत्सम्यक् न तत्र ग्लहयेन्मतः ॥
 न किञ्चिद्विमुखस्तत्र कर्तव्यश्चाग्रभोजनः ।
 स्वजातिविहितं पानं पेयन्देयञ्च याचते ॥
 शय्यासने तु कर्तव्ये गन्धपुष्पाधिवासिते ।
 स्त्रियः पूज्य स्रजः कार्याः प्रकृष्टाश्च सुरक्षिताः ॥
 निशायां क्रीडमानास्तु नृत्येयुः कृतभोजनाः ॥

विष्णुः—फाल्गुनी फल्गुनी युक्ता ब्राह्मणाय सुसंस्कृतम् ।
 विस्तीर्णं शयनन्दद्याद्विनिवेद्य मनोरथम् ॥

मातस्ये त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् ।
 आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रत मिदं शुभम् ॥
 फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
 गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
 फाल्गुने पौर्णमासी याऽमावा न विसिनी मता ।
 ज्ञेया फाल्गुनिका सा च कार्या लोकविभूतये ॥

ब्राह्म - चैत्रे मासि महापुण्या निर्मिता प्रतिपत्पुरा ।
 तस्यां यः श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
 न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाधयो व्याधयो न च ॥

देवीपुराणे—अथ चैत्रे तु कृष्णायां पतिपद्यपि सर्वदा ।
 भल्लमल्लनटानान्तु द्रष्टव्यञ्छैशलं महत् ॥
 चैत्रे तु कृष्णपञ्चम्यां काश्मीरा तु रजस्वला ।
 नित्यम्भवति तस्मात्ता ड् कृत्वा शैलमयीं स्त्रियः ॥
 अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयन्ति दिनत्रयम् ।
 पुष्पालङ्कारवस्त्रैश्च गोरसं वर्जयन्ति च ॥

कृष्णष्टम्याद्विजैः स्नाप्य सर्वा षधियुतोज्ज्वलैः ।
 स्नापयित्वा च तान्देवीं गन्धपुष्पैश्च पूजयेत् ॥
 स्वस्तिपिष्टैस्त्रिकालैश्च तथा भक्तैश्च शालिजैः ।
 तन्त्रीवाद्यं सुमधुरं श्रोतव्यञ्च सदाऽऽदरात् ॥
 तन्निवेदितपुष्पञ्च ग्रथितव्यङ्गूहे गृहे ।
 अतः परमृतुस्नाता गर्भङ्गूह्णाति मेदिनी ॥
 वारुणेन तु योगेन मन्त्रोः कृष्णा त्रयोदशी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैस्समा ॥
 चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
 गङ्गायान्तु विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥
 चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनम्भवेत् ।
 पिशाचत्वं तु भग्नं स्याद्गङ्गायां स्नानभोजनात् ॥
 धरणि तु कलशन्यस्ता रक्तपताकान्विता स्नूही भवने ।
 चैत्रासितभूतदिने पापरुजं दूरतो धत्ते ॥

ब्राह्म - तस्यां निशायाद्धर्तव्यो नर्त्तित्यं प्रजागररैः ।
 शम्भुः पूज्यो निकुम्भश्च पिशाचेभ्यश्च बलिं हरेत् ॥
 मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा माषौदनं शुभम् ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ॥
 चतुःपथेषु रथ्यासु चत्वरेषु नदीषु च ।
 देवालयेषु पुण्येषु राजमार्गेषु सर्वदा ॥
 तस्यां निशायां रक्ष्याश्च पिशाचेभ्यश्च बालकाः ।
 द्रष्टव्यं पुंश्चली नृत्यं न कुयत्स्त्रीनिषेवनम् ॥
 अमावास्यान्तु चैत्रस्य सारमेयैश्च काश्यपैः ।
 वायुदेवाद्वारो लब्धः प्रभूतं भोजनन्तिवति ॥
 तस्मात्तत्र पितृन् देवान् तर्पयित्वा द्विजैस्सह ।
 शुनामन्नं प्रभूतञ्च पश्चाद्देयं यथेप्सितम् ॥

अत्र श्वभ्योऽन्नदानमन्त्रः ---

श्वनी द्वौ श्याव-श्वलौ वैवस्वत् कुलोद्भवौ ।
 ताभ्यां पिण्डमप्रयच्छामि स्यातामेतावर्हिंसकौ ॥

कृत्यमहार्णवः

१३३

अथ प्रकीर्णकम्.

तत्र वारकृत्यम् । भविष्ये ब्रह्मोवाच -

येत्वादित्यदिने प्राप्ते नक्तङ्कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्तजन्मनि ते प्राप्य सम्भवन्त्यवियोगिनः ॥
 नक्तङ्कुर्वन्ति ये त्वत्र मानवास्त्रिसमाश्रिताः ।
 जपमानाः परम्प्राप्य आदित्यहृदयं परम् ॥
 आरोग्यमिह सम्प्राप्य सूर्यलोकं व्रजन्ति ते ।
 उपवासस्तु कुर्वन्ति येत्वादित्यदिने तथा ॥
 यजन्ति च महाश्वेतां लभन्ते ते यथेप्सितम् ।
 अहोरात्रेण नक्तेन त्रिरात्रनियतेन च ॥
 जपमानो नरो नित्यमीप्सितं लभते फलम् ।
 विशेषमादित्यदिने जपमानो गणाधिप ॥
 षडक्षरं महाश्वेताङ्गच्छेद्वैरोचनं पदम् ॥

आदित्यहृदयमन्त्रः—ओं घृणिः सूर्य आदित्य । महाश्वेता—ह्रां ह्रीं स—
 इति । षडक्षरस्तु -खखोल्काय नम इति । ह्रां ह्रीं स सूयायेति वा ।

यो वै सूर्यदिने भक्त्या भानुं सम्पूज्य श्रद्धया ।
 नक्तङ्करोति पुरुषः स जात्यमरलोकताम् ॥

इदञ्च व्रतमेकदिने समाप्यम् । आवृत्तौ प्रमाणाभावात् ।

योऽब्दमेकम्प्रकुर्वीत नक्तं मम दिने नरः ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चनपरः खग ॥
 सम्बत्सरान्ते च समान् भक्तांश्च मम वै द्विजान् ।
 पूजयित्वा ततो ब्रूयात्प्रीयताम्मे दिवाकरः ॥
 एवम्भक्तिसमायुक्तो ममलोकं स गच्छति ।
 नच मानुष्यकं लोकमध्रुवं प्राप्नुयान्नरः ॥
 नक्षत्रं रोहिणी वीर यदा वारेऽस्य वै भवेत् ।
 यद्यसौ सौम्यतां वीर स सौम्यः परिकीर्तितः ॥

स्नानन्दानन्तपो होमः पितृदेवाभितर्पणम् ।
 अक्षयं स्यान्न सन्देहः तस्य वारे महात्मनः ॥
 नक्तमाश्रित्य यो वैऽत्र पूजयेद्भास्करं नरः ।
 याति लोकं स देवस्य भास्करस्य महात्मनः ॥
 रक्तोत्पलानि तत्रैव तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।
 सुगन्धोऽपि च धूपोऽत्र नैवेद्यं पायसं ब्रूते ॥
 ब्राह्मणाय च दातव्यं भोक्तव्यञ्चात्मना तथा ।
 य एवम्पूजयेत्सौम्य चित्रभानुङ्गवाङ्गतिम् ॥
 स विमुक्तश्च पापेभ्यस्त्वाष्ट्रीं कान्तिमवाप्नुयात् ॥

इति सौम्यविधिः ।

रविसङ्क्रमणे च स्याद्रवेर्वारो गणाधिप ।
 स ज्ञेयो हृदयो नाम आदित्य—हृदयप्रियः ॥
 तत्र नक्तं समाश्रित्य देवं सम्पूज्य यत्नतः ।
 गत्वा चायतने भानोरादित्याभिमुखः स्थितः ॥
 जपेदादित्यहृदयं सङ्ख्यायाऽष्टशतं बुधः ।
 अथवाऽस्तमयं यावद्भास्करं चिन्तयेद्धृदि ॥
 गृहमेत्य ततो विप्रान् भोजयेच्छक्तितः शुचिः ।
 भुक्त्वा तु पायसञ्चैव ततो भूमौ स्वपेद्वुधः ।
 योऽत्र सम्पूजयेद्भानुं भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
 स कामान् लभते सर्वान् भास्कराद्धृदयेप्सितान् ॥

इति हृदयविधिः ।

पूष्णोर्वारे यदा ऋक्षं भवद्वै भगदैवतम् ।
 स वारो रोगहः प्रोक्तः सर्वरोगभयापहः ॥

भगदैवतम् — पूर्वफल्गुनीति कल्पतरुः । उत्तरायां भगस्तथेति दर्शना-
 दुत्तरफल्गुनीत्यन्ये ।

योऽत्र सम्पूजयेद्भानुं शुभगन्धविलेपनैः ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो याति सङ्ज्ञापतेर्गृहम् ॥

सङ्ज्ञापतेः—सूर्यस्य ।

अवर्कपत्रपुटे कृत्वा पुष्पाण्यवर्कस्य सुव्रत ।
देवस्य प्रतो रात्रौ भक्त्या सम्पूजयेद्बुधः ॥
पूजायित्वावर्कपुष्पैश्च अवर्कमवर्कप्रियैस्सदा ।
प्राणितत्त्वावर्कपुष्पन्तु दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् ॥
भूत्वा च पायसं वीर रात्रौ स्वपिति भूतले ।
अनेन विधिना यस्तु पूजयेदत्र वै द्विजान् ॥
स मुक्तस्सर्वरोगैस्तु गच्छेद्दिनकरालयम् ।
तस्मादपि ब्रजेल्लोकं हृङ्काररवहेतुनः ॥

हृङ्काररवहेतुनो—ब्रह्मणः ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां प्रजापत्यार्क्षं संयुतः ।
सङ्ज्ञेयो विजयो नाम सर्वपापभयापहः ॥
तत्र कोटिगुणं सर्वं फलम्प्राप्तस्य कर्मणः ।
ददाति भगवान्देवः पूजितः स गणाधिपः ॥
स्नानन्दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
नक्तम्बाप्युपवासश्च सम्पूज्योऽत्र दिवाकरः ॥
सप्तलोकाधिपत्यञ्च प्राप्यते सप्तसप्तितः ॥

प्राजापत्यर्क्षम्—रोहिणी । इति विजयविधिः ।

अथ दानम्

आदित्यवारे विप्राय सहिरण्यं सदैव तु ।
यः प्रयच्छत्यपूपाश्च तस्य तुष्यति वै यमः ॥
लवणाज्यगुडोपेतं सापूपं सूर्यवासरे ।
सहिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैस्त्वभिभूयते ॥

काष्ठदानाद्भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
जीवेऽह्नि वस्त्रदानेन परान्तुष्टिमवाप्नुयात् ॥
अभ्यङ्गञ्च सौरदिने दत्त्वा जीवितमाप्नुयात् ॥

अभ्यङ्गम—अभ्यङ्गार्थं तैलघृतादि ।

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्रेषु शक्तितः ।
नित्यमेव महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

अथ नक्तविधिः

भविष्ये—“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधश्शय्या नक्तभोजी षडाचरेत् ॥

हविष्यानि लिखितानि परिभाषायाम्—

क्षमासत्यमित्यादिना ब्रतमात्रधर्मत्वेन सत्योक्तत्वेऽपि पुनर्न-
क्तत्वाभिधानमादरातिशयार्थम् । एवमग्निकार्यस्याप्यग्निहवनमिति प-
देनाभिहितस्यापि बोद्धव्यम् । अथवाऽग्निकार्यमत्रव्याहृतिहोमः । न व्या-
हृतिभ्यः परं होम इति शङ्कने सामान्यतोऽभिधानात् । तत्र च
देवपूजाऽग्निहवनमिति श्रावणात् । तत्र पूज्यदेवतामुद्दिश्यैव होमः प्रकरणात् ।
अधः शय्यामिति - खट्वादि—निवृत्यर्थम्, न तु भूभिश्चयनार्थमेव ।

अत्र केचिन्नक्तभोजी षडाचरेदित्यभिधानान्नक्तव्रते षडेव धर्मास्तदि-
तरव्रतेषु—

क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाऽग्निहवनं सन्तोषस्तेयवर्जनम् ॥

इति भविष्यपुराणवाक्याद्दशधर्माः पदाहरणीयन्यायादित्याहुः ।

नक्षत्रदर्शनान्नक्तङ्केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

मुहूर्तोऽनन्दिनङ्केचित् प्रवर्दन्ति मनीषिणः ॥

नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहम्मन्ये नराधिप ॥

मुहूर्तोऽह्निः—पञ्चदशो भागः । “अह्नो मुहूर्ता विख्याता दशपञ्च
च सर्वदेति” मतस्यपुराणात् ।

आत्मद्विगुणछायायां यदा सन्तिष्ठते रविः ।
सौरं नक्तं विजानीयान्न नक्तं निशि भोजनम् ॥

आत्मद्विगुणछायायामिति पूर्वाविधिनिर्देशः । तेन तदूर्ध्वान्दिवैव
भोजनम् । न नक्तमित्यादिना निशि निषेधात् । मुहूर्तोनन्दनमिति पूर्वोक्त-
मध्ये तत्तत्कालोपलक्षणम् । एवञ्चैतद्दर्शनात्सौरनक्तव्रतेषु रात्रावेव
भोजनम् । सौरव्रतेष्वपि यत्र रात्रिभोजनं विहितन्तत्रैव तत्सामा-
न्यविशेषन्यायात् ।

नारसिंहे— उपवासात्परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात्परमयाचितम् ।
अयाचितात्परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥

परम्—श्रेष्ठम् । अतएव—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचिनेन च ।
उपवासेन भैक्ष्येण नैवाद्वादशिको भवेत् ॥

इति पठन्ति । अत्र च सर्वत्र माघादि मासोल्लिखितव्रतादौ शुक्ल —
प्रतिपदादिरमावास्यान्तश्चान्द्रो मासो ग्राह्यो ज्योतिष्शास्त्रात् ।

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।

इति लघुहारीतवचनाच्च । अतएव तत्र शुक्लपक्षकृत्यमुक्त्वा कृष्णपक्ष-
कृत्याभिधानम् वाराहपुराणादौ ।

पञ्चशारदीये तु नक्षत्रेण युक्तः कालः, सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाया-
मिति सूत्रद्वयात्— मघादियोगयोग्यपौर्णमासीशालिनि प्रतिपदाद्यमावा-
स्यान्ते चान्द्र एव माघादिपदमुख्यत्वम् ।

एवञ्च—विवाहकरणादौ सौरमासपरिग्रहः । ‘विवाहादौ स्मृतः सौर’
इत्यादि वचनात् ।

अमावास्यान्ते देवाः कात्तिके मासि केशवादित्यत्र —

“तथा शाकञ्च फाल्गुन्यामष्टम्याञ्च स्वयं पचेत्” ।

इत्यत्रोर्ध्वमाग्रहायण्याः क्रमेणेत्यादि स्वरसात् ,

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धन्देयं दिने दिने” ।

इत्यादौ कृष्णादिपरिग्रहस्याषाढीमवधिङ्कृत्वेत्यादि विशेषवचनात् ।
शुक्लादिचान्द्रमासलक्षणन्तूक्तम्प्राक् ।

अथ गणेशव्रतम्

ब्राह्मे - अथाविघ्नव्रतं राजन् कथयिष्यामि तच्छृणु ।
चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि ग्रहीतव्यमिदं व्रतम् ॥
नक्ताहारेण राजेन्द्र तिलाहारेण पारणम् ।
तदेवाऽग्नौ च दातव्यन्तद्देयं ब्राह्मणेषु च ॥
चातुर्मासं व्रतञ्चैवं कृत्वा वै पञ्चमे तथा ।
सौवर्णञ्जवक्त्रञ्च कृत्वा विप्राय दापयेत् ॥
पायसैः पञ्चभिः पात्रैरुपेतं सतिलैस्तथा ।
एवङ्कृत्वा व्रतञ्चैतत्सर्वविघ्नैर्विमुच्यते ॥

तथा - दिव्याय शूराय गजाननाय लम्बोदरायैकरदायुधाय ।

नागात्मजादेहसमुद्भवाय कुठारहस्ताय नमो वराय ॥

एवम्प्रपूज्य स्तुतिभिः पुनश्च 'होमं' कुर्याद्विघ्नविनाशहेतोः ।

एवङ्कृते यान्ति विनाशमाशु विघ्नाश्च कार्याणि च यान्ति सिद्धिम् ॥

एतच्च - शुक्लचतुर्थीमात्रम् । एवमन्यत्रापि यत्र मासावच्छेदेन
तिथेरेकत्वं श्रूयते, तत्रोत्सर्गतः शुक्लतिथिमात्रग्रहणम् । अत्र शुक्लादि-
मासग्रहणस्य पूर्वयुक्तत्वात्, प्रथम परित्यागे करणाभावाच्च । तदयं
प्रयोगः—

फाल्गुनादि शुक्लचतुष्टये गणेशं सम्पूज्य “दिव्यायेत्यादिना” स्तुत्वा अने-
नैव स्वाहान्तेन हुत्वा तिलान्ब्राह्मणभ्यश्च दत्त्वा तदेव नक्तमद्यात् । आषाढ-
शुक्लचतुर्थ्यान्तु सौवर्णविनायकमात्रदानम्, नक्तमिति केचित् । पुनश्च
होममिति-पुनरर्थस्य होमापेक्षत्वात्पूर्वकथिततिलान्नहोमात् होमान्तरमिती-
च्छन्ति । तन्न । निरूपकतया पूर्वप्रतीतहोमप्रत्यभिज्ञानात् । पुनश्च शब्दः
क्रियान्तरापेक्षयाप्यनुवादकः । अतः क्रमार्था पुनः श्रुतिः । इत्यविघ्नव्रतम् ।

भविष्ये—चतुर्थ्यान्तु यदा राजन् निराहारो व्रतान्वितः ।

दत्त्वा तिलान्नं विप्राय स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम् ॥

वर्षद्वये समाप्तिर्हि व्रतस्यास्य यदा भवेत् ।
विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति फलमीहितम् ॥

इति विनायकचतुर्थी ।

मात्स्ये—चतुर्थ्यान्नक्तभुग्दद्याद् व्रतान्ते होमधारणम् ।
व्रतं विनायकं नाम शिवलोकप्रदायकम् ॥

इति व्रतद्वयमुभयचतुर्थ्यां विशेषानभिधानात् ।

अथ नानादेवव्रतानि

मात्स्ये—ब्रह्माणं काञ्चनन्दत्वा तिलराशिसमन्वितम् ।
अथ हं तिलव्रतो भूत्वा वह्निं सम्पूज्य च द्विजान् ॥
सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं मात्स्यवस्त्रविभूषणैः ।
शक्तिः तर्पणङ्कुर्याद् विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
पुण्येऽह्नि दद्याद् दत्त्वा च ब्रह्मायात्यपुनर्भवम् ।
एतद्ब्रह्मव्रतं नाम निर्वाणफलदं नृणाम् ॥

तिलव्रतस्तिलाहार - ब्रह्मसन्तर्पणादि चतुर्थदिने कुर्यात् । पुण्यत्वमपि
तस्यैवानुसन्धेयम् । दद्याद् ब्राह्मणायेत्यन्वय इति विशेषणम् । विप्रदाम्प-
त्याय च तद्दानम्, तस्य च प्रकृतत्वात् । दत्त्वा विश्वात्मा प्रीयतामित्युक्त्वा
दक्षिणान्दद्यादिति ।

‘यश्चेन्धनानि विप्राय वर्षादिचतुरो ऋतून् ।

धृतधेनुप्रदोऽन्ते च स परं ब्रह्म गच्छति ॥

वैश्वानरव्रतनाम सर्वपापप्रणाशनम् ।’

इन्धनानि ददातीति शेषः । कर्कटारम्भदिनेऽस्यारम्भः, कुम्भसमा-
प्ती च धृतधेनुदानमुत्तराङ्गम् ।

प्रतिपद्येकभक्ताशी मासान्ते कपिलाप्रदः ।

वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम् ॥

प्रतिपदि शुक्लायाम् प्रतिमासम् । शिखी-अग्निः ।

हैमं पलद्वयादूर्ध्वं रथमश्वयुगान्वितम् ।
दद्यात्कृतोपवासः सन् दिवि कल्पशतं वसेत् ॥

कल्पान्ते राजराजः स्यादग्निव्रतमिदं स्मृतम् ॥

अथ देवीव्रतानि

ब्राह्मो अगस्त्य उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि शौर्यव्रतमनुत्तमम् ।

येन भानोरपि महाशौर्यम्भवति तत्क्षणात् ॥

मासि चाश्वयुजे शुद्धा नवमी समुपोषिता ।

सप्तम्याङ्कृतसङ्कल्पः स्थित्वाऽष्टम्यां निरोदनः ॥

नवम्यां प्राशयेत्पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या देवीं चैव प्रपूजयेत् ॥

दुर्गादेवी महाभागा महामाया महाप्रभा ।

एवं सम्बत्सरं यावदुपेत्य तु विधानतः ॥

व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्या कुमारिकाः ।

हेमवस्त्रादियुक्तास्तु भूषयित्वा स्वशक्तितः ॥

पश्चात्क्षमापयेत्तास्तु देवी मे प्रीयतामिति ।

एवङ्कृते भ्रष्टराज्यो भवेद्राजा न संशयः ॥

अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्यञ्च विन्दति ॥

शुद्धाशुक्लनवमीमात्रे सम्बत्सरपर्यन्तमिदम् । निरोदनो निराहारः,
पूर्वापरयोरुपवासाभिधानात् । निरोदनम्—निराहारमिति । ओदनपदा-
दाहारस्य भविष्ये दर्शनात् । नवमीसमुपोषितेति—नवमीव्रतत्वख्यापनार्थम्,
अन्यथा नवम्यां पिष्टप्राशनविधिविरोधः स्यात् । एवमन्यत्राप्येकादश्युपवास-
पूर्वकत्वाद्वादशीकालीनविष्णुपूजात्मकद्वादशी समुपोषितेति बहुशोऽभिधानम्
बाराहपुराणे । एवञ्चाष्टमी समुपोषितेति निर्गलितोऽर्थः । अन्ये तु समुपोषिता
समुपासितेति वर्णयन्ति । तन्मते निरोदनपदादोदनव्यतिरिक्तभक्षणम् ।

इति शौर्यव्रतम् ।

मविष्ये-नवम्यां नववर्षाणि राजन् पिष्टाशनो भवेत् ।

तस्य तुष्टा भवेद्देवी सर्वकामशुभावहा ॥

अग्निपक्वमभुञ्जानो यावज्जीवं व्रतम्भवेत् ।

इह चामुत्र वरदा तस्य तत्तत्फलम्भवेत् ॥

यावज्जीवं नवम्यामेव प्रक्रमात् । वरदा देवीति सम्बन्धः । इदं व्रतद्वयव
पक्षद्वये, विशेषानभिधानात् ।

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च पक्षयोरुभयोरपि ।

योऽब्दमेकं न भञ्जीत चण्डिकायतने नरः ॥

स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता ।

मात्स्ये-नवम्यामेकभुक्तन्तु कृत्वा कन्याश्च शक्तितः ।

भोजयित्वा समान्दद्याद्धेमकञ्चुकवाससी ॥

हैमं सिंहञ्च विप्राय दत्वा शिवपुरम्भजेत् ।

जन्मवृद्धं सुरूपः स्याच्छत्रुभिश्चापराजितः ॥

एतद्वीरव्रतं नाम नरानाञ्च सुखप्रदम् ॥

ममाम्-वर्षम् । तदन्ते हेमकञ्चुकवासश्च कन्याभ्यो देयम् ।
हेमगिहमात्रं विप्राय । देवीपुराणे ब्रह्मोवाच-

गौरीङ्कालीमुमां दुर्गां सद्रां कान्ति सरस्वतीम् ।

मङ्गलां वीष्णवीं लक्ष्मीं शिवां नारायणीङ्क्रमात् ॥

मार्गर्तृतीयामारभ्य पूजयन् स्वर्गभागभवेत् ।

अर्द्धनारीश्वरं रुद्रं अथवा ममहेश्वरम् ॥

पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात् ।

अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्चेश्वरं सदा ॥

अथवा विष्णुरूपेणेत्यादि हरिहरपूजाकथनम् । अत्र प्रथमं नाम तृती-
याव्रतमन्तिमञ्च हरिहरपूजारूपं व्रतम्, सर्वाधिकारिकमध्यमं द्वयं व्रत-

मर्द्धनारीश्वरमुमामहेश्वरमित्यादिना कथितम् । स्त्रीमात्राधिकारिकं व्रत-
चतुष्टयमिति । तत् शुक्लतृतीयायामुपवासनक्तादौ चात्र न प्रमाणम्, किन्तु
पूजारूपाण्येतानि ।

माघमासे तु सम्प्राप्य चतुर्थीङ्कुन्दसंज्ञिताम् ।
सा उपोष्या कुरुश्रेष्ठ ततो राज्यम्भविष्यति ॥
सर्वोपहारसम्पन्नः सर्वोपस्करमाहरेत् ।
कन्दं पत्रं फलं शाकं लवणं गुडशर्करान् ॥
खण्डजीरककन्दन्तु द्रव्याणि विविधानि च ।
दातव्यानि सुरश्रेष्ठ कन्यकानान्तु शक्तिः ॥
सुर्पपात्रं तथा भाण्डं मृण्मयञ्च विशेषतः ।
ऋक्ष्य दापयेद्देव्यः प्रीयन्ताम्मे सदेति च ॥
अनेन विधिना शक्र सौभाग्यं पुत्रसन्ततिः ॥
वर्द्धते नात्र सन्देहो नान्यथा मम भाषितम् ॥

उपहारो-देवीनां पूजोपकरणद्रव्याणि । देवीपूजानन्तरं तद्दानम् ।
उपस्करः कुन्दादिरेव । अत्र चोपवासे राज्यं फलम् । अग्निमकर्मणि
सौभाग्यादीनिति व्यवस्था श्रवणाद् बोद्धव्यम् । इति कुन्दचतुर्थीव्रतम् ।

मात्स्ये — “वर्जयित्वा मधौ यस्तु दधिक्षीरघृतेक्षुकान् ॥
दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्माणि रसपात्रैर्युतानि च ॥
सम्पूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति ।
एतद् गौरीव्रतं नाम भवानी लोकदायकम् ॥”

रसपात्रैर्-र्द्ध्यादिपात्रैः ।

“फाल्गुनादि तृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् ।
समान्ते शयनं दद्याद् गृहञ्चोपस्करान्वितम् ॥
सम्पूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति ।
गौरीलोके वसेत्कल्पं सौभाग्यव्रतमुच्यते ॥”

शुक्लतृतीयामात्रे व्रतमिदम् । गौरी चात्र देवता । अत्र व्रते तृतीया-

व्रतान्तरधर्मातिदेशान्नक्तादिलाभ इति योगीश्वरः । तदयुक्तम्, बहूनां
तृतीयाव्रतानां सधर्मकत्वाद्दीर्घोमवदनंतिदेशकत्वात् । एवमन्यत्राप्यनतिदेश
ऋह्यः ।

“लक्ष्मीमभ्यर्च्य पञ्चम्यामुपवासी भवेन्नरः ।
समान्ते हेमकमलं दद्याद्धेनु—समन्वितम् ॥
स वैष्णवपदं याति लक्ष्मीर्जन्मनि जन्मनि ।
एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम सदा पापविनाशनम् ॥
पायसाशी समान्ते तु दद्याद्विप्राय गोयुगम् ।
लक्ष्मीलोके वसेत्कल्पमेतल्लक्ष्मीव्रतं शुभम् ॥
सन्ध्यामौनं नरः कृत्वा समान्ते घृतकुम्भकम् ।
वस्त्रयुग्मं तिलयुतं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
मारस्वतं पदं याति पुनरावृत्ति—दुर्लभम् ।
एतत्सारस्वतं नाम रूपविद्या - प्रदायकम्” ॥

सन्ध्या—प्रातरर्द्धोदितात्प्राग्दण्डद्वयम्, सायञ्चाद्धास्तिमितादूर्ध्वम् ।
लोकास्तु सायं सन्ध्यामात्रे मौनमाचरन्ति, नक्षत्रदर्शनानन्तरञ्च वाचं
विसृजन्ति ।

अथ सामान्यव्रतानि

नारसिंहे—पौर्णमासीममावास्यामेकभक्तं समाचरेत् ।

तत्रैकभक्तं कुर्वाणः पराङ्गतिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे—‘कार्तिकेनत्वपि यो मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

सोऽश्वमेधफलं प्राप्य बल्लिलोके महीयते ॥

तथा—“माघमासे तु कुर्वाणः श्रियं प्राप्नोति वै प्रियाम्” ।

कुर्वाण—एकभक्तम् ।

तथा—“वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन मानवः ।

स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

भारते—“कार्तिकेन नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शूरश्च बहुभोगी च कीर्त्तिमांश्चैव जायते ॥
 माधन्तु नियतं मासमेकभक्तेन यः क्षिपत् ।
 श्रीमत्कुले जातिमांश्च महत्त्वं प्रतिपद्यते ॥
 निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥

तथा--

“यस्तु सम्बत्सरं यावदेकाहारो भवेन्नरः ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपश्रुते ॥
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 स तत्क्षयादिहागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥

मत्स्यपुराणे--

“वत्सरं त्वेकभक्ताशी सभक्तजलकुम्भदः ।
 शिवलोके वसेत्कल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम् ॥

स्कान्दे-

सम्बत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति ।
 स पार्थिवसमो भूत्वा महीं पाति नरेन्द्रवत् ॥
 यः क्षिपेदेकभक्तेन यावज्जीवं नरेक्ष्वर ।
 विमानेनाकवर्णेन स गच्छेच्छुक्लोकताम् ॥
 अहोरात्रन्तु यो देव कुर्यादिवं नरोत्तम ।
 दशानां स सुवर्णानां फलं प्राप्नोति शोभनम् ॥
 मासे मासे त्वहोरात्रं यः करोति नरोत्तम ।
 स तेन कर्मणा शुद्धो ब्रह्मान् भवति धार्मिकः” ॥

यावज्जीवमिदं सम्बत्सराद्यनुपादानात् । अत्र व्रतद्वये तिथ्यादिविशेषो
 नादरणीयः, प्रमाणाभावात् ।

“मासे मासे तु यः कुर्यात् त्रिरात्रक्षपणं बुधः ।
 कावेरं लोकमासाद्य विन्दते परमं पदम् ॥
 अर्द्धमासं क्षिपेद्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ।
 देवराजेन तुल्योऽसौ भुक्त्वा स्वर्गं च तिष्ठति ॥
 यस्तु मासं क्षिपेद्दीरो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 विमानेन स दिव्येन अप्सरोभिः समन्वितः ॥

स्वर्गलोके तु रमते बहून्यब्दशतानि च ।
ततो ब्रह्मासनं प्राप्य ब्रह्मणा चानुपूजितः ॥
ब्रह्मलोके निवसते यथा ब्रह्मा नरोत्तमः ॥

मत्स्यपुराणे-- “पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरसुपूजितः ॥
कल्पान्ते राजराजः स्यात्प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्” ॥
“मासोपवासी यो दद्याद्धेनुं विप्राय शोभनाम् ।
स वैष्णवं पदं याति ब्रह्मव्रतमिदं स्मृतम्” ॥
विष्णुपदप्रपकतया विष्णुरेव देवता मासोपवासस्येति ।

“यस्तु नीलोत्पलं हेमं शर्करापात्रसंयुतम् ।
एकान्तरितनक्ताशी समान्ते वृषसंयुतम् ॥
स वैष्णवं पदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम्” ॥

नीलोत्पलं दद्यादिति शेषः । तत्रैव समान्त इति कालविधिः । व्रत-
ञ्चैतत्साम्बत्सरिकमर्थात् । एवञ्च व्रतं कुर्वन् चतुर्थान्निकालव्रती तदन्ते वृषश-
करापात्रहेमनीलोत्पलप्रदो वैष्णवपदं यातीत्यर्थः ।

भारते — मासि मासि त्रिरात्रेण कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
गणाधिपत्यं प्राप्नोति निम्सपत्नमनाविलम् ॥
यस्तु सम्बत्सरं पूर्णञ्चतुर्थं भक्तमश्नुते ।
अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाङ्मनयतेन्द्रियः ॥
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति वै नरः ।
त्रिशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥

चतुर्थमभक्तमश्नुते उपोष्यापरदिने नक्तं भुङ्क्त इत्यर्थः ।

‘षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः सम्बत्सरञ्च यः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते” ॥

षष्ठे काले अश्वमेधादिति शेषः ।

"मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वयमुत्तमम् ।
 महर्षित्वमथासाद्य सुशरीरगतिर्भवेत् ॥
 मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नो जितोदरः ।
 जुह्वन्नग्नौ नियमतः सन्ध्योपासनसेवितः ॥
 बहुभिर्नियमैरेवं मासं नाशनाति यो नरः ।
 अत्रोपवासशीलश्च तस्य वासो न लुप्यते ॥
 दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन् यथा नरः ।
 स्वर्गो पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥
 उपवासानिमान् कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ।
 उपवासैस्तथा तुल्यं तपः कर्म न विद्यते ॥
 उपोष्यविधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
 ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुयुः ।
 मासादूर्ध्वं नरश्चेष्ट नोपवासो विधीयते ।
 वैश्या शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ।
 चतुर्थभुक्तक्षपणं वैश्य शूद्रैर्विधीयते ॥
 त्रिरात्रं नक्तघर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः" ॥

पुष्टिः फलम् ।

"फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ।

पयो भुक्त्वा दिवं यान्ति स्थानेन द्रविणाधिकाः ॥

गन्धाढ्याः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमार्गस्तृणाशिनाम्" ।

स्थानेन-ऊर्ध्वस्थित्यादौ दृढतया । शाकदीक्षाभिः-शाकमात्राहारैः ।

"द्विजस्त्रिषवणास्नानादपः पीत्वा क्रतुं लभेत् ।

नित्यस्नायी भवेद्दक्षः सन्ध्ये द्वे जपन् द्विजः" ॥

क्रतुं--क्रतुफलम्--गायत्रीम् ।

"मन्त्रं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ।

स्थण्डिले तु शयानानां गृहाणि शयनानि च ॥

चीरवत्कल-वासोभिर्वासांस्याभरणानि च ।

चीरवल्कलवासोभिर्घृतैरिति शेषः ।

“रसानां प्रतिसंहारैः सौभाग्यमिह विन्दति” ॥

रसानाम्--मधुघृततिलतैलगुडलवणगोक्षीराणाम् । मध्वादीनि षट्
सङ्कीर्त्य एतान् रसानिति वराहपुराणाभिधानात् । प्रतिसंहारे-परित्यागे
आमिषप्ररिसंहारे--प्रजा ह्यायुष्मती भवेत् । प्रजा-सन्ततिः । अयञ्चा-
मिषपरित्यागः सङ्कल्पपूर्वकः, व्रतरूपत्वात् । देवपूजाचारवलान्ताङ्गमत्र ।
एवं सत्यवचनादावपि ।

भारते—‘भासि मास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

न खादति च यो मांसं सममेतद् युधिष्ठिर” ॥

तथा - निवृत्ता ये च मत्स्येभ्यः पृष्ठमांसेभ्य एव च ।

निवृत्ताश्चैव दम्भेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥”

इदमेव केवलं मत्स्यत्यागे प्रमाणम् । केचिन्मांसेभ्य इति पठन्ति । तन्मते
मत्स्यमात्रपरित्यागो मोहात् । “मत्स्याद्ः सर्वमांसाद्” इति निन्दायां
विहितपाठीनादिव्यतिरिक्ताभक्ष्यमत्स्यमात्रोपसंहारात् । “पृष्ठ मांसं पशो”
रिति ब्रह्मपुराणे पशुपृष्ठमांसनिषेधात् ।

“यश्च सम्यक् स्वधर्मस्थो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

गच्छेत्लोकं शुभं मर्त्यादिव्यं देवनिषेवितम् ॥

तमेव दिवसं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ॥”

एकस्मिन् दिवसे मांसाद्विरतस्तमेवलोकमाप्नुयादित्यर्थः ।

“मांसात्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयम्” ॥

दिनत्रयं मांसाद्विरतः स्वर्गं यातीत्यर्थः । मांसं व्याप्य मांसपरित्यागे—

“यो मांसं वर्जयेन्मांसं पुरुषः शुभमानसः ।

स याति स्वर्गमतुलं दिव्यभोगसमृद्धिमान् ॥”

नानापक्षो नानामासे वा मांसत्यागे—

“ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽप वा ।

तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥”

आश्विने मांसत्यागे—

“अथवा आश्विनं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणम् ।
मांसषट्ककृतं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥”

मांसषट्कं मांसषट्कमांसत्यागकृतम् । कार्तिके मांसत्यागे—

“यो नरः कार्तिकं मांसं मांसञ्च परिवर्जयेत् ।
सम्बत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥”

चतुर्मासं मांसत्यागे—

“चतुरो वर्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशोवलम् ॥”

ब्रह्मवाक्ये—“एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संकान्तौ कर्कटस्य वा ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चानुर्मासीव्रतक्रियाम् ॥”

एकादश्याम्-आषाढशुक्लयाम् । वर्षमांसत्यागे मात्स्ये-

“वर्जयित्वा पुमान् मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् ।
तद्वद्धेममृगं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”

अत्र गोहेममृगदानमुत्तराङ्गम् । यावज्जीवमांसत्यागे—

“मांसि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर ॥”

अत्र मांसपरित्यागव्रते पूजादिकं व्रतधर्मन्नाचरन्ति ।

भारते—“उदवासं वसेद्यस्तु स गणाधिपतिर्भवेत् ॥”

उदवासं वसेत्—उदके वसेदित्यर्थः । इदन्तु न यावज्जीवम् । किन्तु याव-
च्छक्यम् । एतं स्थानव्रतमपि । फलमूलाशनादि तु पूर्वोक्तं सत्यवचनादि च
वक्ष्यमाणं यावज्जीवम् ।

“सत्यवादी नरश्रेष्ठो मोदते देवतैः सह ।
गन्धमाल्यनिवृत्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ॥
केशश्मश्रू धारयतामग्रया भवति सन्ततिः ॥”

अथ शिवव्रतानि

मात्स्ये—“नक्ताशी त्वष्टमीषु स्याद्वत्सरान्ते च धेनुदः ।
पौरन्दरं पदं याति सुगतिव्रतमुच्यते ॥”

वराहपुराणे—“रौद्रव्रतं चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः ।
तन्माघमासादारभ्य पूर्णं सम्बत्सरं नप ॥”

इदं व्रतं नक्तरूपम्, पापक्षयफलञ्चेति वराहपुराणे व्यक्तमिति सम्य-
प्रदीपादयः ।

मत्स्यपुराणे—चतुर्दश्यां तु नक्ताशी समान्ते गोयुगप्रदः ।
शैवं पदमवाप्नोति त्रैयम्बकमिदं व्रतम् ॥

अबिष्ये—‘कृष्णाष्टमीन्तु नक्तेन तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति ॥
चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरः शुचिः ॥
यत्पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् ।
तत्फलं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति ॥”

स्कन्दपुराणे—“चतुर्दशीमष्टमीञ्च पक्षयोरुभयोरपि ।
अहोरात्रं क्षिपेद्यस्तु सम्बत्सरमशेषतः ॥
स तेन कर्मणा युक्तः सर्वपापविवर्जितः ।
न याति नरकं देवि यमञ्च स न पश्यति ॥”

भारते—“अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानभिजायते ॥”

मात्स्ये “ग्रीष्मे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् ।
प्रत्यष्टमी चतुर्दश्यो रूद्रव्रतमिदं स्मृतम् ॥”

अत्र ग्रीष्मवर्षति यावदष्टमी यावच्चतुर्दशी च दिवा पञ्चाग्निव्रतं कर्त्तव्यम् । सायं हेम्नो घेनोश्च दानमिति प्रयोगः ।

“नक्तमब्दञ्चरित्वा तु गवां सार्धं कुटुम्बिने ।
हैमं छत्रं त्रिशूलञ्च दद्याद्विप्राय वाससी ॥
शिवरुद्रौ नतोऽस्मीति शिवलोके स मोदते ।
एतद्रूद्रव्रतं नाम महापातकनाशनम् ॥”

नक्तमब्दमिति-प्रत्यहं नक्ताचरणं तिथ्यादिविशेषावच्छेदानुपादानात् ।
व्रतान्ते गोहैमच्छत्रत्रिशूलवासोयुगदानमिति ।

“कार्तिकस्य तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम् ।
नक्तञ्चरेदब्दमेकमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् ॥
गौरीलोके वसेत्कल्पं ततो राजा भवेदिह ।
एतद्रूद्रव्रतन्नाम सदा कल्याणदायकम् ॥”

तृतीयायामित्येकवचनान्ततृतीयागदेन प्रतिमाससमन्वयात्, कार्तिकशुक्ल
तृतीयामारभ्य व्रतमिदम्, शुक्लादिमासपरिग्रहणस्य पूर्वमुक्तत्वात् ।

“कार्तिक्यान्तु वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।
गौरीलोके वसेत्कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥”

इति । अथ शिवधर्मे शिवपूजा —

यत्फलं पाकयज्ञेषु हविर्यज्ञेषु यत्फलम् ।
तदेकाहादवाप्नोति विप्रो लिङ्गार्चने रतः ॥”

अत्र विप्र इति पूजा कर्तृमात्रोपलक्षणम् । तत्रैव —

“गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
दशाहातदवाप्नोति सम्यग्लिङ्गार्चने रतः ।
वाजपेयशतैरिष्टवा यत्फलं भन्ते द्विजोत्तमाः ॥
विप्रो विंशतिरात्रेण रुद्रभक्त्या तदाप्नुयात् ॥”

भक्तिरत्र-पूजैव, प्रकरणात् । तत्रैव—

“अश्वमेघसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 मासेन तदवाप्नोति रुद्रलिङ्गार्चने रतः ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 त्रिभिर्मासैरवाप्नोति शिवलिङ्गार्चने रतः ॥
 सर्वतीर्थाभिषेकञ्च सर्वदानफलानि च ।
 सर्वयज्ञफलञ्चैव उपवास - फलानि च ॥
 ततोऽपि विधिना व्यास व्रतानि विविधानि च ।
 सम्यगिष्टफलाः सर्वे क्षमाचारसमाधिना ॥
 नवमासं समासाद्य ब्राह्मणो विजितेन्द्रियः ।
 सर्वमेतदवाप्नोति लिङ्गं वै योऽर्चयेच्छिवम् ॥

जितेन्द्रियत्वमत्राङ्गम् ।

“यस्तु पूजयते नित्यं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 स स्वर्गराज्यभोक्षाणां क्षिप्रं भवति भाजनम् ॥

नित्यं यावज्जीवम्--एकभुक्तेन शिवलिङ्गपूजायां तत्रैव --

सम्बत्सरन्तु मां देवि एकाहारेण योऽर्चयेत् ।
 न तस्य पुनरावृत्तिः सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥
 सहस्रमर्चयेत्लिङ्गं निरयं स न पश्यति ।
 रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥

तथा—सहस्रपूजनात्सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ।
 लक्षन्तु कुरुते यस्तु शिवत्वं लभते ध्रुवम् ॥”

कुरुते—पूजयतीत्यर्थः ।

“मृद्भस्मना सकृत्पिण्डं तथा वालुकयापि वा ।
 कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥
 सर्वेषां मेव वर्णानां स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 सर्वदोषविनिर्मुक्तं - मन्यथा दोषमावहेत् ॥
 नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यद्वापि हि लिङ्गवत् ।
 कृत्वा पूजय राजेन्द्र लप्स्यसे चेहितं फलम् ॥”

मविष्यपुराणे — “यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं पूजयेच्छुभवेदिकम् ।
इहैव धनवान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते ॥”

लिङ्गपुराणे — “यस्तु सम्बत्सरं पूर्णं पूजयेदेकलिङ्गकम् ।
तस्य तुष्टः प्रयच्छामि गाणपत्यं न संशयः ॥
माघे मासि समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं योऽर्चयेच्छिवम् ।
लभेत् पाण्मासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः ॥
यथा माघे तथाषाढे कार्तिके तु विशेषतः ।
त्रिषु पुण्यं समं ज्ञेयं मासेष्वेवैवक्ष्यं फलम् ॥

हरिहरयोः पूजायां सूर्ययार्घदानं प्रथममावश्यकम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे —

“यावन्न दीयते चार्घं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करम्वा सुरेश्वरम् ॥”

सर्वैव पूजा गन्धपुष्पवूपदीपनैवेद्यैः कर्तव्या । “गन्धादिका नैवेद्यान्ता-
पूजा पञ्चोपचारिणीति” वचनात् ।

अथ विष्णुव्रतानि । युधिष्ठिर उवाच —

मविष्ये — “एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा ।
कथं वा क्रियते देव नियमो वात्र कीदृशः ॥
कृत्वा वा किं फलं जन्तुः प्राप्नोति पुरुषोत्तम ।
अकृत्वा वा किमाप्नोति पापम्बै मधुसूदन ॥
एतत्सर्वं समासेन प्रासादाद्वक्तुमर्हसि ॥”

श्रीकृष्ण उवाच —

“अहं ते कथयिष्यामि श्रणु पाण्डुकुलोद्भव ।
नित्यमेतद् व्रतं राजन् कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् ॥
सर्वाश्रमानां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ।
एकादशीपरं नास्ति व्रतं पुण्यतमं भुवि ॥
मातेव सर्वभूतानां निर्मितैकादशी तिथिः ।
अपि पापसहस्राणि कुर्वन्नपि सदा नरः ॥

एकादशीं तिथिं सम्यगुपोष्य सुसुखी भवेत् ।
 रटन्तीह पुराणानि श्रुतयः स्मृतिभिः सह ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
 वाञ्छद्भिः सततं पुंभिः पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ये हरिवासरे ।
 भीतानां यमदूताच्च छन्धि भिन्धीति जिल्पितात् ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
 आबाल्यात् कृतपापौघ दग्धमुद्यतचेतसा ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
 दुर्गमार्गं हि ये स्वर्गं जिगीषन्तीह तैर्नरैः ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
 एकादश्यां न भोक्तव्यं पक्षयोरुभयोरपि ॥
 भुञ्जन् गोमांसभक्षस्थ पापमाप्नोति मानवः ।
 शुक्ला वा यदि वा कृष्णा समुपोष्य सुखी भवेत् ॥
 भुञ्जन् सुरापानसम पापमाप्नोति मानवः ।
 यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ॥
 विभेदमनयोः कुर्वन् विष्ठायां जायते कृमिः ।
 यथा गोतिलविप्राणां कृष्णत्व नैव दूषणम् ॥
 तथैवैकादशी राजन् उपोष्या पक्षयोर्द्वयोः ।
 उभयोः पक्षयोः राजन्नैकादश्यां द्विजन्मवान् ॥
 यो भुङ्क्ते रोगभाक् सोऽथ प्रत्य चाण्डालतां व्रजेत् ।
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वाणप्रस्थोऽथवा यतिः ॥
 एकादश्यां तु भुञ्जानो भुङ्क्ते गोमांसमेव हि ।
 ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य स्तेयिनो गुस्तल्पिनः ॥
 सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नैकादश्यन्नभोजिनः ॥

“निष्कृतिर्घर्मशास्त्रोक्ता, नैकादश्यन्नभोजिनः” इति वा पाठः ।

विष्णुरहस्ये — “यदिच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सम्पदमात्मनः ।

एकादश्यान्न भञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्या समानि च ।
 अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 तानि पापान्युपक्ष्णाति भुञ्जानो हरिवासरे ।
 नेदृशं पावनं लोके नराणामिह विद्यते ॥
 यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ।
 तावत्पापानि तिष्ठन्ति देहेऽस्मिन् मनुजाधिप ॥
 यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ।
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 एकादश्युपवासस्य कलान्नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति क्वचित् ।
 एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥
 एकादशीसमं किञ्चित्पापत्राणं न विद्यते ।
 स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राजन् पुत्रप्रदायिनी ।
 सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ॥
 न गङ्गा न गया भूप न काशी नच पुष्करम् ।
 न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा नच देविका ॥
 न यमुना चन्द्रभागा तुल्या हरिदिनेन तु ।
 अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
 चिन्तामणिसमा ह्येषा अक्षयस्य निधेः समा ।
 कल्पपादपतुल्याथ वेदवादोपमाथवा ॥
 एकादशीसमुत्थेन वह्निना पातकेन्धनम् ।
 भस्मतां याति राजेन्द्र प्राप्य ते हरिमन्दिरम् ॥
 एकादश्युपवासी यः स मां त्यक्त्वा हरिं व्रजेत् ।
 कुलत्रयं समुद्धृत्य आत्मना सह मोदते ॥

अत्रैव मोहिनीम्प्रति यमवाक्यम्—

एकयाद्यापि वामोरु एकादश्या सुजीर्णया ।
 हत्यायुतं विनश्येत सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

अत्रैकादश्यां न भुञ्जीतेति विधिश्चवणात्तथैकादशीमुपवसेदिति श्रवणाच्च एकादश्यामुपवासो विधीयते ।

सचाहोरात्रव्यापीभोजनाभावो दोषाभावविशिष्टः । सच “उपा-
वृत्तस्य दोषेभ्यः” इत्यादिनः परिभाषितः । सचाकरणे निन्दाश्रवणात् करणे
फलश्रवणाच्च, जीविकलकामोधिकारिकः । तत्र च—

“संक्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशिवासेर ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥
इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।
उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत् सन्तति ध्रुवाम् ॥
संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।
एकादश्यां तु कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति” ॥

इत्यादिश्रुत्या पुत्रवतां गृहस्थानां कृष्णैकादश्यामुपवासो निषिद्ध्यते ।

तथा “शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन” ॥

इत्यादि भविष्योत्तरवचनादन्यकृष्णैकादशीनां गृहस्थमात्रस्य पति-
षेधे सिद्धे हरिशयनालिङ्गितानामपि चतसणां कृष्णानां पुत्रवत्सु गृहस्थेषु
हरिशयनालिङ्गितकृष्णाद्यधिकार इति निर्गलितम् । अतएव—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि ।

वनस्थयतिधर्मोऽयं शुबलामेव सदा गृही” ॥

इति विष्णुधर्मवाक्याच्छुक्लैव गृहस्थानां नित्या । तत्रैव यानि कानि च
पापानि ब्रह्मात्या समानि चेत्यादयो निन्दा अर्थवादः ।

अथ काम्यान्येकादशीव्रतानि

नारसिंहे— “एकादश्यां नरश्रेष्ठ उपवासो विधीयते ।

नरसिंहं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

नरसिंहं समम्यर्च्य उपवासो विधीयत इत्यन्वयः । सर्वपापैः प्रमुच्यत
इत्यर्थान्मुक्तिः । श्रीभगवद्वाक्यम्,—

“मच्छयने मदुत्थाने मत्पाश्वपरिवर्त्तने ।
पयोमूलफलाहारी हृदि शल्यं ममार्पति” ॥

तस्मादवश्यमत्रोपोषणं विघातव्यमिति वाक्यार्थः ।

ब्रह्मपुराणे—‘एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन घृतवासा जितेन्द्रियः ॥

सम्पूज्य विधिना विष्णुं श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

पुष्पैर्घृपैस्तथा गन्धैर्दीपैर्नैवेद्यकैर्वरैः ॥

उपचारैश्च बहुभिर्जपैर्होमसमन्वितैः ।

स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतैर्वीर्यैर्मनोहरैः ॥

दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ।

एवं सम्पूज्यविधिवद्वात्रो कुर्यात्प्रजागरम ॥

कथया गीतकान्विष्णोर्गयिन्तो विष्णुतत्पराः ।

यान्ति विष्णोः परं स्थानं नरा नैवात्र संशयः” ॥

नारदीये मान्धातारम्प्रति वशिष्ठवाक्यम्,—

“रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिनम् ।

दशैव मातृके पक्षे दश राजंश्च पैत्रिके ॥

प्रियाया दशपक्षे च पुरुषानुद्धरेन्नरः ।

आत्मना सह राजेन्द्र वैष्णवं नयते पदम् ॥

तेऽद्वन्द्ववाहवो नित्यं नागारिकृतवाहनाः ।

स्रग्विनः पीतवस्त्राश्च प्रयान्ति हरिमन्दिरम्” ॥

वराहपुराणे—‘एकादश्यां निराहारो यो भूक्ते द्वादशीदिने ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्भ्रतं वैष्णवं महत् ॥

एतद्विद्वन् सुघोराणि हन्ति पापानि पार्थिव” ॥

अत्र द्वादशीभोजनश्रवणाद्वादशीपारणपर्यन्तमिदं व्रतम् । अत्रैव

मविष्ये— “पारणन्तु त्रयोदश्यां यः करोति नराधमः ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे—“यदा भवेदती बाल्या द्वादशी पारणादिने ।

प्रातरेव तदा कुर्यात्कर्म माघ्याह्निकत्वपि” ॥

देवलपि— “सङ्कटे विषमे प्राप्ते पारणन्तु भवेत्कथम् ।

अदिभस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥

पारणायोग्यद्वादश्याभा—

वायुपुराणे—“कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम् ॥

शिलापिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी” ॥

बृहस्पतिः--“दिवानिद्रां परान्नञ्च पुनर्भोजनमैथुने ।

क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्” ॥

एकादश्यां श्राद्धे यन्मतेऽपि शेषप्रतिपत्तिरङ्गम्, तन्मतेऽपि तदाहारं
विनैव श्राद्धसिद्धिरनन्यगतिकत्वात्, स्फ्याश्लिष्टज्यावदिति सम्प्रदायविदः ।
अन्ये तु शेषान्नाघ्राणमात्रं तदा कर्त्तव्यम्—

उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

“उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्” ॥

इति वराहपुराणवचनादिति । तेनैव प्राशितं भवति नैवाप्राशितं भवतीति
कालादर्शल्लिखितश्रुतेश्चेत्याहुः ।

“एकभुक्तेन नक्तनेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन भैक्ष्येण नैवाद्वादशिको भवेत्” ॥

अत्राप्यशक्तौ प्रतिनिधिः । तथा च स्मृतिः—

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥
भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।
पितृमातृपतिभ्रातृ—स्वसृगुर्वादि—भूभुजाम् ॥
अदृष्टार्थमुपोष्यापि स्वयञ्च फलभागभवेत्” ॥

वायुपुराणे—“उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

नक्तं हविष्यान्नमनोदनञ्च हविस्तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च” ॥

एतेषां समूलत्वेऽप्यधिकारिश्रुतेर्यत्रैव व्रते विशेषस्तद्विधानं तद्विषयत्वं
भक्ष्यानुकल्पश्रुतिस्तु शङ्कासुकश्रद्धाजडविषया, अनधिकारे सम्यग्भक्षणेऽपि
दोषाभावात् । अनधिकारिण च फलोदयस्य भक्षणानुकल्पेऽप्यसम्भवि-
त्वादिति ।

विष्णुः—मार्गशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेवमर्चयेत्
पुष्पधूपानु लेपनदीपनैवेद्यैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैश्च । व्रतमेतत्सम्बत्सरं कृत्वा
पापेभ्यः पूतो भवति । यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति । उभयपक्ष-
द्वादशीष्वेवम् । सम्बत्सरं कृत्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति, यावज्जीवं कृत्वा
विष्णुलोकमिति । अथ यद्यप्येकादश्यामुपोषित इत्युक्तम् तथापि द्वादशीपूजायाः
प्रधानस्यानुरोधाद्यत्र द्वादशी त्रुटिता तत्र पूर्वदिन एकादशीव्यतिरेकेणाप्युपवासः
कर्त्तव्यः । पूजाहोमादि तु वासुदेवपदेनैव, श्रुतिबलात् । इदं प्रतिशुक्लद्वादशी-
वत्सरान्तमेकं, यावज्जीवमपरम्, प्रत्युभयद्वादशी च वत्सरान्तमेकं यावज्जीवम-
परमिति चतुष्टयं काम्यञ्चेदं फलश्रुतेः । श्वेतद्वीपश्च वैष्णवोपभोग्यः क्षीरा-
व्धितीररूपः । सच महाभारतीये नारायणीयोपाख्याने प्रपञ्चितः । पूजा च
भगवते वासुदेवायेत्यनेन नमोन्तेन होमस्त्वनेन स्वाहान्तेन कार्यः । होमे च बहु-
व्य आहुतयः, ब्राह्मणा अपि बहवो भोज्या, उभयत्र बहुत्वान्वयात् ।

मातस्ये — “द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपोषणैः सह ।

गोवेस्त्रकाञ्चनैर्विप्रान् पूजयेद्भक्तितो नरः ॥

परमं पदमाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥”

द्वादशीः शुक्लाः समाप्य विष्णुपूजादिना उपोषणेनेकादशमुपवासपूर्व, तथैव द्वादशीव्रतस्य विष्णवादी दर्शनात् ।

देवीपुराणे मार्गशीर्षादारभ्य केशव-नारायण-माधव गोविन्द-विष्णु-मधु-सूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषीकेश-पद्मनाभ-दामोदरान् पूजयेत् । धूपस्रग्दीपाद्यैरुपोष्य सम्पूज्य दक्षिणाभिश्चेभिर्नामभिरश्वमेध-राजसूय-वाजपेयाति-रात्राग्निष्टोमगोमेध - पुरुषमेध - सौत्रामणि - पञ्चयज्ञहोमगोलक्षसर्वमखाश्च प्राप्यन्ते । नित्यं स्मरणादर्चनात्तन्नामजपाच्चेति नाम द्वादशीव्रतम् । अत्रैकादश्यामुपवासः मार्गशीर्षादि द्वादशशुक्लद्वादशीषु यथाक्रमं केशवार्द्रद्वादश नामभिः पूजा-होम-जप-स्मरणानि च केशवादीनां प्रीतये दक्षिणादानम्, पूजापूर्वदिनेऽपि पूजयेदित्युक्तवोपोष्य सम्पूज्येति पुनरभिधानात् । इति नामद्वादशीव्रतमित्युपसंहाराद् द्वादशीव्रतमिदम्, ऋष्यःतराच्च । अतएव निबन्धेषु तथालिखितमिति व्रतानि तु द्वादशफलभेदेनाधिकारभेदात्, धरणी व्रतवत् । वराहपुराणे सत्यतपा उवाच—

“कोऽसौ धरण्या सन्तीर्णा उपवासो महामुने ।

कानि व्रतानि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥”

दुर्वासा उवाच—“मार्गस्य शुक्लपक्षस्य दशम्यां नियतात्मवान् ।

स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा चाग्निकार्यं यथाविधि ॥

शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यञ्चान्नं सुसंस्कृतम् ।

भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचन्तु पादयोः ॥

कृत्वाष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरिवक्षसमुद्भवम् ।

भक्षयेद् दन्तकाष्ठन्तु ततश्चाचम्य यत्नतः ॥

शंखचक्रगदापाणिं पीतवासः किरीटिनम् ।

प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥

ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् ।

दृष्ट्वार्धं दापयेत्पश्चात् करतोयेन मानवः ॥
 एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने ।
 एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽहनि परे ह्यहम् ॥
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाच्युत ।
 एवमुक्त्वा ततो रात्रौ देवदेवस्य सन्निधी ॥
 जयन्नारायणायेति स्वपेत्तत्र विधानतः ।
 ततः प्रभाते विमले नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
 इतराम्बा तडागम्बा गृहे वा नियतात्मवान् ।
 आनीय मृत्तिकां शुद्धां मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 धारणं पोषणं त्वत्तो भूतानां देवि सर्वदा ।
 तेन सत्येन मां देवि पापान्मोचय मृत्तिके ॥
 ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते धरे ।
 भवन्ति पूतानि ततो मृत्तिकामालभेत्ततः ॥
 त्वयि सर्वे रसा नित्यं स्थिता वरुण सर्वदा ।
 तेनेमां मृत्तिकां प्राप्य मां पूतं कुरु मा चिरम् ॥
 एवं मृदं रविं तोयं प्रसाद्यात्मानमालभेत् ।
 त्रिः कृत्वा शेषमृदया कुण्डमालिख्य वै जले ॥
 ततः स्नात्वा नरः सम्यक् चक्रवाह्योपचारतः ।
 स्नात्वा चावश्यकं कृत्वा पुनर्देवगृहं व्रजेत् ॥
 तत्रागध्य महायोगं देवं नारायणं प्रभुम् ।
 केशवाय नमः पादौ कटं दामोदराय च ॥
 जानुभ्यां नरसिहाय उरुः श्रीवत्स्यधारणे ।
 कण्ठं कौस्तुभनाथाय वक्षः श्रीपतये तथा ॥
 त्रैलोक्यविजयायेति बाहू सर्वात्मने शिरः ।
 रथाङ्गधारिणे चक्रं शङ्खगायेति वारिजम् ॥

वारिजम्-शङ्खम् ॥

“गम्भीरायेति च गदां पङ्कजं शान्तमूर्तये ।
 एवमभ्यर्च्य देवेशं देवं नारायणं प्रभुम् ॥

पुनः तस्याग्रतः कुम्भाश्चतुरः स्थापयेद्बुधः ।
 जलपूर्णान् सुमात्यांश्च सितचन्दनलेपितान् ॥
 चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु स्थगितान् रत्नगर्भिणः ।
 चत्वाररस्ते समुद्रास्तु कलशाः परिकीर्तिताः ॥
 तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसम्भृतम् ।
 तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा ॥
 अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं तथा न्यसेत् ॥

अलाभतः - सौवर्णादीनामलाभे दारदमपि कुर्यादित्यर्थः ।

“सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् ।
 वेदवेदाङ्गसंयुतं श्रुति - स्मृतिविभूषितम् ॥
 तत्रानेक - विघ्नैर्भक्षैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् ।
 गन्धैर्धूपैश्च मन्त्रैश्च अर्चयित्वा यथाविधि ॥
 रसातलगतं वेदा यथा देव त्वयोद्धृताः ।
 मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवदुद्धर केशव ॥
 एवमुच्चार्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् ।
 यथा विभवसारेण प्रभाते विमले तथा ॥”

यथाविभवसारेण - वित्तानुसारेण पूजयेदित्यर्थः ।

“चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च चतुरो दापयेद्घटान् ।
 पूर्वन्तु वह्मवृचे दद्याच्छन्दोगे दक्षिणन्तथा ॥
 यजुःशाखान्विते दद्यात् पश्चिमं घटमुत्तमम् ।
 उत्तरं कामतो दद्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥
 ऋग्वेदः प्रीयतां पूर्वे सामवेदस्तु दक्षिणे ।
 पश्चिमे तु यजुर्वेदोऽथर्ववेदस्तथोत्तरे ॥
 ताम्रपात्रैस्तु सतिलैः स्थगितान् कारयेद् घटान् ।
 ततस्तं ताम्रपात्रस्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 दद्यादेवं महाभाग ततः पश्चाच्च भोजयेत् ।
 ब्राह्मणान् पायसेनाग्र्यान् ततः पश्चात्स्वयं नरः ॥

भुञ्जीत सहितो भूत्यै वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
 यः सकृद् द्वादशीमेतां करोति विधिना मुने ॥
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति तत्कालञ्चैव तिष्ठति ।
 ततो ब्रह्मोपसंहारे तल्लयस्तिष्ठते चिरम् ॥
 पुनः सृष्टौ भवेद्देवो वैराजो नाम नामतः ।
 ब्रह्महत्यादिपापानि इह लोके कृतान्यपि ॥
 अकामतः कामतो वा तानि नश्यन्ति तत्क्षणम् ।
 इहलोके दरिद्रो वा राज्यभ्रष्टोऽथवा पुनः ॥
 उपोष्य तु विधानेन मेश्वरो राज्यभाभवेत् ॥”

मेश्वरो - लक्ष्मीश्वरः ।

“बन्ध्या नारी भवेद्या तु अनेन विधिना शुभा ।
 उपोष्य तु भवेत्तस्याः पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अगम्यागमनं येन जानता वाऽप्यजानता ।
 स इमं विधिमास्थाय तस्मात्पापाद्विमुच्यते ॥
 ब्रह्मक्रियाविलोपेन बहुवर्षकृतेन च ।
 उपोष्येमां सकृद्भवत्या वेदसंस्कारमाप्नुयात् ॥
 किञ्चात्र बहुनोक्तेन न तदस्ति महामुने ।
 प्राप्यं वा प्राप्यते नैव पापं वा यन्न नश्यति ॥
 अदीक्षिताय नो देयं विधानं नास्तिकाय च ।
 वेददेवद्विषे वापि न श्राव्येत्तु कदाचन ॥
 गुरुभक्ताय दातव्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 इह जन्मनि वै राज्यं धनं धान्यं दरस्त्रियः ॥
 भवन्ति विविधा यस्मादुपोष्या तद्विधानतः” ।

इति मत्स्यद्वादशीव्रतम् ।

दुर्वासा उवाच—“पौषमासस्य या पुण्या द्वादशीशुक्लपक्षतः ।
 तस्यां प्रागिव सङ्कल्प्य कुर्यात्स्नानादिकाः क्रियाः” ॥
 प्रागिव-मार्गं इव ।

“निर्वर्त्यराधयेद्वाश्रावेकादश्यां जनार्दनम् ।
 कूर्माय पादौ पथमं प्रपूज्य नारायणायेति कटिं हरेश्च ॥
 सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु उरो विशंकाय भवाय कण्ठम् ।
 सुवाहवे चेति भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गशङ्खौ ॥
 स्वनाममन्त्रेण सुधूपगन्धैर्नानाविधैर्विविधैः फलैश्च ।
 अभ्यर्च्य देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य मात्याम्बरदामकण्ठम् ॥
 तं रत्नगर्भन्तु पुरैव कृत्वा स्वशक्तितो हेममयञ्च देवम् ॥
 समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य ।
 पूर्णे घटोपर्यथ सन्निवेश्य श्वो ब्राह्मणायैवमेव प्रदद्यात् ॥
 श्वो ब्राह्मणान् भोज्य सदक्षिणाभियंथाशक्त्या प्रीणयेद्देवदेवम् ।
 नारायणं कूर्मरूपेण पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत सभृत्यवर्गः ॥
 एवं कृते वै त्रिविधं हि पापं विनश्यते नात्र विचारणास्ति ।
 संसारचक्रं प्रविहाय तूर्णं प्राप्नोति लोकन्तु हरेः प्रमाणम् ॥
 अनेकजन्मान्तरसञ्चितानि पापानि नश्यन्ति नरस्य भक्त्या ।
 प्रागुक्तरूपांतु फलं लभन्ते नारायणस्तुष्टिमुपैति सद्यः ॥

इति कूर्मद्वादशीव्रतम् ।

“एवं माघे सिते पक्षे द्वादशीं धरणीभृतः ।
 वराहस्य शृणुष्वन्यां पुण्यां परमधार्मिक ॥
 अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ।
 इमं सविधिमास्थाय तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्माक्रियाविलोपेन बहुवर्षकृतेन च ।
 उपोष्येमां सकृद्भक्त्या वेदसंस्कारमाप्नुयात् ॥
 किञ्चात्र बहुनोक्तेन महापरमधार्मिक ।
 प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्पं स्नानमेव च” ॥

प्रागुक्तेन—मार्गद्वादशयुक्तेन ।

“कृत्वा देवं समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः ।
 पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैश्च अर्चयित्वाऽच्युतं नरः ॥

भुञ्जीत सहितो भूत्यै वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
 यः सकृद् द्वादशीमेतां करोति विधिना मुने ॥
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति तत्कालञ्चैव तिष्ठति ।
 ततो ब्रह्मोपसंहारे तल्लयस्तिष्ठते चिरम् ॥
 पुनः सृष्टी भवेद्देवो वैराजो नाम नामतः ।
 ब्रह्महत्यादिपापानि इह लोके कृतान्यपि ॥
 अकामतः कामतो वा तानि नश्यन्ति तत्क्षणम् ।
 इहलोके दरिद्रो वा राज्यभ्रष्टोऽथवा पुनः ॥
 उपोष्य तु विधानेन मेश्वरो राज्यभागभवेत् ॥”

मेश्वरो - लक्ष्मीश्वरः ।

“बन्ध्या नारी भवेद्या तु अनेन विधिना शुभा ।
 उपोष्य तु भवेत्तस्याः पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अगम्यागमनं येन जानता वाऽप्यजानता ।
 स इमं विधिमास्थाय तस्मात्पापाद्विमुच्यते ॥
 ब्रह्मक्रियाविलोपेन बहुवर्षकृतेन च ।
 उपोष्येमां सकृद्भवत्या वेदसंस्कारमाप्नुयात् ॥
 किञ्चात्र बहूनोक्तेन न तदस्ति महामुने ।
 प्राप्यं वा प्राप्यते नैव पापं वा यन्न नश्यति ॥
 अदीक्षिताय नो देयं विधानं नास्तिकाय च ।
 वेददेवद्विषे वापि न श्राव्येतु कदाचन ॥
 गुरुभक्ताय दातव्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 इह जन्मनि वै राज्यं धनं धान्यं दरस्त्रियः ॥
 भवन्ति विविधा यस्मादुपोष्या तद्विधानतः” ।

इति मत्स्यद्वादशीव्रतम् ।

दुर्वासाउवाच—“पौषमासस्य या पुण्या द्वादशीशुक्लपक्षतः ।
 तस्यां प्रागिव सङ्कल्प्य कुर्यात्स्नानादिकाः क्रियाः” ॥
 प्रागिव-मार्ग इव ।

“निर्वर्त्यारिाधयेद्वात्रावेकादश्यां जनार्दनम् ।
 कूर्मयि पादौ पथमं प्रपूज्य नारायणायेति कटिं हरेश्च ॥
 सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु उरो विशंकाय भवाय कण्ठम् ।
 सुवाहवे चेति भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गशङ्खौ ॥
 स्वनाममन्त्रेण सुवूपगन्धैर्नानिवेद्यैर्विविधैः फलेश्च ।
 अभ्यर्च्य देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य माल्याम्बरदामकण्ठम् ॥
 तं रत्नगर्भन्तु पुरेव कृत्वा स्वशक्तितो हेममयञ्च देवम् ॥
 समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे धृतस्य ।
 पूर्णे घटोपर्यथ सन्निवेश्य श्वो ब्राह्मणायैवमेव प्रदद्यात् ॥
 श्वो ब्राह्मणान् भोज्य सदक्षिणाभियंथाशक्त्या प्रीणयेद्देवदेवम् ।
 नारायणं कूर्मरूपेण पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत सभृत्यवर्गः ॥
 एवं कृते वै त्रिविधं हि पापं विनश्यते नात्र विधारणास्ति ।
 संसारचक्रं प्रविहाय तूर्णं प्राप्नोति लोकन्तु हरेः प्रमाणम् ॥
 अनेकजन्मान्तरसञ्चितानि पापानि नश्यन्ति नरस्य भक्त्या ।
 प्रागुक्तरूपान्तु फलं लभन्ते नारायणस्तुष्टिमुपैति सद्यः ॥
 इति कूर्मद्वादशीव्रतम् ।

“एवं माघे सिते पक्षे द्वादशीं धरणीभृतः ।
 वराहस्य शृणुष्वन्त्यां पुण्यां परमधार्मिक ॥
 अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ।
 इमं सविधिमास्थाय तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्माक्रियाविलोपेन बहुवर्षकृतेन च ।
 उपोष्येमां सकृद्भक्त्या वेदसंस्कारमाप्नुयात् ॥
 किञ्चात्र बहुनोक्तेन महापरमधार्मिक ।
 प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्पं स्नानमेव च” ॥

प्रागुक्तेन—मार्गद्वादशयुक्तेन ।

“कृत्वा देवं समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः ।
 पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैश्च अर्चयित्वाऽच्युतं नरः ॥

पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भं जलपूर्णं तु विन्यसेत् ।
 वराहायेति पादौ च माधवायेति वै कटिम् ।
 क्षेत्रज्ञायेति जठरं विश्वरूपे पुरो हरेः ।
 सर्वज्ञायेति वै वण्ठं प्रजानां पतये शिरः ॥
 प्रद्युम्नायेति च भुजौ दिव्यास्त्राय सुदर्शनम् ।
 अमृतोद्भवाय शंखमेष एवार्चने विधिः ॥
 एवमभ्यर्च्य मेधावी तस्मिन् कर्मणि विन्यसेत् ।
 सौवर्णरौप्यताम्रञ्च पात्रं विभवशाक्ततः ॥
 सर्वं विज्ञैस्तु सम्पूर्णं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 तत्र शक्त्या तु सौवर्णं वराहं कारयेद्बुधः ॥
 दंष्ट्राग्रेणोद्धरन् पृथ्वीं सपर्वतवनद्रुमाम् ।
 माधव मधुहन्तारं वराहं रूपमास्थितम् ॥
 सर्ववीजघृते पात्रे रत्नगर्भघटोपरि ॥
 स्थापयेत् परमं देवं जातरूपमयं हरिम् ।
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं ताम्राभावे तु वैणवे ॥
 स्थाप्यार्चयेद् गन्धपुष्पैर्नैवेद्यं विविधैर्हरिम् ।
 पुष्पमण्डपिकाङ्कृत्वा जागरं तत्र कारयेत् ॥
 प्रादुर्भावान् हरेस्तत्र वाचयेद्वापयेद्बुधः ।
 एवं संस्तूयमानस्य प्रभातेऽभ्युदिते रवौ ॥
 शुचिः स्नातो हरिं पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 वेदवेदाङ्गविदुषे साधुवृत्ताय धीमते ॥
 विष्णुभक्ताय विप्रर्षे विशेषेण तु दापयेत् ।
 एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् ॥
 ब्राह्मणाय भवेद्यद्वि फलं तत्तु निशामय ।
 इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टिरेव च ॥
 ज्ञानवान् वित्तवान् भोगी अपुत्रः पुत्रवान् भवेत् ॥

इति वराहद्वादशी ।

दुर्वासा उवाच - 'तद्वच्च फाल्गुने मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
उपोष्य प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद्बुधः ॥

तद्वदित्यनेन - मत्स्यद्वादशीधर्मातिदेशः ।

"नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोदरं तथा ।
कटिं विश्वभुजे पूज्यमनिरुद्धायेत्युरस्तथा ॥
कण्ठं तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः ।
असुरध्वंसनायेति चक्रं योगात्मने नमः ॥
शङ्खमित्येव सम्पूज्य गन्धपुष्पफलैस्तथा ।
तदग्रे स्थाप्य तु घटं सितवस्त्रयुगान्वितम् ॥
तत्रोपरि नृसिंहं तु सौवर्णं ताम्रभाजने ।
सौवर्णे शक्तितः कृत्वा दारुवंशमयेपि वा ॥
रत्नगर्भघटे स्थाप्य तत्र पूज्यं विधानतः ।
द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
एवं कृते फलं प्राप्तं यत्पुरा पार्थिवेन तु ।
वत्सनाम्ना च तत्तोहं प्रवक्ष्यामि महामुने ॥
तस्य व्रतान्ते भगवान् नरसिंहं तुतोष च ।
चक्रं प्रादाच्च शत्रूणां विध्वंसनकरं मृधे ॥
तेन चास्त्रेण राज्यं स जितवान् नृपसत्तमः ।
राज्ये स्थित्वाऽश्वमेधानां सहस्रमकरोद्बुधः ॥
अन्ते च ब्रह्मलोकाख्यं पदमागाच्च सत्तम ।
एषा धन्या पापहरा द्वादशी भुवने मुने ॥
कथितेयं प्रयत्नेन कुरु शीघ्रं यथेप्सितम्" ॥

इति नृसिंहद्वादशी ।

"एवमेव मुने मासि चैत्रे सङ्कल्प्य द्वादशीम् ।
उपोष्याराधयद्भवत्या देवदेवं जनार्दनम् ॥
वामनायेति वै पादौ विष्णवे कटिमर्चयेत् ।
वासुदेवेति जल्पन् उरः सङ्कर्षणाय च ॥

कण्ठे विश्वभृते पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे ।
 बाहू विश्वजिते पूज्यं स्वनाम्ना शंखचक्रके ॥
 अनेन विधिनाभ्यर्च्य देवदेवं सनातनम् ।
 प्राग्वद्रत्नोदरं कुम्भं सद्युगं पुरतो न्यसेत् ॥
 प्रागुक्तपात्रे संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुधः ।
 यथाशक्त्या कृतं ह्रस्वं सितयज्ञोपवीतिनम् ॥
 कुण्डिकां स्थापयेत्पाश्वे छत्रिकां पादुके तथा ।
 अक्षमालाञ्च संस्थाप्य वृषिकाञ्च विशेषतः ॥
 एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तम् ।
 दापयेत् प्रीयतां विष्णुर्ह्रस्वरूपीत्युदीरयेत् ।
 मासनाम्ना तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् ।
 प्रीयतामिति सर्वत्र विजिरेष प्रकीर्तितः ॥
 श्रूयते च पुरा राजा हर्यक्षः पृथिवीपतिः ।
 अपुत्रः स तपस्तेपे पुत्रमिच्छंस्तपोधनः ॥
 तस्यैवं कुर्वतस्तुष्टिं पुत्रार्थं मुनिस्ततम् ।
 आजगाम हरिर्देवो द्विज्रूपसमन्वितः ॥
 स उवाच नृपं राजन् क्रिन्ते व्यवसितन्त्विति ।
 पुत्रार्थमिति चोवाच तं विप्रः प्रत्युवाच ह ॥
 इदमेव विधानन्तु कुरु राजन् प्रयत्नतः ।
 स विप्र एवमुक्त्वा तु क्षणादन्तर्हितस्ततः ॥
 राजापि तच्चकाराथ दत्त्वा वित्तं द्विजः तमे ।
 दरिद्राय सुतं प्रादाज्ज्योतिर्गर्भाय धीमते ॥
 यथा दितेरपुत्रायाः स्वयं पुत्रत्वमागतः ।
 भगवांस्तेन सत्येन समाप्य तु सुतो वरः ॥
 अनेन विधिनोक्तेन तस्य पुत्रोऽभवन्मुने ।
 उग्रास्य इति विख्यातश्चक्रवर्ती महाबलः ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रानघनो धनवान् भवेत् ।
 भ्रष्टराज्यो लभेद्राज्यं मृतो विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥

एवमेवेति—मार्गे च द्वादशी कृत्ये दशम्यां नियतात्मवान् ।

स्नातो देवाचनं कृत्वा अग्निकार्यं यथाविधी ॥ त्यादि ।

तत्राराध्य महायोगं देवं नारायणं प्रभुम् ।

इत्यन्तेन यदुक्तं तत्कृत्वेत्यर्थः । उपोष्य एकादश्यां वामनायेत्यर्चनीयौ पादौ । स्वनाम्नेति—“ओंकारादि नमोन्तेन चतुर्थ्यन्तेन चार्चयेत्” । प्राग्वदिति—जलपूर्णत्वं साम्बत्सरसितचन्दनलेपितत्वं - तिलपात्रस्थगितत्वं - पञ्चगर्भितत्वानां ग्रहणम् । सयुगं—सितवस्त्रसहितं प्रागुक्तपात्रे यथाशक्त्या सौवर्णरीप्यताम्रदारवान्यतमे वारिपूर्णघटोपरिस्थे । काञ्चनम्—सौवर्णम् । वृषिका - यत्यासनम् ।

प्रादुर्भावाभिधानं प्रियतामित्यन्तस्य मार्गशीर्षादिद्वादशमःसेषु केशव-नारायणमाधवगोविन्द - विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामन - श्रीधरहृषीकेशपद्मनाभ-दामोदरेति यथाक्रमं प्रत्येकं नामोच्चार्य केशवो मत्स्यरूपी प्रीयताम्, नारायणः कूर्मरूपी प्रीयतामिति क्रमेण तत्तन्मास्युदीरयेदित्यर्थः । ज्योतिर्गर्भाय ब्रह्माविदे । मन्त्रवित् - “यथादितेरपुत्राय” इत्यादि मन्त्रज्ञः ।

इति वामनद्वादशीव्रतम् ।

“वैशाखेऽप्येवमेव तु सङ्कल्प्य विधिना नरः ।
तद्वत्स्नानं मृदा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत् ॥
तत्राराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्वधारिणे ।
मधुसूदनाय कटिम् उदरे वत्सधारिणे ॥
क्षत्रान्तकाय बाहू च मणिकण्ठाय कण्ठकम् ॥
स्वनाम्ना शंखचक्रे च शिरो ब्रह्माण्डधारिणे ।
एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्याग्रतो घटम् ॥
विन्यसेत् स्थगितं वस्त्र - युगेन च विशेषतः ।
वैणवेन तु पात्रेण तस्मिन् संस्थापयेद्धरिम् ॥
जामदग्न्येन रूपेण कृत्वा सौवर्णमग्रतः ।
दक्षिणे परशुं हस्ते तस्य देवस्य कारयेत् ॥

सर्वगन्धैश्च सम्पूज्य पुष्पैर्नानाविधैस्तथा ।
 ततस्तस्याग्रतः कुर्याज्जागरं भक्तिमान्नरः ॥
 प्रभाते विमले सूर्ये ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आसीद्वाजा महाभागो वीरसेनो महाबलः ॥
 अपुत्रः स पुरा तीव्रं तपस्तेपे महायशाः ।
 चरतस्तु तपो घोरं याज्ञवल्क्यो महामुनिः ॥
 आजगाम महायोगी द्रष्टु तन्नातिदूरतः ।

राजोवाच—‘कथं मे भविता पुत्रः स्वल्पायासेन वै द्विज ॥
 एतन्मे कथय प्रीत्या भगवन्प्रणतस्य मे ।
 एवमुक्तो मुनिस्तेन पार्थिवेन यशस्विना ॥
 आचक्षे द्वादशीञ्चेमां वैशाखसितपक्षजाम् ।
 स हि राजा विधानेन पुत्रकामो विशेषतः ॥
 उपोष्य लब्धवान् पुत्रं नलं परमधार्मिकम् ।
 योऽद्यापि कीर्त्यते लोके पुण्यश्लोकी नृपोत्तमः ॥
 प्रासङ्गिकं फलं ह्येतद् व्रतस्यास्य महामुने ।
 यत्पुत्रो जायते वित्तं विद्या वा कातिरुत्तमा ॥
 इह जन्मनि किञ्चिन्नं परलोके श्रृणुष्व मे ।
 कल्पमेकं ब्रह्मलोके उषित्वाप्सरसां गणैः ॥
 क्रीडन्ति ते पुनः सृष्टौ जायन्ते चक्रवर्तिनः ।
 त्रिशत्कल्पसहस्राणि जीवन्ते नात्र सशयः ॥

एवमेवेत्यनेन दशम्यां नियतात्मवानित्यादि । करतं येन मानव
 इत्यनेन बोधितेति कर्त्तव्यता मत्स्यद्वादशीव्रतीयाः परामृश्यन्ते । सङ्कल्प्य—
 एकादश्यां निराहार इत्यादि वाक्योच्चारणङ्कृत्वा, तद्वति
 प्रभाते विमल इत्यादि कुण्डमालिख्य जल इत्यन्तेन उक्तामिति-
 कर्त्तव्यतां कृत्वा, कण्ठकं गल्म, स्वनाम्ना शंखचक्रनाम्ना, वस्त्रयुगेन
 वैणवेन त्वित्यन्तेन घटोपरिस्थितवैणवपात्रधारणं विवक्षितम् ।

सर्वगन्धास्तु गन्धशास्त्रे -

“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारः कुङ्कुमस्य च ।
षोडशः चन्दनस्यैकः कर्पूरस्य चतुष्टयम् ॥
सर्वगन्ध इति प्रोक्तः समस्तसुरदुर्लभः” ।

कल्पतरो तु कुङ्कुमागुहकपूर्णकस्तूरीजातीफलानीति । निवेदयेत्—

प्रतिपादयेत् । इति परशुरामद्वादशीब्रतम् ।

दुर्वासा उवाच — “ज्येष्ठे प्रियतमे ह्येवमेवं सङ्कल्प्य वै नरः ।
अर्चयेत्परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः” ॥

एवमेवेति-मत्स्यद्वादशीकथितेति कर्त्तव्यतया नमो नारायणायेति तस्य
पादौ समर्चयेत् ।

“त्रिविक्रमायेति कटिं धृतविश्वाय चोदरम् ।
उरः सम्बत्सरायेति कण्ठं सम्बर्त्तिकाय च ॥
सर्वास्त्रधारिणे बाहू स्वनाम्नाब्जरथाङ्गके ।
सहस्रशिरसेऽभ्यर्च्य शिरस्तस्य महात्मनः” ॥

अब्जरथाङ्गके - शङ्खचक्रे ।

“एवमभ्यर्च्य विधिवत्प्रागवत्कुम्भन्निवेदयेत् ।
प्राग्बद्धस्त्रयुगच्छन्नौ सौवर्णौ रामलक्ष्मणौ ॥
अर्चयित्वा विधानेन विशुद्धब्राह्मणाय तौ ।
दातव्यौ मनसा काममीहता पुरुषेण तु ॥
अपुत्रेण पुरा पृष्टो राज्ञा दशरथेन तु ।
वशिष्ठः पुत्रकामाय प्रोवाच परमार्चितः ॥
इदमेव विधानन्तु कथयामास स द्विजः ।
प्राग्रहस्यं विदित्वा तु स राजा कृतवानिदम् ॥
तस्य पुत्रः स्वयं यज्ञे रामाख्यो मधूसूदनः ।
चतुर्द्विसौभवाद्विष्णुः परितोषान्महामुने ॥
एतदैहिकमाख्यातं पारत्रिकमतः शृणु ॥

दिव्यान् भोगान् भुञ्जीत स्वर्गसंस्थो यावदिन्द्राश्चतुर्दशद्विसंख्याः ।
अतीतकाले पुनरेत्यमर्त्यं राजराजो जायते यज्ञयाजी ॥

नश्यन्ति पापानि च तस्य पुंसः कामानवाप्नोति यथा समीहितम् ।
निष्काम एतद्ब्रतमेव तीर्त्वा प्राप्नोति निर्वाणपदं स्थिरं यत् ॥”

इति राघवद्वादशीब्रतम् ।

दुर्वासा उवाच—“आषाढेऽप्येवमेवन्तु सङ्कल्प्य विधिना नरः ।

अर्चयेत् परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः ॥

वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धायेति वै उरः ॥

चक्रपाणय इति भुजौ कण्ठं भूपतये तथा ।

स्वनाम्ना शंखचक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः ॥

एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्ब्रतास्याग्रतो घटम् ।

विन्यसेद्वस्त्रसंयुक्तं तस्योपरि ततो न्यसेत् ॥

काञ्चनं वासुदेवन्तु चतुर्बाहुं सनातनम् ।

तेनाभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

प्राग्ब्रतं ब्राह्मणे दद्याद्देवादिनि सुव्रते ॥”

अत्र मार्गमासोक्तद्वादशीकथितसलकसाधारणकृत्यान्वयः ।

“एवं नियमयुक्तस्य यत्पुण्यं तच्छृणुष्व मे ।

वसुदेवोऽभवद्राजा यदुवंश - विवर्द्धनः ॥

देवकी तस्य भार्यासीत् समानव्रतचारिणी ।

सा चापुत्रा भवत्साध्वी पतिधर्मपरायणा ॥

तस्य कालेन महता नारदोभ्यागमद्गृहम् ।

वसुदेवेन भक्त्याऽसौ पूजितो वाक्यमब्रवीत् ॥

कथयामास धर्मज्ञो देवकीवसुदेवयोः ॥

तावप्येवं विधिं भक्त्या चक्रतुः श्रद्धयान्वितौ ।

तयोस्तुष्टः स्वयं विष्णुः पुत्रत्वञ्च जगाम ह ॥

एवमेषा पापहरा द्वादशी पुत्रदा स्मृता ।
 तामुपोष्य सुतान्वित्तं लभते च न संशयः ॥
 राज्यञ्च भ्रष्टराजस्तु पापिनः पापसंक्षयम् ।
 यथा भारोपनीतस्तु धरण्यां केशवेन तु ॥
 मृतो विष्णुपुरे रम्ये मोदते कालमक्षयम् ।
 मन्वन्तराणि षड्विंशत्ततः कालात्यये पुनः ॥
 इह लोके भवेद्राजा सप्तवर्षायुतानि च ।
 दाता यज्वा क्षमायुक्तो मृतो निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

इति कृष्णद्वादशीव्रतम् ।

“एवमेव श्रावणे तु मासि सङ्कल्प्य द्वादशीम् ।
 अर्चयेत्परन्देवं गन्ध - पुष्प - निवेदनैः ॥
 बुद्धाय पादौ सम्पूज्य श्रीधरायेति वै कटिम् ।
 पद्मोद्भवाय जठरमुरः सम्बत्सराय च ॥
 सुग्रीवायेति कण्ठन्तु द्वौ बाहू विश्वबाहवे ।
 प्राग्बदस्त्राणि सम्पूज्य शिरो वै परमात्मने ।
 एवमभ्यर्च्य मेधावी तस्याग्रे पूर्ववद्घटम् ॥
 स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं कृत्वा विचक्षणः ।
 तमप्येवञ्च सम्पूज्य ब्राह्मणाय निवेदेयत् ॥
 अनेन विधिना पूर्वं द्वादशी समुपोषिता ।
 शुद्धोदनेन तस्याभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः ॥
 महतीञ्च श्रियं प्राप्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 भुक्त्वा राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः ॥”

एवमेवेत्यादिना मत्स्यद्वादशीधर्मातिदेशः । इति बुद्धद्वादशीव्रतम् ।

“तद्वद् भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
 सङ्कल्प्य विधिना देवमर्चयेत्परमेश्वरम् ॥
 नमोस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम् ।
 म्लेक्षप्रध्वंसनायोरुमुदरं जगन्मूर्त्तये ॥

श्रीकण्ठायेति वै कण्ठं खड्गपाणये भृजौ ।
 स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु विश्वमूर्त्तैस्तथा शिरः ॥
 एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्याग्रतो घटम् ।
 विन्यसेत्कल्किनं देवं सौवर्णन्तत्र कारयेत् ॥
 सितवस्त्रयुगच्छन्नं गन्धपुष्पोपशोभितम् ।
 कृत्वा प्रभाते विप्राय देयं वै शास्त्रवित्तमे ॥
 पूर्वं राजा विशालोऽभूत् काशिपुर्यां महाबलः ।
 द्वादशीं कृतवान् सोऽपि चक्रवर्त्ती बभूव ह ॥
 यज्ञैश्च विविधैरिष्ट्वा परं निर्वाणमाप्नुयात् ।
 पूज्यते मत्सरूपेण सर्वज्ञत्वमभीप्सुभिः ॥
 स्ववंशोद्धरणार्थाय कूर्मरूपी तु पूज्यते ।
 भवोदधिनिमग्नेन वराहः पूज्यते हरिः ॥
 नरसिंहस्वरूपेण सर्वपापभयातुरैः ।
 वामनो मोहनार्थाय वित्तार्थे जमदग्निजः ॥
 क्रूरशत्रुविनाशाय यजेद्दाशरथिं बुधः ।
 बालकृष्णं यजेद्धीमान् पुत्रकामो न संशय ॥
 रूपकामो यजेद्बुद्धं कल्किनं शत्रुघातिनम् ॥

इति कल्किद्वादशीव्रतम् ।

“तद्वादश्वयुजे मासि द्वादशीं सितपक्षिणीम् ।
 सङ्कल्प्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् ॥
 पद्मनाभाय पादौ तु कर्टि वै पद्मयोनये ।
 उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः ॥
 शुद्धाय च तथा बाहू प्राग्वदस्त्राणि पूजयेत् ।
 प्रभवाय शिरः पूज्यं प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत् ॥
 तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभञ्च विन्यसेत् ।
 तमेवमेवं सम्पूज्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
 प्रजातायां तु शर्वर्यां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

आसीत् कृतयुगे राजा भद्राश्वो नाम वीर्यवान् ॥
 तस्य नामाभवद्वर्षं भद्राश्वं नाम नामतः ।
 तस्यागस्त्यः कदाचित्तु गृहमागत्य भूपतेः ॥
 उवाच पञ्चरात्रं तु वसामि भवतो गृहे ।
 तं राजा शिरसा नत्वा स्थीयतामित्यभाषत ।
 तस्य कान्तिमती नाम्ना भार्या परमशोभना ।
 तामगस्त्यस्तथा दृष्ट्वा रूपतेजोऽन्वितां शुभाम् ॥
 सपत्न्यश्च भयात्तस्याः कुर्वन्त्यः कर्मशोभनाः ।
 साधु साधु जगन्नाथ स्त्रीशूद्राः साधु साधिवति ॥
 एवमुक्त्वा ननर्था अगस्त्यो राजसन्निधौ ॥

राजोवाच - “किं हर्षकारणं ब्रह्मान् येनैवं नृत्यते भवान्” ।

अगस्त्य उवाच—“इयं राज्ञी त्वदीयाभद्रासी वैश्यस्य वैदिशे ।

नगरे हरिदत्तस्य त्वमस्याः पतिरेव च ॥

तम्यैव कर्मकारोऽभूच्छद्रो विन्ध्येति नामतः ।

वैश्य आश्वयुजे मासि द्वादश्यां नियत शुचिः ॥

स्वयं विष्ण्वालयं गत्वा गन्धपुष्पादिभिर्हरिम् ।

अभ्यर्च्य स्वगृहं प्रायाद्भवन्तौ रक्षणालकौ ॥

संस्थाप्य द्वादशान् दीपान् ज्वलनार्थं महामते ।

गते तस्मिन् भवन्तौ तान् ज्वालयन्तौ ततः स्थितौ ॥

यावत् प्रभाता रजनी निशात्येन नरोत्तम ।

ततः कालेन महता मृतौ द्वावपि दम्पती ॥

तेन पुण्येन ते जन्म पितृव्रतगृहेऽभवत् ।

इदञ्च पत्नी ते जाता वैश्यदास्यभवत्पुत्रा ॥

पारक्यस्यापि दीपस्य ज्वालितस्य हरेर्गृहे ।

इयं व्युष्टिः परा जाता भक्तिप्रह्ला हरेर्गृहे ।

आनयत्परमार्थेन विष्णुमभ्यर्च्य दीपकम् ।

ज्वालयत्तस्य यत्पुण्यं तत्संख्यातुं न शक्यते ॥

अत्र प्रागुदितातिवेशरूपा--मार्गद्वादशीधर्मा यथायथमतिदिश्यन्ते ।
व्युष्टिः—पुण्योपचयः । इति पद्मनाभद्वादशीव्रतम् । अगस्त्य उवाच—

शृणुष्व भक्तितो राजन् कार्तिकैकादशीं तथा ।
उपोष्य विधिना येन सर्वं वै प्राप्नुयात्फलम् ॥
प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत्स्नानं समाचरेत् ।
विलोमेनार्चयेद्देवं नारायणमकलमषम् ॥

प्राग्विधानेन-मार्गलिखितमत्स्यद्वादशयुक्त-सामान्येति कर्तव्यतया विलोमेन
अन्यद्वादशीविहितपादादिपूजा वैपरीत्येन तदेवाह—

नमः सहस्रशिरसे शिरः सम्पूज्य वै हरेः ।
पुरुषायेति च भुजौ कण्ठं वै विश्वरूपिणे ॥
ज्ञानात्मने तु चास्त्राणि श्रीवत्साय तथा उरः ।
कर्टि सहस्रपादाय पादौ देवस्य पूजयेत् ।
अनुलोमेन देवेशं पूजयित्वा विचक्षणः ॥
नमो दामोदरायेति सर्वाङ्गं पूजयेद्धरिम् ॥

अनुलोमेन---तत्तन्मन्त्रसहितपादादिपूजाक्रमेण ।

“एवं सम्पूज्य विधिना तस्याग्रे चतुरो घटान् ।
स्थापयेद्रत्नगर्भास्तु सितचन्दनचर्चितान् ॥
स्रग्दामवद्धग्रीवांस्तु सितवस्त्रावगुण्ठितान् ।
स्थगितान् ताम्रपात्रैस्तु तिलपूर्णैः सकाञ्चनेः ।
चत्वारः सागराश्चैते कथिता द्विजसत्तम ॥
तन्मध्ये प्राग्विधानेन सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥

प्राग्विधानेन—मत्स्यद्वादशीविधानेन ।

“योगेश्वरं योगनिधिमनन्तं पीतवाससम् ।
तमप्येवन्तु सम्पूज्य जागरं तत्र कारयेत् ॥
कुर्याच्च वैष्णवं यागं यजेद्योगेश्वरं हरिम् ।
षोडशारे रथाङ्गे तु रजोभिः बहुभिः कृते ॥

बहुभिः—विष्णुपूजास्थानचक्रप्रकृतिभूतपञ्चवर्णकैः ।

“एवं कृत्वा प्रभाते तु ब्राह्मणान् पञ्च चानयेत् ।
 चत्वारः कलशा देयाश्चतुर्णां पञ्चमस्य तु ॥
 योगेश्वरं तु सौवर्णं प्रदद्यात् प्रयतः शुचिः ।
 वेदाध्येत्रे समं दत्तं तद्विदे द्विगुणं तथा ॥
 आचार्ये पञ्चपात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ।
 यस्त्विदं सरहस्यञ्च समन्त्रञ्चोपपादयेत् ॥
 विधानं तस्य भक्त्या वै दत्तं कोटिगुणोत्तरम् ।
 गुरौ तिष्ठति यस्त्वन्यमासन्नं पूजयेत्सुधीः ॥
 स दुर्गतिमवाप्नोति दत्तं तस्य च निष्फलम् ।
 प्रसन्ने तु गुरौ पूर्वं पश्चादन्यस्य दीयते ।
 अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुर्ज्ञेयो जनाह्वितः ॥
 मार्गस्थो वाप्यमार्गस्थो गुरुरेव परागतिः ॥
 प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहाद्विप्रतिपद्यते ।
 युगकोटिं स नरके पच्यते नात्र सशयः ॥
 एव दत्त्वा विधानेन तत्त्वतो विष्णुमर्च्य च ।
 त्रिप्राणां भोजनं दत्त्वा यथाशक्त्या सदक्षिणम् ॥
 धरणीव्रतमेतद्धि पुरा कृत्वा प्रजापतिः ।
 प्रजां लेभे तथा मुक्तिं ब्रह्मण्यं विमलं शुभम् ॥
 युवनाश्वोथ राजर्षिरेतेन विधिना पुरा ।
 मान्धातारं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
 तथा हैहयदायादः कृतवीर्यो नराधिपः ।
 कार्तवीर्यं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
 शकुन्तलाप्येवमेव व्रतं तीर्त्वा महामुने ।
 लेभे शाकुन्तलं पुत्रं दौष्यन्तं चक्रवर्तिनम् ॥
 अनेन विधिना प्राप्तं चक्रवर्तित्वमुत्तमम् ।
 धरण्यापि च पाताले मग्नया च कृतं पुरा ॥
 व्रतमेतत्तेन नाम्ना धरणीव्रतमुच्यते ।
 समाप्तेऽस्मिन् पुरा देवी हरिणा कोलरूपिणा ॥

उद्धृताद्यापि तुष्टेन धारिता नौरिवाम्भसि ।
 य इदं श्रृणुयाद्भवत्या यश्च कुर्यान्नरोत्तमः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसालोक्यतां व्रजेत् ।
 एकैकापि परं राज्यं कृता विप्र प्रयच्छति ॥
 किं पुनर्द्वादशैतास्तु येनेन्द्रत्वं दुदुः पुरा ॥

इति योगेश्वरद्वादशीव्रतम् ।

अत्रैकादश्यां निराहार इत्यादि श्लोकस्य यो दशम्यां भोजनोत्तरपाठः
 स एव सङ्कल्पः । पूर्ववत् सङ्कल्पं परिकल्पयेत्, इत्यग्निमद्वादशीव्रतेषु विधाने-
 नास्यैव सङ्कल्पत्वं व्यवस्थितेरिति । मैवं काम्यो हि काम्याभिलाषसहितः
 कुशतिलजलत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः इति प्रकरणाधिकरणोक्तस्य
 विरोधेनास्य सङ्कल्पत्वाभावात् । अतएव सङ्कल्पपदप्रयोगो गौणः ।
 किञ्च द्वादशीव्रते ज्येष्ठे मास्येवमेव सङ्कल्प्येत्यभिधाय निष्काम एतद्व्रत-
 मेव तीर्त्वेति विशेषेऽभिहितम् । तथा च तत्रैव श्लोकपाठः सङ्कल्पाभावश्च
 कण्ठरवेणोक्तस्तथा चैतद्भिन्न एव सङ्कल्प इति । नत्वेतद्भिन्न एव ।
 किन्तु स एव दशम्यां निशामुखे कार्यः । “व्रतं निशामुखे ग्राह्यं
 बहिस्तारकदर्शनात्” इति विष्णूक्तेरिति चेन्न, अस्य प्रायश्चित्तप्रकरणाभ्यात-
 त्वेन तन्मात्रपरत्वात् । नचेद वाक्यं प्रकरणापेक्षया वलीय इति न तेनेदं नियम्यत
 इति वाच्यम् । एवं हि वाक्यं न किमपि प्रकरणे न नियम्येतेति । तथा चाम-
 न्नस्य च शुद्रस्य विप्रा मन्त्रेण गृह्यत इत्यप्याद्यश्चाद्वप्रकरणाभ्यातमन्य-
 त्रापि शुद्रकर्तृकश्चाद्व उन्नीयते । कथं तर्हि ज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यातमप्यु-
 पात्तत्वमन्यप्राप्यत्वमिति । परिभाषा रूपत्वादित्यवेहि । यथा कराग्रपवित्रकत्वमा-
 भ्युदयिक-प्रकरणोक्तं पार्वणादावन्वेतीति । अथ वराहपुराणीयेषु बहुषु प्रायश्चि-
 त्त-व्रतेषु सायं सङ्कल्पस्योक्तत्वात् मूलकल्पनायां कर्तव्यतायामस्ति सामान्य-
 कल्पनायां लाघवं बीजमिति न्यायाद् गुर्वनुगमाचाराद् व्रतमात्रस्यैव सायं
 ग्रहणबोधकं वेदकल्पनमुचितमिति चेद् भ्रान्तोऽसि “राक्षसीनां च सा वेला
 गहिता सर्वकर्मस्विति” सामान्यनिषेधो वचनेनैव बाध्यते न तु
 न्यायेन । तथा च प्रायश्चित्तो स बाध्यतां विशेषोपदेशात्, न तु व्रतान्तरेपि तद-

भावात् । यत्तु वराहपुराणीयेषु बहुषु व्रतेष्वित्युक्तं तदप्यसत्, व्रतान्तरे
तथानभिधानाद्, द्वादशीव्रतस्य विचार्यत्वात् ।

अथ पुत्रजन्मदिनकृत्यम्

ब्रह्मपुराणे — “सर्वैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिसम्बत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यास्तु महोत्सवाः” ॥

प्रतिसम्बत्सरमित्यभिधानात् नित्याधिकारः । तथा--

“तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी शुचिर्नित्यं तिलोदकी ।

होता दाता च भोक्ता च षट् तिली नावसीदति ॥

इति पठन्ति । अश्वत्थामवलिव्यासहनुमद्विभीषणकृपपरशुराम--
मार्कण्डेयान्नर्चयन्ति च ।

“द्विभुजं जटिलं सौम्यमावृद्धं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥

दीर्घायुषं ततो व्यासं रामं द्रौणिं वलिं कृपम् ।

प्रह्लादञ्च हनुमन्तं विभीषणमनुस्मरन् ॥

स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम् ।

मत्स्यान् भोजयतो द्विजाय ददतस्त्वायुः परं वर्द्धते” । इति ॥

तथा—“खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च ।

आमिषं सङ्गरं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्” ॥

वर्षवृद्धौ—जन्मदिने । पूजानन्तरं मार्कण्डेयं प्रार्थयन्ति च--

“मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तं जीवनं ॥

चिरजीवी यथा त्वम्भो भविष्यामि तथा मुने ।

सतिलं गुडसन्मिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ॥

मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिवास्यायुष्यहेतवे” ॥

इति मधुरद्रव्यसहितं सतिलं पयः पिवन्ति । ब्रह्मचर्यञ्चाष्टविध-
मैथुननिवृत्तिः ।

दक्षः—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” ॥

ब्रह्मपुराणे—‘देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठञ्च सर्वदा ।

तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च भूमिं गां तुरगं रथम् ॥

छत्रं छागञ्च माल्यञ्च शयनञ्चासनं गृहम् ।

अच्छिन्ननाड्यं दत्तन्तु पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ॥

संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम्” ॥

अथाचारात् पुत्रजन्मदिनषष्ठदिने षष्ठिका पूजा । तत्र गणपतिसहित—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तथात्मकुलदेवताः ॥

एवं रूपाः षोडशमातृवाहनस्थापनपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कपुनराचमनी-
यैर्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैश्च पूजयित्वा आवाहनादिभिरेव यथाकुलाचारं
षष्ठिकां पुष्पाञ्जलिभिः—ओं षष्ठिकायै नम इति मूलमन्त्रेण पूजयेत् ।

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः सेनानी रक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं वालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः” ॥

इति मन्त्रेण षष्ठिकां पूजयेत्ततो वरप्रार्थनम्—

रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनन्देहि सर्वान् कामान् प्रदेहि मे ॥ इति मन्त्रेण ।

ततः—“शिवा शम्भूतिनामा च प्रीतिः सन्नतिरेव च ।

अ सूया क्षमा चैव षडेताः कृत्तिका मताः ॥

ताश्च ओंकारादि नमोन्तेन मन्त्रेण स्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तेन पूजनीयाः ।

अथ प्रकीर्णकम्

स्मृतिः—“शुक्लाङ्गारकयुक्ता च चतुर्थी जायते यदा ।

श्रद्धया श्राद्धकृद्विप्रो न स प्रेतोऽभिजायते” ॥

ज्योतिष्शास्त्रे—“चतुर्थी भीमवारेण रविवारेण सप्तमी ॥

अमा वै सोमवारेण विषुवत् सदृशं फलम्” ॥

भविष्यपुराणे—“अमावास्या यदा पार्थ सोमवारयुता भवेत् ।

तस्यामश्वत्थस्यागत्य पूजयित्वा जनादेनम् ॥

अष्टोत्तरशतं विप्र कुर्याद्वृक्षप्रदक्षिणम् ।

तावत्संख्यान्युपादाय रत्नधातुफलानि च ॥

व्रतराजमिदं राजन् विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।

उत्तरां कारयेत्प्राज गर्भे जीवमवाप्स्यसि ॥

भविष्यति गुणी पत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुतः” ॥

वायुपुराणे—“अमावास्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्वन् शुचिः सदा ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गञ्चानन्त्यमश्नुते ॥

यमः—“दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

धर्मराजं पुरस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अनर्काम्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य च यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यत्र क्वचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्तर्प्य धर्मराजञ्च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

विष्णुपुराणे—“चतुर्दश्याममावास्यां लभेद्वै वाङ्छितं फलम् ।

पुण्यमष्टगुणं प्रोक्तं सप्तम्यां योऽर्चयेद्धरिम् ॥

व्यतीपाते दिनच्छेदे चन्द्रसूर्यग्रहेषु च ।

युगादौ चैव संक्रान्तौ पुण्ययोगे च सर्गशः ॥

यत्र यत्रार्च्यते देवो विषमाक्षो वृषध्वजः ।

तत्र तत्राक्षयं पुण्यं प्राह देवः पितामहः” ॥

अयने दक्षिणे यस्तु पूजयेदम्बिकां नरः ।
 कृत्वोपवासं विधिवत् स भोगी पुत्रवान् भवेत् ॥
 उत्तरे त्वयने यस्तु सोपवासोऽर्चयेच्छिवाम् ।
 बहुपुत्रो बहुधनो नरः स कीर्त्तिमान् भवेत् ॥
 कृत्वोपवासं विधिवत् विषुवे योऽर्चयेच्छिवाम् ।
 शक्तिमान् बहुपुत्रश्च स भवेद्धनवान्नरः ॥
 योऽर्चयेद्विधिवद्गुर्गि ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 कृत्वोपवासं विधिवत् पुत्रवान् स भवेन्नरः ॥
 शान्तिकामो नृपो यस्तु राहुग्रस्ते निशाकरे ।
 सोपवासोऽर्चयेद्देवीं स गच्छेत् परमं पदम् ॥”

ब्रह्मपुराणे—‘कपिलाकोटिदानाद्धि गङ्गास्नानं विशिष्यते ।
 सकृद् गङ्गावगाहेन कुलकोटीन् समुद्धरेत् ॥
 यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वेष्वायतनेषु च ।
 तत्फलं लभते सर्वं गङ्गास्नानान्न संशयः ॥”
 रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः ।
 स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

अथ गङ्गास्नानफलान्तत्र पुण्यकालस्नानप्रकरणे—

भविष्ये—‘कृष्णाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं स्यात् सर्वपर्वसु ।
 अमायां च शतगुणं सहस्रन्तु दिनक्षये ॥
 सोमसूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥”

राजमार्तण्डे “एकस्मिन् सावने स्पर्शितिथीनां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनक्षयः प्रोक्तः तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—“संक्रान्तौ च व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 पुण्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीन् समुद्धरेत् ॥”

भविष्यपुराणे “जन्मर्क्षौ च कृतं स्नानं गङ्गायां भक्तिभावात् ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 नैरन्तर्येण यो मासं गङ्गायां स्नाति मानवः ।
 स शक्रलोके सुचिरं कालं स्थित्वा सगोत्रजः ॥

ततो ब्रह्म प्रतिष्ठेत कल्पकोटिशतायुतम् ।
 चतुर्दश्यां यदा युक्तो व्यतीपातेन चन्द्रमाः ॥
 तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ।
 तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् ॥
 यत्र तत्र विपन्नोऽपि गङ्गामरणजन्तुवत् ।
 संक्रान्तिषु च सर्वासु चातुर्मास्यफलं लभेत् ॥
 एतदेव भवेत्पुण्यं माघकार्तिकमासयोः ।
 सम्बत्सरफलं तस्य नवम्यां कार्तिके तथा ॥
 मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत् ॥”

ब्रह्मपुराणे—“चन्द्र सूर्य ग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।
 स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥”

स्मृति—“इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतम् ।
 गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥
 गवां कोटि सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे ॥
 दिवाकरे पुनस्तद्वद्दशसंख्यमुदाहृतम् ।
 प्रातः स्नानाद्दशगुणं पुण्यं मध्याह्नके तथा ॥
 सायाह्ने च शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ ।”

भविष्यपुराणे—“महाज्यैष्ठी सुरश्रेष्ठ कृतानन्तफला स्मृता ।
 तस्यान्तु जाह्नवीस्नानं सूर्यग्रहशताधिकम् ॥”

तथा—महा ज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 सोऽपि सद्गतिमाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमञ्जनात् ॥”

स्मृतिः “वारुणेन समायुक्ता मघी कृष्णा त्रयोदशी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥
 शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
 महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥
 फाल्गुनस्य सिते पक्षे कुम्भस्थे दिवसाधिपे ।
 जीवे धनुषि संस्थे च शोभने रविवासरे ॥
 पुष्यक्षेण च संयुक्ता गोविन्दद्वादशी मता ।
 गोविन्दद्वादशीं प्राप्य गच्छेच्छीपुरुषोत्तमम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गंगाम्बुमज्जानात् ।
 महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति वै ॥
 गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवी ॥”

भविष्यपुराणे—“कृष्णाष्टम्यां यदा त्वार्द्रा व्यतीपातश्च वै तथा ।
 गङ्गायां दुर्लभं स्नानं योगोऽप्येषोऽतिदुर्लभः ॥
 यो माघे दैवयोगेन तदास्नानं विधानवित् ।
 लभते चेत् समर्थोऽपि जातिं स्मरति पौर्विकीम् ।
 सर्वयज्ञतपोध्यान - फलमाप्नोति तत्क्षणात् ।
 सर्वशास्त्रार्थविज्ञाता आरोग्यश्च तथा भवेत् ॥”

अथ श्राद्धकालाः

याज्ञवल्क्यः—“अमावास्याष्टकाश्राद्धं कृष्णपक्षेऽयनद्वयम् ।
 द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्ति - विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥
 व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रशुभयोः ।
 श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

व्यतीपातः—सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्यम् । विष्णुः-अमावास्यास्तिस्रोऽ-
 ष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका-माघीप्रौष्ठद्युर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ चेति -

“एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
 श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ” ॥

आदित्यसंक्रमम्, विषुवद् द्वयं, विशेषेणायनद्वयम्, व्यतीपातो, जन्मर्क्ष-
 मभ्युदयश्च—

“एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेषु यद्वत् तदनन्त्य य कल्प्यते ॥”

विष्णुपुराणे — “अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ।
श्राद्धैस्तु पितरस्तृप्तिं प्राप्नुवन्त्यष्टवार्षिकीम् ॥
अमावास्या यदा पूष्ये रौद्रक्षौ च पुनर्वसौ ।
द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥
वासवाजैकपादक्षौ पितृणां तृप्तिमिच्छता ।
वारुणेन त्वमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥”

मैत्रमनुराधा, रौद्रमार्द्रा, वासवो धनिष्ठा, अजैकपात् पूर्वभाद्रपद, वारुणं
शतभिषा । यमः — “रादुर्हर्शनदत्तं हि श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।”

ब्रह्मपुराणे — “नित्यं द्वयोरयनयोस्तथा विषुवयोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोश्च व्यतीपाते च पवंसु ॥
अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं हि तत्, ॥

मनुः — “कुर्वन् प्रतिदिदि श्राद्धं सरूपान् लभते सुतान् ।
कन्यकाञ्च द्वितीयायां तृतीयायाञ्च वन्दिनः ॥”
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरन्तथा ॥
एकादश्यां तथा रुप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥
ज्ञातिश्चैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां बहुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चाथ ये शस्त्रेण हता रणे ॥
पक्षत्यादि विनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्नुते” ॥

वन्दिनस्तावकान्, स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । द्यूतं-द्यूतजयं, कुप्यं-सुवर्णरजता-
तिरिक्तताम्रादिधनम् । पक्षत्यादीति - पक्षतिः प्रतिपत् । प्रतिपदादिति-
थिफलं शोभनं सर्वममवास्यायामित्यर्थः । तत्र योगसिद्धिन्यायावगतान्य-
तमफलकामस्याधिकार इति कश्चित् ।

ब्रह्मपुराणे—“पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी वा निर्धनो वापि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम् ।

नाश्नन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ॥

न तर्पयन्ति तान् भक्त्या देहात्तु रुधिरन्तु ते ।

पिवन्ति सर्वनाशञ्च कुर्वन्त्यथ पदे पदे ॥

तस्माद्भयेनापि पितृस्तर्पयेत्सततं नरः” ॥

यमः— “आषाढ्यामथ कार्त्तिक्यां माघ्यां त्रीन् पञ्च वा द्विजान् ।

तर्पयेत् पितृपूर्वं तु पदस्याक्षयमुच्यते ” ॥

अस्याथः श्राद्धं कृत्वा पुनश्च त्रीन् वा पञ्च वा द्विजान् पृथ-
गेव भोजयेत्तदक्षयम्भवति ।

वशिष्ठः—“श्रावण्यामग्रहायण्यामन्वष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात्” ।

शातातपः—“नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

पैठीनसिशंखलिखिताः—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुन्ता इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

छागेन सर्वलौहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्” ।

इति पितरः समुदीरयन्ते । सर्वलौहेन-लोहितैकवर्णेन ।

विष्णुः--“राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।
गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते” ॥

अथ दानकालाः

विष्णुधर्मोत्तरे--“द्वादशीषु च यद्दत्तं शुक्लासु च विशेषतः ।
श्रवणेन च युक्तासु तत्रापि द्विजसत्तमाः ॥
विशेषाद् बुधयुक्तासु पक्षान्तेषु च यत्तथा ।
तृतीयासु च सर्वासु शुक्लासु च विशेषतः ॥
वैशाखशुक्लपक्षे तु विशेषेण तु मानवाः ।
आषाढे कार्तिके चैव फाल्गुने च विशेषतः ॥
तिस्रः स्मृताः पौर्णमास्यो दाने विप्रा महाफलाः ।
व्यतीपाते तु यद्दत्तं जन्मर्क्षे च द्विजोत्तमाः ॥
ग्रहसंक्रमकाले च तीक्ष्णरश्मेर्विशेषतः ।
तुलामेषपूर्वशे तु त्यागे तु मिथुनस्य च ॥
रवेर्महाफलं ज्ञेयं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ।
यदा प्रविशते भानुर्मकरं द्विजसत्तमाः ॥
आषाढेऽश्वयुजे माघे पौषे चैत्रे च शुक्लके ।
द्वादशीप्रभृतिप्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् ॥
मिथुनञ्च तथा कन्यां धनुर्मीनकमेव च ।
प्रविष्टे भास्करे पुण्यं प्रत्येकं कथितं द्विजाः ॥
षडशीतिमुखे नाम दाने दिनचतुष्टयम् ।
अच्छिन्ननाड्यां दत्तन्तु पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ॥
संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम् ।
चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ॥
अक्षय्यं कथितं पुण्यं तत्राप्यर्के विशेषतः ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने” ॥

मत्स्यपुराणे--“अश्वयुक्शुक्लनवमी द्विदशी कार्तिके तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ॥
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा तत्र च पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः” ॥

अमावास्यामष्टमीञ्च विहाय सर्वाः शुक्लाः । अत्र च कामधेनुमते तृतीया
 माघमासस्येति । कल्पतरौ तु चैत्रमासस्येति लिखितम् । तत्र पाठद्वये
 ज्योतिष्शास्त्रे मघौ तृतीयेति पाठाच्च चैत्रतृतीयैव ग्राह्या ।

“गौशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
 कार्तिकेशुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥
 अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
 माघेऽथ पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं रमृतम् ॥
 युगारम्भाश्च तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ।
 सूर्यस्य सिंहसङ्क्रान्त्यामन्तः सत्ययुगस्य तु ॥
 अथ वृश्चिकसङ्क्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ।
 ज्येष्ठश्च वृषसङ्क्रान्त्यां द्वापरान्तस्तथैव च ॥
 तथा च कुम्भसङ्क्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ।
 युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते” ॥

भाद्रकृष्णत्रयोदशी प्रौष्ठपद्यनन्तरं शुक्लादिमासरीत्या बौद्धव्या ।
 विष्णवादिभिः श्राद्धकालत्वेनाभिधानात्, लोकपरिसंग्रहाच्च । माघपौर्ण-
 मास्यां युगादित्वेनाभिधानात् । “नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी
 पञ्चदशी च माघे” इति विष्णुपुराणोऽयं पञ्चदशीपदं पौर्णमासीपरम् ।
 किञ्च माघावच्छेदेन पञ्चदशी पौर्णमास्येव प्राथम्यात्, न च तमिस्रपक्षानु-
 षङ्गः प्रमाणाभावात्, विरोधाच्च । एवञ्च “दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं
 द्वापरमिति गौडस्मृतिर्ह्येव । हरिहरस्तु--पौर्णमास्यमावास्यायो युगादित्वे
 विकल्प उक्तवान् ।

विष्णुपुराणे--“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
 विष्णुत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥
 अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।
 भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैः सदा” ॥

पैठीनसिः--न पर्वसु तैलं न क्षुरं न मैथुनं न मांसमुपेयात् । नामा-
 वास्यायां हरितानि छिन्द्यादिति । उपेयात् उपभुञ्जीत । केविद्रत्नाकरवाक्या-
 दमावास्यायां पुनर्भोजनस्य सायंप्रातःसन्ध्ययोर्निषेधमाहुः ।

वैधायनः--पर्वसु नाधीयीत ।

यमः--‘आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।
 मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मे तथाष्टमी” ॥

बृद्धशातातपः--“दन्तकाष्ठममावास्या मैथुनञ्च चतुर्दशी
 हन्ति सप्तकुलं तस्य तैलग्रहणमष्टमी ॥
 षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।
 तत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥
 षष्ठ्यां तैलमनाष्ठ्युमष्टम्यां पिसितं तथा ।
 क्षुरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मैथुनम्” ॥

पर्वणि--पञ्चदश्याम् । वराहपुराणे--चाण्डालशपथे --

“षष्ठ्यष्टमी अमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।
 अस्नातानां गतिं गच्छेद्यद्यहं नागमे पुनः” ॥

भविष्ये--‘सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति” ।

वामने--“नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत् क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
 पूर्णासु योषित् परिवजनीया भद्रासु सर्वाणि समाचरेच्च ॥
 नाभ्यङ्गमर्के नच भूमिपूत्रे क्षौरञ्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।
 वृधे च योषान्नसमाचरन्ति शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

चित्रासुहृते श्रवणे च तेलं क्षीरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु ॥

वराहपुराणे वैष्णवं प्रति—

“अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीं तथा ।
अमायां पौर्णमास्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥
तिर्यग्योति स गच्छेत्तु ममलोकं न पश्यति” ॥

अथ सर्वगन्धः गन्धशास्त्रे—

“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारः कुङ्कुमस्य च ।
षोडशश्चन्दनस्यैकः कर्पूरस्य चतुष्टयम् ॥
सर्वगन्ध इति प्रोक्तः समस्तसुरदुर्लभः” ॥

अथ रत्नगणः—सच मुक्ताहीरकगोमेद—इन्द्रनीलपद्मरागवैदूर्य—विद्रुम-
मरकतमाणिक्यः । अथवा कनकरजतप्रवालमुक्ता-राजपट्टकाः ।

अथ सर्वरसगणः रसाः लवणादयः षट् । रसाश्च लवणादय इति
विश्वचक्रे महादाने श्रवणात् । ते च लवणमधुरकटुतिक्तकषायाग्लह्याः ।

सर्वधातुगणः मत्स्यपुराणे—

तालकञ्च शिलावज्रमञ्जनं श्यामतण्डुलम् ।
काशी काशी समाक्षिकं गौरिकञ्चादितः क्रमात्” ॥

तालकं—हरितालकम्, शिला - मनःशिला । वज्रं - वज्राभ्रकम् ।
तच्चायुर्वेदे प्रसिद्धम् । तथा—“वज्रं मेकवपुः कृष्णमग्रकं त्रिविधं स्मृतम्” ।
तत्र वज्राभ्रकस्य लक्षणम्—

अधस्तरं कठोराङ्गं गुरु कज्जलसन्निभम् ।
यत्र शब्दायते वह्नौ नैवोच्छिन्नं भवेदपि ॥
वज्राकरसमुद्भूतं वज्रं तु कथितं घनम्” ।

श्यामतण्डुलम् - कृष्णरसाञ्जनम् । काक्षी - सौराष्ट्रमृत्तिका । काशी-
सुरमा प्रसिद्धा । माक्षिकम् - सुवर्णम् । अथ सर्वोषधिगणः-

विष्णुपुराणे-“ब्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गुः सप्तमो ह्येते अष्टमाः सकुलत्थकाः ॥

श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः ।

तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने” ॥

जर्तिलाः-स्वयंजात तलाः । वेणुयवाः वेणुबीजानि ।

“ग्राम्यारण्या स्मृता ह्येता औषध्यश्च चतुर्दश” ॥

छन्दोगपरिशिष्टे सर्वोषधिगणः—

“ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यवाश्चोषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः” ॥

अथाष्टादशधान्यानि वायुपुराणे-

“ब्रीहयः सयवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गवोऽप्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ॥

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावा सकुलत्थकाः ।

आढक्यश्चणकाश्चैव धान्यं सप्तदश स्मृताः” ॥

ब्रीहिः - षष्टिका । प्रियङ्गु - काउनि । उदारो-देवधान्यम् । कोरदूषक-
कोद्रवः । चीनकाः - कलायः । निष्पावः-श्वेतसिम्बः । आढकी-आशुरी ।
अतो मुख्यधान्येन सममष्टादश धान्यानि भवन्ति ।

अथ मासतिथिनक्षत्रादौ दानदिव्यवस्था

विष्णुपुराणे-“चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि सौभाग्यं महदश्नुते” । दत्वेति शेषः ।

“अपूपानां प्रदानेन वैशाखे सुखमश्नुते ।

छत्रदानात्तथा ज्येष्ठे सर्वान् कामानुपाश्नुते ॥

दत्त्वा चोपानही स्वर्गभाषाढे ध्रुवमश्नुते ।
श्रावणे वस्त्रदानस्य कीर्तितं समुहत्फलम् ॥

सुमहत्फलम्—समयान्तरकथितवस्त्रदानाधिकफलमित्यर्थः ।

“प्रौष्ठपदे तथा मासे प्रदानात्फानितस्य च” ॥

कीर्तितं सुमहत्फलमित्यन्वयः । फनितम् खण्डसरुकीति प्रसिद्धा ।

“आश्विने घृतदानेन रूपवानभिजायते ।
कार्तिके दीपदानेन सर्वत्रौच्यमाप्नुयात् ॥
लवणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।
पौषे कनकदानेन परां पौष्टिं तथैव च ॥

अश्नुत इति शेषः ।

“तिल प्रदानान्माधे तु याम्यलोकं न पश्यति ।
प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ॥
प्रतिपद्यथ पुष्पाणां द्वितीयायां घृतस्य च ।
तृतीयायान्तु वस्त्राणां चतुर्थ्यां कनकस्य च ।
पञ्चम्यान्तु फलानाञ्च षष्ठ्यां स्नास्य मानवः ।
सप्तम्याञ्चापूपानामष्टम्याञ्च गुडस्य च ॥
कुलमाषस्य नवम्यान्तु दशम्यां राजतस्य च ।
एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ॥
त्रयोदश्यां सुगन्धानां सितायास्तदनन्तरम् ।
दानञ्च परमान्नस्य पञ्चदश्यां महाफलम् ॥”

स्नानस्य—स्नानीयतैलामलकादेः । कुलमाषः—कुलत्थ इति प्रसिद्धः ।
सुगन्धाश्चन्दनादयः । सिता-शर्करा । परमान्न-वायसम् । महत्फलम्—
कथितसमयान्तरदानाधिकफलम् ।

भारते—“कृत्तिकासु महाभाग पायसेन ससर्पिषा ।
सन्तर्प्य ब्राह्मणान् पुण्यान् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
रोहिण्यां प्रथितैर्मासैर्मार्गैः यत्नेन सर्पिषा ।
यवान्नपानं दातव्यं - मानृण्यार्थं द्विजातये ॥

प्रथितैर्विहितैः । मार्गैः मृगसम्बन्धिभिः । पानं-पानकम् ।

दोग्ध्रीं दत्वा सवत्साञ्च नक्षत्रे सोमदेवते ।

आर्द्रायां कृशरान् दत्वा तिलमिश्रानुपोषितः ॥

नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ।

स गच्छेन्मानुषाल्लोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥

सोमदेवतम्—मृगशिरा ।

“अपूपान् पूनर्वसौ दद्यात्तथैवान्नानि शोभने ।

यशस्वी रूपसम्पन्नो जायते सुमहत्कुले ॥

पुष्ये तु कनकं दत्वा कृतञ्चाकृतमेव वा ।

अनालोकेषु देशेषु सोमवत् स विराजते ॥”

कृतमलङ्कारमकृतमघटितम् ।

“आश्लेषासु च रूप्यं वै वृषभं वा प्रयच्छति ।

स सर्वभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥

मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पुत्राशुमानिह प्रेत्य च जायते ॥

वर्द्धमानानि-शरावान् ।

फलगुनीपूर्वसमये ब्राह्मणार्थमुपोषितः ।

भक्ष्याणि फानितादीनि दत्वा सौभाग्यमर्हति ॥

उत्तराविषये दत्वा स्वर्गलोके महीयते ।

यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥

महाफलमनन्तञ्च भवतीति विनिश्चयः ।

हस्ते हस्तिरथं दद्याच्चतुर्युक्तमुपोषितः ॥

प्राप्नोति परमाल्लोकान् पुण्यकामसमन्वितान् ॥”

चतुर्युक्तम्—चतुर्भिर्गजैर्युक्तम् ।

“चित्रायां बृषभं दद्यात् पुण्यान् गन्धांश्च भारत ।
 चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दते तथा ॥
 स्वात्यां रथधनं दत्वा यदिष्टतममात्मनः ।
 प्राप्नोति च शुभाल्लोकानिह चैव महद्यशः ॥
 विशाखायामनङ्वाहं घेनुं दत्वा च दुग्धदाम् ।
 सव्यासङ्गञ्च कटकं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥”

सव्यासङ्गकमित्याकर्णकयुगद्वयसहितम् ।

‘अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तरमुपोषितः ।
 दत्वा युगशतं वापि नरः स्वर्गे महीयते ॥’

प्रावारमुत्तरीयम् । वस्त्रान्तरम्-परिधानवस्त्रम् ।

कालशाकञ्च विप्रेभ्यो दत्वा मर्त्यः समूलकम् ।
 ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टाञ्च गच्छति ॥
 मूले मूलं फलं दत्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 पितृन् स प्रीणयति च गतिमिष्टाञ्च गच्छति ॥
 दत्वा च पूर्वाषाढासु दधिपात्रान्युपोषितः ।
 कुलवृत्तोपपन्ने च ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 पुरुषो जायते प्रेत्य कुले स बहुगोकुले ।
 उदमन्तं ससर्पिष्कं प्रभूतं बहुफाणितम् ॥
 दत्त्वोत्तराषाढासु च सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्वा घृतमधुप्लुतम् ।
 धर्मविद्भ्यो मनीषीभ्यः स्वर्गलीके महीयते ॥”

उदमन्तम् सशर्कर-जलक्लिन्नाः सक्तवः । उत्तराषाढान्तचतुर्भागे
 श्रवणाद्यनाडिकाचतुष्टयाधिके अभिजितनक्षत्रस्य योगः ।

“श्रवणे कम्बलं दत्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
 श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकान् सपुष्कलान् ॥

गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु दत्त्वा यानं समाहितः ।

वस्त्ररश्मिधर सद्यः प्रेत्य राज्यं समश्नुते ॥

गोप्रयुक्तमाकर्षकबृषभद्वयसहितम् । वस्त्ररश्मिधरं-वस्त्रमयरज्जसहितम् ।

“गन्धान् शतभिषायोगे दत्त्वा सगुरुचन्दनान् ।

प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान् प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥”

गन्धः--कस्तूरिका ।

“पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै ।

सर्वभक्ष्यफलोपेतान् स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥

औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।

स पितृन् प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥

कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।

स प्रेत्यकामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥

रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।

हस्त्यश्वरथसम्पन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥

भरणीषु द्विजातिभ्यः तिलधेनुप्रदायकः ।

प्रभूतानाप्नोति यशः प्रेत्य चैव गतिस्तथा ॥ इति ।

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं स्वर्गफलं स्मृतम् ।

रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्यभे लवणस्य च ॥”

सौम्यभे-मृगशिरसि ।

‘कृशरस्य तथार्द्रायामादित्ये रजतस्य तु ।

धृतस्य च तथा पुष्ये चन्दनानाञ्च सर्पभे ॥”

आदित्ये—पुनर्वसौ । सर्पभे-आश्लेषायाम् । चन्दनानां-श्वेतरक्त-

चन्दनानाम् ।

“तिलानाञ्च मघायोगे प्रियङ्गोर्भगदैवते ।

आर्यम्णेऽथापूपानां वस्त्राणां वायुदैवते ॥

ऐन्द्राग्ने चैव लौहानां मैत्रे माल्यफलस्य तु ॥”

वायुदेवते-स्वात्याम् । ऐन्द्राग्ने-विशाखायाम् । मैत्रे - अनुराधायाम् ।

“छत्रस्य तु तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य तु ।

हिमस्य मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलम्” ॥

शाक्रे—ज्येष्ठायाम् । आप्ये - पूर्वाषाढे ।

“विश्वेश्वरेऽन्नदानस्य श्रवणे वसनस्य च ।

धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौषधस्य च” ॥

विश्वेश्वरे—उत्तराषाढे । वासवे - धनिष्ठायाम् । विप्रा इति सम्बो-
धनम् । वारुणे - शतभिषायाम् ।

“आजे पुराणबीजानां शस्यानां तदनन्तरे ।

गोरसानां तथा पौष्णे अन्नानामथ चाश्विने” ॥

तिलानां च तथा दानं भरणीषु महाफलम् ।

आजे--पूर्वभाद्रपदायाम् । तदनन्तरे -- उत्तरभाद्रे । पौष्णे--रेवत्याम् ।

मविष्यपुराणे--“अग्निमिष्ट्वा च हुत्वा च प्रतिपद्यमितं घृतम् ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

ब्रह्मणानां द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणाम् ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥

तृतीयायान्तु वित्तेशं घनाढ्यो जायते भृशम् ।

ऋषादि--व्यवहारेण लाभो बहुगुणो भवेत् ॥

गणेशः पूजितः कुर्याच्चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।

अविघ्नं विद्विषो कार्यविघ्नञ्चास्य न कर्हिचित् ॥

नागानिष्ट्वा च पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते ।

स्त्रिय वा लभते पुत्रं श्रियञ्च परमां लभेत् ॥

सम्पूज्य कार्तिकेयञ्च द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते ।

मेघावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्तिवर्द्धनः ॥

सप्तम्यां पूज्य ऋक्षेशं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नो जायते मानवो भुवि ॥
 अष्टम्यां पूजितो देवो गोभूततारणो हरः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् सङ्गच्छते गुणान् ॥
 मृत्युहा ज्ञानदश्चैव पापहा च प्रपूजितः ।
 दुर्गां सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतीच्छया ॥
 संग्रामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ।
 दशम्यां धर्मराजश्च सर्वव्याधिहरो ध्रुवम् ॥
 नरकादपमृत्योश्च समुद्धरति मानवम् ।
 एकादश्यां यथोदिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः ॥
 पूजां पशून् धनं धान्यं पूयच्छन्ति महीं तथा ।
 द्वादश्यां विष्णुमिष्ट्वा च सर्वदा विजयी भवेत् ॥
 पूज्यश्च सर्वलोकेशं यथा गोपतिगो हरिः ।
 कामदेवं त्रयोदश्यां सुरूपो जायते ध्रुवम् ॥
 इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत्कामांश्च पुष्कलान् ।
 इष्टवेश्वरं चतुर्दश्यां सर्वैश्वर्यं समन्वितः ॥
 बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः ।
 पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमान्नरः ॥
 कफादिदोषमुक्तः स नैरुज्यं लभते ध्रुवम् ॥
 पितरः स्वदिने पिण्डैरिष्ट्वा कुर्वन्ति सर्वदा ।
 पूजावृद्धिं धनं रक्षां मानुष्यं फलमेव च ॥
 उपवासं विनाप्येते भवन्त्युक्तफलप्रदाः ।
 पूजया जपहोमैश्च तोषिताः शक्तितः सदा ॥

स्वदिने - अमावास्यायाम् ।

अथ तिथिभेदव्यवस्था

भविष्ये "षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
 पतङ्गोपासनायेह - षष्ठ्या - माहुरूपोषणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति चोपवासं मनीषिणः ।

आराधनाय द्वादश्यां विष्णोर्ध्वद्वियन्तथा ॥

कर्त्तव्या—उपोष्या । पतङ्गोपासनाय—सूर्यपूजनाय । इह—सप्तमीवेधे । षष्ठ्यां सप्तमीसमेतायामिति भावः । एकादश्यामिति यथैकादश्यां विष्णो-
राराधनाय द्वादश्यामुपवसन्ति तथा षष्ठीयुतसप्तम्यामाराधनाय षष्ठीयुत-
सप्तम्यामुपवसन्तीत्यर्थः । तेनोभयवेधे एकादशी यथोत्तरदिने उपोष्या तथा
सप्तमी पूर्वविद्धेति सिद्धिः । एतन्मूलकमेव

“एकादशी दशाविद्धा गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥

इति निन्दा श्रवणात् । तेन दिनद्वये दशमी द्वादशीयुतैकादशीलाभे-
द्वादशीयुतैकादश्युपोषणं कार्यमिति भावः ।

किञ्च एकादशीमुपवसेदित्यत्राव्यभिचरिताः तमभागयुताहोरात्रपर-
त्वमुक्तमिति द्वादशीमिश्रैवोपोष्या । अतएव यत्र दशावेधो नास्ति,
अग्रिमदिने चैकादशी वर्द्धते तत्रापि वर्द्धमानैकादश्युपोषणं शास्त्रार्थः ।
यत्तु एकादश्युपवासविधिः दशमीविद्धातिरिक्तैकादशीविषयस्तस्या निन्दार्थ-
वादग्रस्तत्वात् पूज्ये विधिप्रवृत्तेः, तथा दशमीविद्धैकादशी यदा तदा कृत-
सङ्कल्पेनापि भोक्तव्यम् । सङ्कल्पविषयीभूतकालासत्वादिति तत्र, निन्दार्थ-
वादस्योभयवेधे पूर्वविद्धैकादशीविषयत्वात् ।

अविष्ये—“एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विविर्जयेत् ।

पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम्” ॥

लङ्घयेत्—उपवसेत् । किञ्च उदयसमये सङ्कल्पविधानात्तस्यैव
प्रधानत्वात्तत्रैव कालादरो युक्त इत्ययं न्यायो वचनेनैव परं जीयते ।
अतस्तिथ्यन्तरेष्वपि द्वैधे सति उदयकालीनतिथिर्ब्रूतेष्वादरमर्हति
किञ्च विहितकाले प्रारब्धं कर्म कालान्तरेऽपि समाप्यत इत्याचार
इत्यभ्युदितेस्तावुक्तमिति ततोऽप्युदयकालीनतिथ्यादरः । पठन्ति च—

“सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः” । यथा संपूर्णातिथिरुपवासा-
ङ्गन्तथा असम्पूर्णाप्युदयगामिनीत्यर्थः ।

मार्कण्डेयेनोक्तम्, “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति व्यवस्थापकमिति कालनिर्णयः । यदा दिनद्वयेऽपि कर्मकाले तिथ्यभावः—

तदा—“यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु” ॥

इति वाक्यम्, तथान्यदपि—

“त्रिमुहूर्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

द्विमुहूर्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनी” ॥

इति दक्षोक्तम्, द्विमुहूर्तत्वाद्यनुकल्पविधायकम् । ततश्चोदयसम्बन्धिनी
द्विमुहूर्ता त्रिमुहूर्ता वा ग्राह्या ।

“यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः ।

त्रिमुहूर्तापि सा ग्राह्या तिथिः सकलकर्मसु” ॥

इति वाक्यादस्तसम्बन्धिनी त्रिमुहूर्तापि ग्राह्येति निष्कर्षः । अहोरात्र—
साध्यव्रते तु

दिवा रात्रौ व्रतं यच्चैकमेव तिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद् व्रतं व्रती ॥

उभयेति अहोरात्रव्यापिन्यामेव कार्यमिति । यदा युग्मदिने अस्तसमय-
सम्बन्धोऽयुग्मदिने उदयास्तसम्बन्धस्तदापि उभयसम्बन्धप्राशस्त्यादुभय-
सम्बन्धिन्येव ग्राह्येति ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥

इत्यत्रान्यानि विरुद्धान्यपि वाक्यानि एवं परत्वेन समाधेयानीति
कालनिर्णयः । एकभुक्तञ्च मध्याह्न एव सर्वतिथिषु नक्तव्रतञ्च प्रदोषव्या-
पिन्यामेव तिथौ, तत्कालव्यापित्वात् । एकभुक्तक्षणमाह—

“दिनाद्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभुक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्विवेकं हि” ॥

तच्च मध्याह्नसमयव्यापिन्यां कर्त्तव्यम् । पञ्चधा विभक्तस्याह-
स्तृतीयो भागो मध्याह्न इत्यनन्तमष्टाः । एवञ्च यत्र दशमीविद्धं कादशी
दिनान्तरे न वर्द्धते तत्र दिनद्वयेऽपि प्रधानकालालाभादङ्गमात्रकालानु-
ग्रहाय दशमीविद्धं व ग्राह्या, नतु द्वादश्युपवासः प्रमाणाभावात् । बराह-
पुराणादौ तु द्वादश्युपवासश्रुतिः द्वादशीव्रतत्वख्यापनार्था उपवासनपरा-
व्रतान्तरपरा वा । नत्वेवं विधे द्वैधे एकादशीकार्ये द्वादशीं विधत्ते तथाऽ-
श्रवणात् ।

“एकादशीमुपवसेद् द्वादशीमथवा पुनः ।

विमिश्रां वा प्रकुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्” ॥

इति गौडीयवचनं प्रमाणम् , तदा अनेनैवं विधद्वैधे एकादशीकार्ये
द्वादशीविधेर्युक्त एव द्वादश्युपवासः । नचैदं व्रतान्तरमेवैकादशीप्रक्रमात् ।

वस्तुतस्तु वाक्यमेवेदमनाकरम् , राजाद्यलिखितत्वात् । यत्र तु -
सम्पूर्णेकादशी दिनान्तरेऽपि वर्द्धते तत्र द्वादशीभूजायां मुख्यप्रातःकाला-
नुरोधाद्योत्तरैवोपोष्या । द्वादशीक्षये तु पूर्व्वे द्वादशीपारणानुरोधादिति

गौडाः— सम्पूर्णेकादशी यत्र परतोऽपि च वर्द्धते ।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात्पूर्व्वामुपवसेद् गृही” ॥

तथा—द्वादश्यां पारणाऽभावे पूर्व्वामुपवसेद्गृही ॥”

इति वाक्यद्वयादव्यवस्थामाहुः । तत्रापि मते द्वादश्यां पारणाऽभावे
उत्तरैव गृहिणोपोष्या । यत्र तु पूर्व्वदिने दशमीविद्धा उत्तरदिने द्वादशी न
वर्द्धते तत्रापि द्वादशीमिश्रैवोपोष्या । प्रधानकालानुरोधादिति पारणादौ
त्वङ्गे द्वादशीवाध एव, एन्मूलकमेव गौडीयवचनम्,—

“एकादशी दशायुक्ता परतो न च वर्द्धते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥

इति । द्वादशीव्रते तु द्वादश्यां विष्णुपूजैव प्रधानमेकादश्युपवासोऽ-
ङ्गमिति वक्ष्यते । तत्र द्वादश्यब्दौ दशमीविद्धैवादर्तुमर्हतीति व्यक्तमेव ।
तिथ्यन्तरेष्वपि गौडीयां वाचनिकीमेव व्यवस्थामिच्छन्ति । यदाहुः—

“युग्माग्निऋतुभूतानि पण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥
प्रतिपत्त्वमावास्या तिथ्योयुग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्” ॥

तिथ्योयुग्मं मिति सर्वत्र संवद्ध्यते । तेनायमर्थः—द्वितीयातृतीययोः, चतुर्थी-
पञ्चम्योः, षष्ठीसप्तम्योः, अष्टमीनवम्योः, एकादशीद्वादशयोः, चतुर्दशीपौर्णमा-
स्यो, अमावास्या प्रतिपदोः युग्मं मान्यम् । तेनैतत्सम्पद्यते । द्वितीया तृतीया-
मिश्राकार्यार्थं ग्राह्या । तृतीयापि द्वितीयामिश्रैव युग्मान्तरेष्वपि सहिततिथिग्रहणम्,
नतु तिथ्यन्तरकार्ये तिथ्यन्तरविधिः । नवा युग्माख्यस्यैकस्यैव मिलितस्य
कालविधिः, वाधादिदोषात् । एतद्व्यस्तमिति पूर्वोक्तयुग्मविपरीतं न कार्यम् ।

तेनायमर्थः प्रतिपदद्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्योः पञ्चमीषष्ठ्योः सप्त-
म्यष्टम्योः द्वादशीत्रयोदशयोः पूर्णिमाप्रतिपदोः चतुर्दश्यामावास्ययोर्युग्मं
निषिद्धम् । चतुर्दशी शुक्ला पूर्णिमायोगसामर्थ्यात्, वचनान्तराच्च ग्राह्या ।
कृष्णा तु कृष्णत्रयोदशीमिश्रैव ग्राह्या, “कामविद्धो हरः पूज्य इति”
वाक्याद वक्ष्यमाणवाक्याच्च । प्रतिपत् शुक्लैव अमावास्यायोगात् । द्वितीया-
दिद्वादशीपर्यन्ताः शुक्लाः कृष्णाश्च ग्राह्या, विशेषानुपादानात् । अयञ्च
युग्मविधिः अहोरात्रादिसाध्योपवासादिकर्मणि तिथिद्वेष्टे सति सर्वत्र बोद्धव्यः ।

नेवपूजादानपि दिनद्वये विहितपूर्वाह्णगामितिथिलाभे सति यदा त्वे-
कस्मिन्नेव दिवसे विहितकाललाभस्तदा तत्रैव कर्म, नतु व्यस्तनिन्दाश्रव-
णात् तथापि युग्मादरः । दिनद्वयगामिनि विहितकाले सति सप्तम्यादि-
निमित्तं कर्म सकृत् कर्तव्यम् । पूर्वस्मिन् दिन उत्तरस्मिन्वेत्यपेक्षायां
तत्रैव युग्मविधिरपेक्षितविधिवलान् नियममात्रे लाघवाच्च ।

तथाच व्यस्तनिन्दापि तत्रैव विधिशेषात् । एवञ्च वचनान्तरेष्वु-

पवासश्रुतिरूपलक्षणम् । केचित्तूपवासमात्र एव युग्मविधिमिच्छन्ति । निषेधे तु न निन्दा न वा युग्मविधिः ।

अष्टम्यादौ मांसनिषेधस्य समस्तकालव्यापकता, आक्षेपविरहात् । एवञ्च “निषेधे कालवर्जनमि”ति वचनं न्यायमूलकमेव । तदेवं युग्मेत्यादि वाक्याद्दशमीत्रयोदशीकृष्णप्रतिपद्वर्जं सर्वतिथिषु व्यवस्था सिद्धा ।

तथा--“षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

तथाच सप्तम्यादय एव परयुता इत्यनेन तासामेव प्रकृत-
योपस्थापनात् । एवञ्च कृष्णत्रयोदशी चतुर्दशीसहिता पूज्येति सिद्धम् । तदेवं गौडीयवचनानि प्रमाणयता तदनुसारेण व्यवस्थोक्ता । तिथ्यन्तरेष्वपि प्रधानकालानुरोधाद् उदयकालव्यापितिथ्यादर इत प्रागेव दर्शितम् ।

एवञ्च - “व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराहिण्की ॥

इति गौडीयवचनं न्यायमूलकमेव । नक्षत्रेपि द्वैधे उदयकालयोगिनक्ष-
त्रादरः, न्यायस्य तुल्यत्वात् । ननु सप्तमीमुपवसेदिति विधिः तिथिद्वैधे-
सति न सम्भवत्येवं, अहोरात्राभोजनरूपस्योपवासस्य सप्तम्यां वक्तुमशक्तेः
तिथ्यन्तरमहकारितयोपपत्तिरिति चेन्न, नैरपेक्ष्यबाधापत्तेः । ममम् ।
अहोरात्रावच्छेदकत्वेनैव सप्तम्याद्यन्वयात् । अहोरात्राभोजनरूपे ह्युपवासेना
होरात्राक्षेपः, सप्तमीविधेरसम्भवात् ।

किन्त्वहोरात्रावच्छेदकत्वेनैव विधिर्घटते । तदेवं यस्मिन्नहोरात्रे
सप्तमीगोस्तत्र न भुञ्जीतेति सप्तमीमुपवसेदिति वाक्यार्थः । ननु पूर्णसप्त-
मीयोगो विवक्षणीयः । तस्माद् द्वैधे सति सप्तमीमुपवसेदिति विधौ व्यवस्था-
बोधकवचनानवकाशोऽस्ति । किञ्च साम्बत्सरव्रतस्यैव व्यवस्थाबोधक-
वाक्यमात्र एव एकदेशद्वाराऽप्यवच्छेदकः ।

नचैवं रात्रावपि द्वैधे व्यवस्थापकवचनप्रवृत्त्यापत्तिः; यतो रात्रिनिषिद्ध-
देवपूजादावप्युक्तस्य व्यवस्थावचनानुरोधाद् दिवातनवेधविषयतैव । लोकेऽपि

दिवातननानातिथियोग एव विधिव्यवहारः । रात्रिकालीने तु नत्तादौ रात्रि-
योगोप्यादरणीयः, पठन्ति च—“नत्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” । इति ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः

देवीपुराणे—“द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

सप्तधा सा तु विज्ञेया एकैकाथ यथा शृणु ॥”

समाः—सङ्क्रान्तित्वेन तुल्यफलाः । अयनादिरूपेण तु विशेषफला अपि ।

“मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षा घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता चैव सङ्क्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रं ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ।

मिश्रिता चेह विज्ञेया मिश्रितर्क्षे तु सङ्क्रमे ॥

ध्रुवान्युत्तरात्रीणि रोहिणी च, मृदूनि चित्रानुराघारेवतीमृगशीर्षाणि,
क्षिप्रा लघवस्ते च हस्ताश्विन्याभिजितपुष्याः, उग्राः पूर्वात्रयम् भरणी मघाच,
चराणि पुनर्वसुश्रवणाघनिष्ठास्वातीशतभिषाः, क्रूराः मूलज्येष्ठाऽऽश्लेषा-
नुराघाऽऽर्द्राः, मिश्रमृक्षं कृत्तिका विशाखा च ।

“त्रिचतुःपञ्च-सप्ताष्ट-नव-द्वादश एव च ।

“क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

मन्दादिसप्तसङ्क्रान्तिषु क्रमेण यथासङ्ख्यं त्रिचतुरादिनाड्यः सूक्ष्म सङ्-
क्रमकालीनानुष्ठानजन्यपुण्यहेतवः ।

“अतीतानागता भोगा नाड्यः पञ्चदश स्मृताः ।

सान्निध्यं तु भवेत्तत्र ग्रहाणां सङ्क्रमे रवेः ॥

व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः ।

काले विकलते सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥

पापपुण्यविभागेन कामं देवी प्रयच्छति ।

एकधापि कृतं तत्र कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 धर्माद्विबद्धं ते ह्यायु राज्यपुत्रधनानि च ।
 अधर्माद्व्याधिशोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥
 विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।
 एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥”

घटिका एव पुण्यहेतुत्वात् पुण्य, भोगो भोग्यः । तेनातीतानागतरूप-
 भोग्ये पञ्चदशनाड्यः पुण्यवेलाः । पञ्चदशपदम्-स्वार्थायोगमात्रव्यवच्छे-
 दपरम् । तथाहे शातातपजावालौ —

‘आद्याः षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश ।
 कालः पुण्योऽर्कसङ्क्रान्तौ विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥
 सङ्क्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।”

इत्याहुतुः । एतद्दर्शनाच्च देवीपुराणेऽपि पञ्चदशनाडीभोगोऽप्युभयत एव
 विकलते देवी दुर्गा प्रकृतत्वात् । पुनः —

देवीपुराणे — “अयनेषु विकल्पोऽयं तन्मे निगदितः श्रृणु ।
 यावद्विंशकलाभुक्ताः तत्पुण्यं तूत्तरायणे ॥”

दक्षिणायने तु — दिनान्तपर्यन्तं सङ्क्रान्तौ पुण्यमित्युक्तम् ।

तच्च — “षडशीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्वये ॥
 भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।”

इति बहुपर्यालोचनया उत्तरायणे षडशीतिमुखे विषुवद्वये च सङ्क्रान्त्य-
 नन्तरम्, दक्षिणायने तु सङ्क्रान्तिपूर्वं नेतव्यम् । अत उत्तरायणे षड-
 शीतिमुखविषुवसङ्क्रान्तीनामुभयवेलापुण्यत्वनिषेधस्वरसात्, रात्रिसङ्-
 क्रमणे अनाकाङ्क्षितत्वाच्च । षोडशभयतः कला इति दिवातनविष्णुपदीमात्रे ।
 एवञ्च देवीपुराणीयानां तु पञ्चदशनाडीपुण्यकथनमपि तद्विषयम् । तदेवं-
 दिवासंक्रान्तिषु सर्वासु व्यवस्था सिद्धा । रात्रिसङ्क्रमणे —

देवीपुराणम्—“मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ।
सम्पूर्णे तूभयोर्देयमतिरेके परेऽहनि ॥”

मानार्द्धम् दिनार्द्धम् । भास्करे - निरंशके । देयं योज्यम् । दले - अर्द्धे ।
अतिरेके-अर्द्धरात्र्यतिरेके । तदयमर्थः—अर्द्धरात्राभ्यन्तरसङ्क्रान्तौ पूर्वदिने
उत्तरार्द्धं पुण्यम्, अर्द्धरात्रोपरि सङ्क्रमणे उत्तरदिनपूर्वार्द्धम् । पूर्णा-
र्द्धरात्रे तु पूर्वापरदिने उत्तरार्द्धम् पूर्वार्द्धञ्च । एतच्च तिथिपार्थक्ये ।
यदि तु पूर्वदिने सङ्क्रमणवेलायां चैकैव तिथिर्भवति, तदा सम्पूर्णार्द्ध-
रात्रेऽपि संक्रमणे पूर्वदिन उत्तरार्द्धमेव पुण्यम् । “आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना
तिथिर्भवेत्” इति वचनात् । नन्वेवं रात्रिसंक्रमणेऽपि दिवैव पुण्यत्वकथनात्—

“राहुदर्शनसंक्रान्ति - विवाहात्ययबृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्नृशि काम्यव्रतेषु च ॥”

इति देवलवचनं रात्रौ सङ्क्रान्तिकृत्यबोधकमनुपपन्नमिति चेत् मैवम् ।
रात्रिसन्निहितदिनभागसङ्क्रान्तौ षोडशकलादिरूपविहितसमयेन रात्रे-
रपि व्यापनात् तद्विषयत्वेनोपपत्तेः । अत्र निशीतिपदं पर्युदस्तपरम्,
पर्युदस्तत्वस्य विवक्षणीयत्वे रात्रित्वस्याप्यविवक्षितत्वात् । अतएव तत्र
निश्शङ्कं विवाहादिकमाचरन्ति ।

गौडाः—“कलान्यूनेऽर्द्धरात्रे तु यदा सङ्क्रमणं रवेः ।

तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालवगीतमाः ॥”

इदमहः पदं दिनोत्तरार्द्धमात्रपरम् । “अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्यह्नस्यो-
परिक्रिया” इति तल्लिखितवाक्यात् ।

शातातपः—“सङ्क्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

तानि तानि ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥”

तथा—“अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे—“ध्वाक्षी वैश्येषु विज्ञेया घोरा शूद्रे शुभप्रदा ।

महोदरी च चौराणां शौण्डिकानां जयावहा ॥
 चाण्डालपुल्कशानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।
 सर्वेषां कारुषाणाञ्च मिश्रिता भूतिवर्द्धिनी ॥
 नृपाः पीडयन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च द्विजोत्तमाः ।
 अपराह्णे तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमये रवौ ॥
 पिशाचाश्च प्रदोषे तु अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ।
 अर्द्धरात्रे व्यतीते तु पीडयन्ते नटनर्त्तकाः ॥
 उषःकाले तु सम्प्राप्ते हस्तिगोस्वामिनो जनान् ।
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाले न संशयः ॥
 एवं स्थूलविभागस्तु भूतिकालस्य कीर्तितः ।
 परमार्थेन तत्सर्वं कथयामि नृपोत्तम ॥
 स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।
 तस्य त्रिशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥
 तत्पराच्छतमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते ।
 त्रुटेः सहस्रभागस्तु यः कालो रविसङ्क्रमे ॥
 तत्काले तु द्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 व्यतीपातेऽपि चैवं स्याद् भवेत्पुण्यतमोऽधिकम् ॥
 अत्र ब्रह्मापि सन्दिग्धमुवाच सुरसत्तमम्
 दानाध्ययनजप्यादि विशिष्टं यज्ञहोमतः ॥
 वसोर्धारा तु लभ्येत अन्यथा न कथञ्चन ॥”

अथ ज्योतिशास्त्रे सङ्क्रान्तिस्वरूपम्—

“अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः ।
 चतस्रो विष्णुपद्यस्तु सङ्क्रान्त्यो द्वादशैव ताः ॥
 नक्रकर्कटसंक्रान्तौ द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
 विषुवती तुलामध्ये मेषमध्ये तथाऽपरा ॥
 धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
 वृषबृश्चिककम्बेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥ इति ।

तथा - रविसङ्क्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मन्यसौ रोगी दरिद्रश्चापि जायते" ॥

कुङ्कुमं रोचना मांसी मुराचन्दनम् तालक - मेलानि
समभागानि मेषस्नाने ग्रहसूचितदूरितोपशमनकारकाणि भवन्ति ।
प्रियङ्गुपद्मकाष्ठतुङ्गासीनिशाकरोचनागुरुवः संयुक्ता वृषस्नाने महफलाः ।
उशीरनिम्बकाष्ठरोचनाग्रन्थिपर्णिकुङ्कुमागुरुवः संयुक्ता मिथुने राज्यप्रदा
मताः । रोचनातालकं मुस्ता सुग शैलेयचन्दनम् । हरिद्राकुष्ठसंयुक्ताः
कर्कटे सङ्क्रमे शुभाः । पत्रकं रोचना मुस्ता मांसीत्वक् चन्दनानि च संयु-
क्तानि सिंहे स्नाने पुत्रायुराज्यधनपदानि भवन्ति । हरिद्रातालककुष्ठमां-
सीचन्दनरोचनाः संयुक्ताः कन्यास्नाने सन्तानधनदानि भवन्ति । रोचनातगर-
कोशीरकुष्ठतगरकानि हरिद्रातालसंयुक्तानि तुलास्नाने दुष्कृतनाशकानि ।
प्रियङ्गुफटिकमांसीपद्मकेसररोचनागुरुमुस्ताः कुष्ठसंयुक्ता वृश्चिकस्नाने राज्यदा
मताः । प्रवालमौक्तिककुष्ठरोचनाधनपद्मकानि मुरामांसीयुक्तानि धनुःसङ्क्रमणे
स्नाने शुभानि । रोचनातालकुष्ठचन्दनागुरुकुङ्कुमानि उशीरयुक्तानि मकर-
स्नाने सौख्यदानि । ग्रन्थिपर्णित्वक्तालाः केसराजजिपत्रकाः रोचन-
संयुक्ताः कुम्भस्नाने पुत्रायू राज्यदा मताः । कर्पूरफलमांसीचन्दनपद्मक-
तालकानि घनोशीरत्वक्सीसंयुक्तानि मीनस्नाने शुभावहानि ।

रोचना-गोरोचना, मांसी-जटामसी, मुरा-भटउर, तालं-हरितालं, प्रियङ्गुः-
काष्ठविशेषः । पद्मकं-पद्मकाष्ठम्, त्वक्-गुडत्वक्, माषी-मसुरीति प्रसिद्धा ।
निशाकरं-कर्पूरम्, कुष्ठम्-कूढम्, मुस्ता-नङ्द्रमोथा । शैलेयं-मूलधनम्-

“अप्रस्तरं कठोराङ्गं गुरुरञ्जनसन्निभम् ।

यन्न शोदायते वह्नौ नैवोद्भूतं भवेदपि ॥

सदारकऽसमुद्भूतं वज्रेति प्रथितं पुनः” ॥

इत्यायुर्वेदोक्तम् । केशरं-नागकेशरपुष्पम्, अजाजी जीरकम् ।

[एतानि द्वादशापि स्नानानि अलक्ष्मीशमन-महापातकनाशनानीति ।

अथ ग्रहणनिरूपणम्

जाबालः—“सङ्क्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव यावद्दर्शनगोचरः ॥”

उपरक्तदर्शनानन्तरं यावद्दर्शनयोग्य उपरागस्तावत् पुण्यकालो, ननु सङ्क्रान्तिवदधिकोऽपीति वाक्यार्थः । अत्र सूर्योपरागस्य निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वाद् ज्ञानमात्रे प्राप्ते यावद्दर्शनगोचर इति राहुदर्शनेत्यादिवचनाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैवेह निमित्तता । चाक्षुषज्ञान एव दर्शनपदस्य मुख्यार्थत्वात् ।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो गतम् ॥”

इति मनुवचनाद्दर्शननिषेधात् दर्शनपदमवधारणमिति वाच्यम् । इदं शास्त्रप्राप्तदर्शनमितीदं विहाय मनुवचनं रागप्राप्तदर्शननिषेधकमतो न विरोधो, यथा न निशि स्नायात्, राहुदर्शने रात्रौ स्नायादित्यत्रैव । तच्च चाक्षुषं स्नानादिकतुरैव, लाघवात् ।

एवञ्च स्पष्टेऽपि ग्रासे अपश्यतो नाधिकारः । नचैवं मज्जनकाले नोपरागस्तत्प्रत्यक्ष इति स्नानकाल एव तस्य पुण्यकालो न स्यादिति वाच्यम् । उपक्रमस्तद्दर्शनपदार्थानुरोधेनाशेषस्थगोचरपदस्य तद्योग्यतालक्ष्यकत्वात् । वेदो वेत्यत्र तथैव सिद्धान्तत्वात् ।

तथा हि त्रयो वेदा अजायन्त इत्युपक्रमस्थवेदपदेन वेदनाजनकविधिभागपरतया तदभिधानात्तदनुरोधादुपसंहारस्तैरुच्चैः ऋचा क्रियते । उच्चैः साम्ना उपांशुयजुषा उच्चैर्निगदेन इति, अत्र ऋग्यजुःसामपदैरपिविधिभागाभिधाने तस्य च करणासम्भवात् ऋगाद्याम्नातकर्मण्येव लक्षणयोच्यन्त इति सिद्धान्तः ।

अत्र यजुष्युपांशुत्वविधानात्तद्विशेषनिगदे उच्चैस्त्वमप्राप्तमिति तद्विधित्वादत्र सामान्यविशेषन्यायो दधितक्रवदिति न वाच्यम् । निगदस्य परस-

म्बोधनार्थकयजुस्त्वेव उच्चैस्त्वस्यार्थलभ्यत्वेनाविधेयत्वान्न सामान्यविशेष-
न्यायः । किन्त्वनन्यगत्यात्र पूर्वान्वितमात्रान्वयाद् गोवृषन्याय एव । योग्यता
च दर्शनबाधकमानाभावरूपा । साच मेघादिव्यवहितेऽप्यस्ति , तत्रतदा मेघा-
द्यापसरणेन ग्रासदर्शनस्यापि संवभान्मेघाद्यावृत्तत्वेन दर्शनाभावस्यानुमानायो-
गाद् दोषातनरविग्रहदिवातनशशिग्रहयोस्तु दोषातनत्वाद्दिनैव दर्शनाभावोऽ-
नुमातुं शक्यत इति न तत्र दर्शनयोग्यता । तेनैतादृशयोग्यतालिङ्गितो ग्रासो
यावदनुवर्तते तावद्दर्शनानन्तरं पुण्यकाल इति सिद्धम् ।

यत्तु प्रयात्नानपनेयं प्रतिबन्धकविरहो योग्यतेति प्राचीनैर्लिखितन्तद-
प्युक्तपरमेव । अन्यथा दर्शनीत्तरं मेघाच्छन्ने ग्रासे तन्मतेऽनधिकारः स्यात् ।
अतएव योग्यतावलेन दोषातनरविग्रहदिवातनशशिग्रहयोनिराम इति ।
योग्यता च यदि ग्रासं कोऽपि पश्यति तदा ज्ञायत इति चोल्लिखनं न सङ्ग-
च्छते । मेघाच्छन्ने यस्य कस्यापि दर्शनामभवेन तत्रार्थतो योग्यतोपगमादिति ।
केचित्तु लाघवं पश्यन्तोऽन्यदृष्टेऽपि ग्रासे अन्यस्याधिकार इत्याहुः ।

ज्योतिःशास्त्रे “यस्त्रिरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा चाद्याद्विधिवच्च मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वाऽऽशनीयाच्च शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोशतः ॥

सूर्यवारे रविग्रासः सोमवारे विधुग्रहः ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥

शातातयः --“अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

तथा--“अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं हि तत्” ॥

अहोरात्रोषितः पूर्वदिने कृतोपवास इत्यर्थः । इदन्तु काम्यं , फलोक्तेः ।

तथा--“अहोरात्रञ्च नाशनीयाच्चन्द्रसूर्यग्रहो यदि ।

मुक्तं दष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमसोलोकानक्षयान् याति मानवः ।

घोतपापो विद्युद्धात्मा मोदते तत्र देववत्” ।

इदं चाहोरात्रानशनं मेघादितो मुक्त्यदर्शनपक्षे । “मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत” इति मुक्तिदर्शनानन्तरमत्रापि भोजनविधानात् ।” इदमपि काम्यम् । सूर्याचन्द्रमसोरित्यादिकफलोपस्थितेः । तथाच कामनाविरहे “स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयो”रिति वचनान्मुक्तमेघादिवशादुत्तरमस्तमयाद्वा दर्शनासम्भवे मुक्तिं प्रमाय भोक्तव्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे--

“नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चात्कुर्यात् स्ववेश्मनि” ॥

कुर्यादित्यत्र विपरिणतमशनमनुषञ्जनीयम् । अत्र मुक्तयोरित्याभिधाने मुक्तिमस्यैवापेक्षणीयत्वसिद्धेः ।

ब्रह्मपुराणे--“आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः” ॥

ग्रहणकाले राहोश्चाण्डालरूपस्य चन्द्रादिकरद्वारास्पशदशौचमुत्पद्यते । अतस्तदपनोदार्थमपि तदा स्नानमावश्यकमित्यर्थः । सङ्क्रमोपरागादौ पूर्वदिने तद्दिने वा यदुपोषणं काम्यमुत्तन्तपुत्रवता गृहिणा न कार्यम् । तथाच

स्मरन्ति--“सङ्क्रान्ती रविवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारञ्चोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही” ॥

अयञ्च तन्निमित्तकस्य निषेधः, न त्वेकादश्यादेरपि । यतः

स्मरन्ति--“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ॥

नानुषङ्गकृतो दोषो यतो नित्यमुपोषणम्” ॥

ज्योतिःशास्त्रे--“अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

सायं तत्र न भुञ्जीत नतु प्रातरभोजनम् ॥

नाद्यात् सूर्यग्रहात्पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाशनीयात् स्नात्वाऽशनीयाच्च मुक्तयोः ॥
 मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।
 स्नात्वा दृष्ट्वा परेहन्यद्याद् ग्रस्तास्तमितयोस्तयोः” ॥

महानिशा च रात्रेः प्रथमार्धप्रहरोत्तरमूहूर्तचतुष्टयम् । इदञ्च ग्रस्तास्ते
 मुक्तिदर्शनपर्यन्तमभोजनं तदावश्यकम् । तथाच

दिष्णुः- “चन्द्रार्कोपरागे च नाशनीयादमुक्तयोस्तयोः” ।

अस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽह्नि चाशनीयात् ॥

“स्नात्वा, दृष्ट्वा परेऽह्नीत्यादि” ज्योतिर्निर्देशाच्च ग्रस्तास्ते
 ग्रहं मुक्तिपर्यन्तमनशनं तन्निष्कामकार्यमिति तल्लिखनात् । तस्मिन्च प्रहर-
 चतुष्टयमनशनाशक्तस्य प्रकारान्तरमाह—

गौतमः- “सूर्यग्रहे तु नाशनीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहेऽपि यामांस्त्रीन, बालवृद्धानुरैर्विना” ॥

अत्राप्यशक्तं प्रति मार्कण्डेयः-

“सायाह्ने ग्रहणञ्चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्न सङ्गवे ॥

ग्रहणं सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वा भोजनक्रियाम्” ॥

इदञ्च प्रातराद्यशनं प्रत्यवायोत्पादकं भवत्येव । तदाह—

देवलः- “ततः शरीरस्रोतोभ्यो मलनिस्यन्दविस्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः” ॥

न चास्योपमर्दकं भोजनवचनम्, तस्याशक्तस्य भोजनेऽपि न प्रत्यवाय
 इत्यथकत्वे सम्भवति उपमर्दकल्पने बाधसापेक्षविध्यापत्तेः । तस्मात्
 सखराद्यादिदिवा वालादिभोजनवत् प्रत्यवायजनकमात्रं तत् । तथाच
 वैधकर्मचिकीर्षुणा ग्रहणपूर्वं सर्वथा न भोक्तव्यमिति सम्प्रदायः ।

नचाचारधन्द्रलिखितवचनैरशुचेऽप्यधिकारः, तेषां राजाद्यलिखनेन
 निर्मूलत्वात् । समूलत्वेऽपि वा ततः साङ्गस्नानमात्राधिकारः । तथैव
 तदुपसंहारादिति ।

यमः--“स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।
 राहुदर्शनदत्तां हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ॥
 गुणवत् सर्वकामीयः पितृणामुपतिष्ठते” ।

ज्ञातातपः--“सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
 अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्क्ते गौरिव सीदति” ॥

स्मृतिः--“ग्रस्ते सूर्ये तथा चन्द्रे यस्तु श्राद्धं प्रकल्पते ।
 तेनेयं सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

देवलः--“राहुदर्शन - वेलायां विवाहात्ययबृद्धिषु ।
 स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—“स्वर्द्धुन्यम्भः समानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि राजेन्द्र ग्रहणे नात्र संशयः” ॥

स्मृतिः--“सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे व्याससमा द्विजाः ।
 सर्वं महीसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 इन्दोलक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतम् ।
 गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥”

यत्तीर्थस्नानजन्यं प्रकृतं यत्फलं तदिन्दुग्रहणे लक्षगुणं रविग्रहणे च दश-
 लक्षगुणं भवति । गङ्गायान्तु चन्द्रग्रहणे कोटिगुणं रविग्रहणे दशकोटिगुणं
 स्नानफलं भवतीत्यर्थः ।

“गवां कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 गङ्गास्नानेन तत्पुण्यं राहुग्रस्ते निशाकरे ॥
 दिवाकरे पुनस्तद्वद्विंश - सङ्ख्यमुदाहृतम् ॥”

अत्र चागत्या उद्धृतोदकेन स्नानं, ग्रहणकाल एवाशयात्तोयमुद्धरणीयम् ।
 स्वर्द्धुन्यम्भस्तुल्यता तत्कालभमिस्थस्य तस्य भवति । पूर्वोद्धृतस्य तु
 मानाभावेन तोयमात्रतैवेति समयप्रवीपः ।

वेद्योपुराणे—“कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ।

मार्गे च ग्रहणं प्रोक्तं वेदिकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने वरुणा प्रोक्ता चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्धरा ।

ज्यैष्ठ्ये तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनामा च तथा भाद्रे च गण्डकी ।

आश्विने सरयू श्रेष्ठा भूपुण्या च नर्मदा ॥

गोदावरी महापुण्या चन्द्रं राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शति कृतकृत्यो भवेन्नरः ।

सूर्ये च सैहिकेयेन ग्रस्ते रेवाजलं नराः ॥

स्पृशन्ति चावगाहन्ति न ते प्रकृतमानवाः ।

स्नात्वा क्रतुशतं पुण्यं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ॥

स्पृष्ट्वाऽश्वमेधपुण्यन्तु पीत्वा सौत्रामणिं लभेत् ।

स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥

रविचन्द्रोपरान्ते तु अयने चोत्तरे तथा ।

एव गङ्गापि द्रष्टव्या तद्वद्रेवा सरस्वती ॥

शिवादित्यफलं यत्तु मण्डले समुदाहृतम् ।

संग्रहे मण्डले यागे तदाऽऽह शिवमण्डलम् ॥

मण्डलम् - नक्षत्रम् । संग्रहो - ग्रहणम् । यागः - पूजा । तेनायमर्थः—

शिवस्यादित्यस्य च क्षेत्रे यत्फलम् , ग्रहणे पूजायामपि तत्फलं समुदाहृतमिति ।

“तदत्र कालमाहात्म्यादुपरागकृतं भवेत् ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ॥

तावदेव भवेच्छुद्धिर्मुक्तिं यावन्न दृश्यते ।

सर्वोषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ॥

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रितमन्नं विवर्जयेत् ।

मेघमालादि दोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ॥
 आकलय्य तु तत्कालं भुञ्जीत निर्विशक्तिः ।
 सूतके मृतके स्नायाद् ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
 अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥”

इति वाक्यकरण्डिकालिखितवचनैः स्नानं तर्पणान्तमशुचिनाप्युपरागे
 कार्यमित्याचारचन्द्रः ।

अथ ग्रहणस्नानन्तत्र मत्स्यपुराणे —

“यस्य राशि समासाद्य भवेद् ग्रहणसम्प्लवः ।
 तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानवत् ॥
 चन्द्रग्रहं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 सम्पूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमात्यानुलेपनैः ॥
 पूर्वमेवोपरागस्य समासाद्यौषधादिकम् ।
 स्थापयेच्चतुरः कुम्भान् साक्षतान् माम्बुकानिह ।
 गजाश्वरथवल्मीकसङ्गमाञ्च व्रजादपि ।
 राजद्वारप्रवेशाञ्च मृदमानीय निःक्षिपेत् ॥
 पञ्चगव्यञ्च कुम्भेषु शुद्धमुक्ताफलानि च ।
 गोरोचना पद्मशङ्खौ पञ्चभङ्गसमन्वितौ ॥”

पञ्चभङ्गाः — आम्रवटौदुम्बरविष्णुपल्लक्षाणां पल्लवाः ।

“स्फाटिकं चन्दनं श्वेतं तीर्थैवारि ससर्षपम् ।
 गजदन्तं सकुमुदं तथैवोशीरगुग्गुलम् ॥
 एतत्सर्वं विनिःक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।

मुखं यः सर्वदेवानां सप्ताचिरमितद्युतिः ॥
 सूर्योपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमः सूर्योपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षो गणाधिपः साक्षात् प्रलयानलसन्निभः ॥
 खड्गव्यग्रोऽतिभीमश्च रक्षःपीडां व्यपोहतु ।
 गदा - पाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपेण यो लोकान् पाति कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायुः सूर्योपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 सूर्योपरागकलुषं धनदोऽत्र व्यपोहतु ।
 असाविन्दुयुतो रुद्रः पिनाकी बृषवाहनः ॥
 सूर्योपरागपापानि स नाशयतु शङ्करः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि तानि पापं हरन्तु मे ।
 एवमामन्त्र्य तैः कुम्भैरभिषिक्तो गुणान्वितैः ॥
 ऋग्यजुःसाममन्त्रैश्च शुक्लमाल्यानुलेपनैः ।
 पूजयेद्वस्त्र गोदानैर्ब्राह्मणानिष्ट—देवताः ॥
 एतान्येव ततो मन्त्रान् विलिख्य कनकान्वितान् ॥
 वस्त्रपट्टे च हैमे वा पञ्चरत्नसमन्वितान् ।
 यजमानस्य शिरसि निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ॥
 ततोऽतिवाहयेद्वेला - मुपरागानुगामिनीम् ।
 प्राङ्मुखः पूजयित्वा तु तस्यां न्यस्यति देवताः ॥
 चन्द्रग्रहे निवृत्ते तु कृतगोदानमङ्गलः ।
 कृतस्नानायतं पट्टं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणस्नानं समाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥

परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्यनाम सदा मन्त्रेषु कीर्तयेत् ॥
 अधिकाः पद्मनागाः स्युः कपिलाञ्च सुशोभनाम् ।
 प्रापयेद्वित्त - सम्पत्तौ चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि मानवः ।
 सर्वपापविनिमुक्तः शक्रलोके महीयते ॥ इति ।

ज्योतिःशास्त्रे—“यस्य राशौ चन्द्रोपरागः सूर्योपरागो वा भवति तेन षोडश—
 पलमितकांस्यपात्रस्थ - रजतरचितचन्द्रस्य दैवज्ञाद्विद्वारा श्वेतपुष्पसहस्रेण
 पूजा कारयितव्या अथवा घृतकुम्भोपरिस्थ - गव्यघृतनवतीतपूरितशङ्खस्य
 ब्राह्मणाय दानं कर्त्तव्यमिति ।

इति महाराजाधिराज-श्रीहरिनारायणकृते कृत्यमहार्णवे वर्षकृत्यं समाप्तम् ।

इति महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचितः कृत्यमहार्णवः समाप्त ।

इति प० श्रीरामसेवक-प्रभुनारायण-धर्मनाथरामचन्द्रशर्मसम्पादितः

कृत्यमहार्णवः सम्पूर्ण इति ।



अथ कृत्यमहार्णवस्य शुद्धाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
२	१	क्रियमाणां	क्रियमाणं
२	६	सौदार्यादि	सौन्दर्यादि
२	१५	तर्कश्च	स्तर्कश्च
२	२४	तक	तर्क
४	५	माहत्भ्यं	माहात्भ्यं
४	६	नन्दाख्यामिति	नन्दाख्यमिति
४	२६	कूर्मोच्यते	कूर्म उच्यते
५	२३	हविरय	हविरन्य
६	४	आर्षो	आर्षं
६	२०	पवित्राञ्च	पवित्राणां
६	२१	पवित्राम्	पवित्राणाम्
८	१	यत्रोपवीते	यज्ञोपवीते
९	७	ब्राह्मण	ब्राह्मणस्य
९	८	तरयोः	इतरयोः
९	८	भूर्जत्वमादि	भूर्जत्वगादि
९	१४	पवस्त्रम्	वस्त्रम्
१०	१०	वक्षत्व	वृक्षत्व
११	१३	सौम्या	उत्तरादिग
११	१६	माने	दाने
१२	७	पवित्रित्यु	पवित्रमित्यु
१३	२२	तनुष्ठेय	तदनुष्ठेय
१५	७	सैन्धव	सैन्धव

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१५	१७	हेतुत्व	हेतुत्वा
१५	२४	प्रातरिप्या	प्रातरित्या
१७	२१	उदवासस्तु	उपवासस्तु
१८	२	प्रणाग्नि	प्राणाग्नि
१८	३	साग्न्या	साग्नेयस्य
१९	२०	द्विसो	द्विसः
२०	५२	मृतो	मृती
२२	१८	षष्ठ्या	षष्ट्या
२३	२३	हरीत	हारीत
२५	३	न्यना वृत्तं	प्यनावृत्तं
२६	२१	क्षिपेदक	क्षिपेदेक
२६	२४	देयनि	देयानि
३०	३	व्रता	व्रत
३१	२२	चैत्रार्चनात्फ	चैत्रार्चनाफ
३३	१५	यष्ट्वा	इष्ट्वा
३३	२०	पूजायित्वा	पूजयित्वा
३५	२३	मुच्चत	मुच्यत
४१	१४	ज्यैष्ठा	ज्यैष्ठी
४३	४	समाख्यानां	समाख्यानां
४४	२	च्छयनमपि	प्रबोधोऽपि
४४	२२	व्रतं	व्रते
४६	११	पूष्पाम्बु	पुष्पाम्बु
४८	२८	पत्न्या	पत्न्या
५०	५	प्राणश्यन्तु	प्रणश्यन्तु
५०	१३	हविर्भु	हविर्भु
५१	२६	विपटः	वितपः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
५५	२८	गुच्चाय	गुच्चार्य
५६	२२	पक्षो	पक्षोऽ
५९	१७	अभिज	अभिजि
६५	२६	व्रज	वज्र
७३	८	अश्वि	आश्वि
७४	१२	विनिवे	निवे
७५	३	यान्यहनि	यान्यहानि
८६	१०	वसांसि	वासांसि
८८	१६	क्षिप्तवा	क्षिप्त्वा
९२	२	छाद	छादय
९५	११	सप्तमि	सप्तम
९५	१५	विशिष्ट	विष्टि
९७	२८	तर्नृत्य	नृत्य
९८	११	माचरं	माचारं
९८	१८	त	तं
१०५	८	मास	मासे
१११	६	माप्नति	माप्नोति
११३	१	दाने	दाने
१२१	१२	दित्यपु	दित्यपुरं
१२४	१	सप्तमि	सप्त
१२७	३	पूष्णोवरि	पूष्णो वारे
१२७	१३	यत्पुण्यु	यत्पुण्य
१२८	१४	षष्ठ्याम्वाथ	षष्ठ्यां वाथ
१३०	३	नित्यश	नित्यशः
१३२	१५	नर्नित्यं	नरैर्नित्यं
१३१	१५	प्रजागररैः	प्रजागरः
१३२	२८	श्वनौ	श्वानी

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१३४	२२	पूष्णो वारि	पूष्णो वारे
१३५	६	पूजायि	पूजयि
१३५	१३	प्रजापत्या	प्राजापत्य
१३५	२३	पूपाश्च	पूपांश्च
१३६	१५	श्रावणात्	श्रवणात्
१३८	१८	युक्तत्वात्	मुक्तत्वात्
१३८	१८	करणा	कारणा
१४१	६	व्रतद्वयव	व्रतद्वयं
१४४	१७	फल	फलं
१४५	१५	करा	करा
१४६	२३	त्रिषवणा	त्रिषवण
१४६	२५	क्रितुं	क्रतुं
१५२	१३	चारिणीति	चारिकीति
१५३	५	सम्प्राप्ये	सम्प्राप्ते
१५३	६	छन्धि	छिन्धि
१५३	८	पापौघ	पापौघं
१५३	१५	पानसम	पानसमं
१५५	६	कृष्णौकादशिवासेर	कृष्णौकादशवासरे
१५५	१५	पति	प्रति
१६३	१५	सद्य	सद्यः
१६४	८	शाक्ततः	शक्तितः
१६४	१२	माधव	माधवं
१६६	२	पूज्यं	पूज्य
१६८	१७	द्रष्टु	द्रष्टुं
१६८	१६	यत्पुत्रो	सत्पुत्रो
१६९	१	गन्धास्तु	गन्धस्तु

(५)

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१६६	८	पुष्पै	पुष्पै
१६६	२४	यज्ञे	यज्ञे
१६६	२५	चतुर्द्धासौऽ	चतुर्द्धा सोऽ
१७०	१७	सलक	सकल
१७२	१	खड्गपाणये	भुजौ वै
१७२	१	भुजौ	खड्गपाणये
१७२	२४	पूजयं	पूजयं
१७३	१२	भूद्दासी	भूद्दासी
१७३	१४	भूच्छद्रो	भूच्छद्रो
१७३	१५	नियत	नियतः
१७३	२२	प्रियव्रत	प्रियव्रत
१७७	२४	सन्मिश्र	सन्मिश्र
१७६	१२	पुत्रत्रिषु	पुत्रस्त्रिषु
१८०	५	पावस	पवासं
१८२	२०	श्राद्ध	श्राद्धं
१८३	२	तदनन्त्य य	तदनन्त्याय
१८४	१४	अस्याथः	अस्यार्थः
१८४	२३	वर्षसु	वर्षासु
१८६	२६	ल्प उक्त	ल्पमुक्त
१८८	१०	दुर्लभः	वर्लभः
१८६	२०	दानदि	दानादि
१९०	१५	स्नास्व	स्नानस्य
१९०	१७	राजत	रजत
१९०	२६	मर्गिः य	मर्गिर्यं
१९३	३	रज्ज	रज्जु
१९४	१५	ब्रह्मणानां	ब्राह्मणानां

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१६४	२२	स्त्रिय	स्त्रियो
१६६	२	द्विद	द्विदि
१९६	१६	विविर्ज	विवर्ज
१६६	६	पत्त्व	पदा त्व
२०४	८	जनान	जनाः
२०८	१८	पार	पारण
२०९	२१	इत्यथ	इत्यर्थ
२११	२६	सर्वो	सर्वे
२११	२७	विवर्ज	विवर्ज
२१३	२७	ग्रहण	ग्रह
२१४	८	द्विद्वारा	दिद्वारा
२१४	६	नवतीत	नवनीत

★ इति कृत्यमहार्णवस्य शुद्धाशुद्धिपत्रम् ★

कामेश्वरसिंह-दरभंगा-संस्कृत-विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा

विक्रेतव्य पुस्तकें

क्र. सं.	पुस्तक नाम	लेखक एवं सम्पादक	मूल्य
१	विद्यापति-संस्कृत-ग्रन्थावली--		
(१)	प्रथमभाग (हिन्दीअनुवादसहित) स० (१) डॉ० जयमन्त मिश्र (विभागसार एवं शैवसर्वस्वसार)	(२) डॉ० इन्द्रकान्त झा	७५/-
(२)	द्वितीय भाग (हि. अ. स. शैवसर्वस्वसार-प्रमाणभूत- पुराणसंग्रह एवं दानवाक्यावली)	स० (१) डॉ० जयमन्त मिश्र (२) प० श्री आनन्द झा	७५/-
२	म० म० गोकुलनाथ-ग्रन्थावली--		
(१)	रसमहार्णव	स० (१) प० श्रीधर्मनाथ झा (२) प० श्री कुमुदनाथ मिश्र	६१-
(२)	आलोक मंगलविचार	स० (१) ,, ,,	२०१-
(३)	मासमीमांसा	(१) प० धर्मनाथ झा	६१-
()	अनुमितिदीधिति विद्योत	स० (१) प० श्रीधर्मनाथ झा (२) प० श्री रामसेवक झा	७१-
(५)	गोकुलनाथग्रन्थगुच्छ (दिवकालनिरूपणम् रूढिव्याख्या- रहस्यम् मिथ्यात्वनिरूपणञ्च)	स० ,, ,, ,,	७१=
(६)	कुण्डलादम्बरी	स० (१) प० श्री धर्मनाथ झा (२) प० श्री कुमुदनाथ मिश्र संशोधक विद्यावारिधि प० श्रीरामचन्द्र झा	२०१-
(७)	तत्त्वचिन्तामणी उपमान- रश्मिचक्रम् (म० म० गोकुलनाथ)	स० (१) प० श्री रामसेवक झा प० श्री रामचन्द्र झा	२०१-

३ म० म० वाचस्पतिग्रन्थावली--

(१) कृत्यप्रदीप;	स० (१) डॉ जयमन्त मिश्र (२) प० धर्मनाथ झा	२४१-
	संशोधक प० श्री कृष्णानन्द झा	
(२) आद्धचिन्तामणि -	स० (१) डॉ० जयमन्त मिश्र (२) प० श्री धर्मनाथ झा	३०१-
	संशोधक प० श्री रामचन्द्र झा	
(३) आचारचिन्तामणि--	व० (१) डॉ जयमन्त मिश्र (२) प० श्री धर्मनाथ झा (३) प० श्री कृष्णानन्द झा (४) प० श्री शशिनाथ झा	३५१-

४ सुलभग्रन्थमाला--

(१) मेघदूत (गुटकामूल)	प० श्री रामचन्द्र मिश्र	०१५०
(२) रघुवंश (मूलमात्र सम्पूर्ण)	" " "	४१-
(३) समासशक्तिदीपिका -	ले० महावैयाकरण दीनबन्धु झा	५१-
(४) उपसृष्टघात्वर्थसंग्रह	ले० " " "	
	सं० डॉ० शशिनाथ झा	६१-
(५) मेघदूत (जगद्धरीयरसदीपिनी-व्याख्योपेत)	सं० श्री हृषीकेश झा	१२१-
(६) कुमारभार्गवीयम्	सं० प० श्री रामचन्द्र मिश्र	२०१-
(७) ध्वनिकल्लोलिनी-- (हिन्दी अनुवादसहित)	ले० अनु० प० श्री आनन्द झा	२५१-
(८) विज्ञानं समाजश्च	ले० डॉ सरयू प्रसाद गुप्त सं० वि० बा० रामचन्द्र मिश्र	२५१-
(९) सुभाषितावली (हिन्दी अनुवादसहित)	ले० विद्यावाचस्पति प० श्री उपेन्द्र झा	२०१-
(१०) मिथिलामाहात्म्य -	सं० प० श्री धर्मनाथ झा	५१-
(११) अभिनन्दनमाला—	सं० प० श्री रामचन्द्र मिश्र	६१-
(१२) छन्दोगानां विवाहपद्धतिः -	सं० पा० श्री तेजनाथ झा	५१-

(१३) मिथिला का इतिहास	ले० डॉ० रामप्रकाश शर्मा	७५१-
(१४) स्मृति साहस्री—	ले० रमाकर	१५१-
१५ लौकिक न्यायरत्नाकर—	सं० प० श्री रामचन्द्र मिश्र	४५१-
१६ तिथिनिर्णय— (सपरिशिष्टः)	ले० म० म० राजनाथ मिश्र २५१-सजिल्द	
१७ ग्रहणमाला -	सं० वि० वा० रामचन्द्र झा २०१-अजिल्द	
	ले० म० म० हेमाङ्गद ठाकुर	२०१-
	सं० प० श्री ब्रजकिशोर झा	
१८ नियमावली एवं पाठ्यग्रन्थावली (१९८३ से प्रवृत्त)	प्रकाशकः सं० वि० वि० (दरभंगा) ७१-	
५ महाराजाधिराज कामेश्वरसिंह-ग्रन्थमाला--		
(१) परमलघुमञ्जूषा	सं० (१) दिद्यावारिधि रामचन्द्र मिश्र १५१-	
म० म० शशिनाथ झा कृत	(२) डॉ० शशिनाथ झा	
सरलाख्य व्याख्योपेत		
(२) भारतीय सर्वस्वम् (हिन्दी व्याख्योपेत)	ले० प० श्री भोलानाथ मिश्र	४५१-
(३) प्रयोगपल्लवः (भवनाथकृत)	डॉ० शशिनाथ झा	३७१-
(४) तर्क संग्रह (न्यायवाधिनी सीतापद्मा व्याख्यासहित)	प० श्री आनन्द झा	४५१-
(५) शकुन्तला विवृति	ले० प० आंखी झा	१५१-
	सं० कृपाकान्त ठाकुर	

यन्त्रस्थ

(१) न्यायवैशेषिक वार्त्तिक	सं० प० श्री अतन्तलाल ठाकुर	
(२) उणादिरत्न कौमुदी	प० श्री अर्जुन झा	
(३) प्रायश्चित्तव्यवस्थासार	प० श्री० रामचन्द्र मिश्र	
(४) न्यायमञ्जरी (हिन्दी टीकोपेत)	प० श्री आनन्द झा	
(५) लघुशब्देन्दु शेखर (हिन्दी टीकासहित)	प० श्री ताराकान्त झा	
६ उपवन विनोद	श्री कृष्णानन्द झा	

७ हस्तलेख सूची—

(सं० वि० वि० द०)

८ प्रत्यभिज्ञा प्रदीप

प० श्री रङ्गेश्वरनाथ मिश्र

९ रसिक मनोरञ्जिनी

प० श्री दीनबन्धु झा

१० पितृभक्तितरङ्गिणी

डॉ० जयमन्त मिश्र

(प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चय)

११ तत्त्व चिन्तामणि

प० श्री आनन्द झा

(आलोक दीपिकाकण्टकोद्धार इत्यादि व्याख्यासहित)

१२ कृत्यमहार्णव

डॉ० जयमन्त मिश्र

(वाचस्पति)

१३ अद्भुत दर्पण

डॉ० जयमन्त मिश्र

(म० म० माधव)

१४ द्वैतनिर्णय

डॉ० जयमन्त मिश्र

(वाचस्पति)

विशेष:---प्रकाशन की कीमत कुलसचिव कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्व-विद्यालय, कामेश्वरनगर, दरभंगा के पदनाम से (K.S.D.S, शाखा दरभंगा) बैंक ड्राफ्ट द्वारा पहले ही प्रेषणीय है। आदेश के उपरान्त प्रोफोरमा देयक भेजा जायगा।

अथवा

प्रकाशन मूल्य की राशि अग्रिम भेज कर किसी निकटस्थ बैंक के माध्यम से भी मंगवाया जा सकता है।

विशेष:—त्रैमासिक शोध पत्रिका “विश्वमनीषा” १५। वार्षिक (दिगत ७ वर्षों से संचालित) मूल्य भेजने पर प्राप्य है।

प्राप्तिस्थान—

प्रकाशन-विभाग

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालय

दरभङ्गा-पि० को० ८४६००४

